

“અહો શ્રુતજ્ઞાનમ્” ગ્રંથ જીર્ણોધ્ધાર – ૧૧

શિલ્પશાસ્ત્ર ગ્રંથ

પ્રાસાદ તિલક

: દ્રવ્ય સહાયક :

અધ્યાત્મયોગી આચાર્ય મહારાજા શ્રી કલાપૂર્ણસૂરીશ્વરજી મ.સા.ને જ્ઞાનનો એટલો રસ, વિહાર ગમે તેટલો કરીને આવ્યા હોય છતાં મહાત્માઓને વાચના આપે જ, તેઓશ્રીના હાથમાં પુસ્તક હોય જ, ક્યારે પણ પુસ્તક વીના બેઠેલા જોયા નથી... જેઓશ્રીએ જ્ઞાન માટે અથાગ મહેનત કરી હતી એવા અધ્યાત્મયોગી પ.પૂ. કલાપૂર્ણસૂરીશ્વરજી મહારાજાના પદપ્રભાવક ગચ્છનાયક પ.પૂ. કલાપ્રભસૂરીશ્વરજી મહારાજાના આજ્ઞાવર્તીની સરલ સ્વભાવી પ.પૂ. ન્યાયશ્રીજીના શિષ્યા માતૃહૃદયા પ.પૂ. વિદ્યુતપ્રભાશ્રીજીના શિષ્યા વિક્રમઘન્ટાશ્રીજીના શિષ્યા શ્રીઈન્દ્રયશાશ્રીજી મ.સા.ની પ્રેરણાથી કેશવબાગ કોલોનીના બહેનોની જ્ઞાનખાતાની ઉપજમાંથી

: સંયોજક :

શાહ બાબુલાલ સરેમલ બેડાવાળા

શ્રી આશાપૂરણપાર્શ્વનાથ જૈન જ્ઞાનભંડાર

શા. વીમળાબેન સરેમલ જવેરચંદજી બેડાવાળા ભવન

હીરાજૈન સોસાયટી, સાબરમતી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૫

(મો.) ૯૪૨૬૫૮૫૯૦૪ (ઓ.) ૨૨૧૩૨૫૪૩ (રહે.) ૨૭૫૦૫૭૨૦

સંવત ૨૦૬૫

ઈ.સ. ૨૦૦૯

सुत्रधार वीरपाद अखिल
वेदाया

प्रासाद तिलक

भूषणपाठ सहित. गुजराती व्यापा टीकासहित.

PRASADATILAK

By
SUTRADHAR VIRAPAL

संपादक

पद्मश्री स्थापति प्रभाशंकर ओघडभाइ सोमपुरा
शिल्पविशारद

EDITED BY

PADMASHRI-STHAPATI PRABHSHANKAR O. SOMPURA
Shilp-Visharad.

प्रकाशक

श्री बलवंतराय पी सोमपुरा शिल्पशास्त्री अने भाइओ

वि. सं. २०२८

महाप्रसाद सन्तुष इन्डियन पद्मश्री प्रभाशंकर सोमपुरा

द्वि-विरपाल-विरचित प्राज्ञादितिलक
अनुवादक स्वपति प्रभाशंकर ओ. सोमपुरा
शिल्पविशारद

प्राप्त स्थान

पद्मश्री स्वपति प्रभाशंकर ओ. सोमपुरा

३१ हजारा पाल, नांजपुरा नगर रस्ता

अमदावाद-१३

श्री चंद्रकान्त अणवंतराय शिल्पशास्त्री

३ पथीक सोलापटी, अरदार पटेल डोसोनी

अमदावाद-१३

बुकसेलर्स

मोतीलाल	अनारसीदास	वाराणसी
जेन. जेम. त्रिपाठी		मुंबई
महादेव रामचंद्र जगुष्टे		अमदावाद
गुजर अंध रत्न कार्यालय		अमदावाद

संस्करण

शास्त्रील अंतीधरल आ लक्ष्मीकान्त आ

व्याकरणाचार्य

कै.रा. इरकांभा त्रिथिला प्रदेश, अहमदा.

सं०

श्री अमृतदास मणसंकर त्रिवेदी

प्रजिआ

પ્રાસાદતિલકનો અનુક્રમણિકા

૧ પ્રસ્તાવના	૧
વાસ્તુશાસ્ત્ર સ્થાપત્ય અને શિલ્પની વ્યાખ્યા વાસ્તુશાસ્ત્રના પ્રણેતા પુરાણો સહિતઓમાં વાસ્તુશાસ્ત્ર આલેખન પંચમુખી વિશ્વકર્મા	૩
૨ ભારતનો શિલ્પી વર્ગ	૬
૧. સોમપુરા શિલ્પીઓ. ૨. મહાપાત્ર મહારાણા	૭
૩. પંચાનન જ્ઞતિના શિલ્પીઓ ૪. તૈલગણ્ય શિલ્પીઓ	૭
૫. વિરાટ વિશ્વધ્વાજાણ્ય આચાર્ય શિલ્પીઓ	૭
૬. શ્રી ૧૦ વૈશ્યા મેવાડા યુજ્જૈનપંચોલી પંચાલો ૧૧ ગૌડખાસણ્ય શિલ્પીઓ	૮
૧૨ જાંગડજ્ઞતિના શીલ્પી	૮
૩. ભારતીય પ્રાસાદની યૌદ્ધજ્ઞતિઓ	૯
૧. નાગર, ૪. દ્રવિડ ૫. ભૂમિજ્યે ૬. સાધારણ હાસિના ૮ વિરાટ ૯ વિમાન	૧૦
૧૦ વિમાનનાગર ૧૧ વિમાનપુષ્પક ૧૨ મિશ્રક ૧૩ સિંહાવલોકન ૧૪ સ્થાપત્ય	૧૧
પ્રાસાદના આલેખન	૧૧
૧ હાસિના ૨ દ્રવિડ પ્રાસાદ ૩ જ્ઞતિન ૪ જ્ઞતિનસંવરણા ૫. નાગર પ્રાસાદના શિખર ૬. દ્રવિડ પ્રાસાદના ઉષ્ણ શીખર ૭ વલ્લભી ૮ નાગરપ્રાસાદનું તળ ઇન્દ્રીવૈશ્યન ૯ ભુમિજ્ય શિખર	૧૧
૪ ભારતની કળામાં આવેલી વિકૃતિ	૧૨
૫ કળાને પ્રોત્સાહન	૧૨
શિલ્પ અથવા	૧૨
૭ સૂત્રધાર વિરપાલ વિષય	૧૨
અસ્કૃત સંસ્કરણકારનું અંથ પર મંતવ્ય	૧૩
સંપાદકનું અંથ પર વિવેચન	૧૪
૮ અપૂર્ણ અંથ પર અંથ પૂર્તિ	૧૪
અ પ્રથમોધ્યાય સર્વસંક્રમ	૧૭
જ દ્વીતિયોધ્યાય ખાતકર્મા શિલાસ્થાપનવિધિ	૨૦
ક ત્રીતિયોધ્યાય ભીટ પીટ મંડોવર દ્વાર સ્તંભપ્રમાણ્ય નામ	૩૩
હ ચતુર્થોધ્યાય દેવસ્થાપન પંચાયતન શિલ્પ	૬૬
દેવતા દીગમુખાદિ લક્ષણ્ય અપૂર્ણ	૬૬
પ્રાસાદતિલકની પૂર્તિના છ વિષયના પ્રકરણોના પાના	૭૨ થી ૧૩૮
૧ જમતી. ૨. દેવતાદષ્ટિપદ સ્થાપન ૩. શિખરાધિકાર	૭૨ થી ૧૩૮
૪ મંડપાધિકાર. ૫. વેષદોષાદિક પ્રતિમા	૭૨ થી ૧૩૮
અધ્યાય ૫ જગતી માન પ્રમાણ્ય	૭૮
આલેખન જમતિ સ્વરૂપ	૭૯
„ ચતુર્મુખ આયતન સ્વરૂપ	૮૦
„ રાજ સેનક વેદીકા આસનપદ સત્તવારણ્ય	૮૧
અધ્યાય ૬-૨ દેવતાદષ્ટિપર સ્થાપન	૮૨
૩૨ ભાગ અને આઠ ભાગે દષ્ટિસન	૮૨

આલેખન, દર્શાવતાર સ્વરૂપ	૯૩
પ્રતિમામાન પીઠમાન	૯૪
” કોષ્ટક	
આલેખન પરિકરયુક્ત ઇક્ષા. મહીશ્વાસુરમર્દિની સૂચ્ય અનોવિષયુ	
” પીઠખંધ	૯૫
દ્વારોદયના જ લાગે પીઠ અને પ્રતિમાના વિલામ	૯૬
જેઠ મધ્ય અને કનિષ્ઠ માનતું કોષ્ટક	
અધ્યાય ૭. ૩ શિખરાધિકાર	૯૬
આલેખન શ્રુગોપશ્રુમ તથા ઉચ્ચશ્રુગોપર ઉચ્ચશ્રુમ લામ	
” ત્રણ પ્રકારે શીખરોદયમા અને તેના સૂત્રવૃત	૯૭
” વાલંબર એ પ્રકારે	૯૮
પાયચા પ્રમાણુ	૯૯
મૂળ રેખાડી રકંધ પ્રમાણુ	
૧ શુક્રનાસ	૯૯
આલેખન શીખર જંધા જરૂખા	૯૦
કોકિલા લક્ષણુ	૯૦
આલેખન શીખરના રકંધ પ્રમાણુ આમલસારા	૯૧
આમલસારા વિલામ આલેખન	૯૨
ધ્વજધાર સ્તંભવેધ પ્રમાણુ	૯૩
” ” ” તેતું આલેખન	૯૪
કળશમાન વિલામ	૯૪
” આલેખન	૯૫
પ્રાસાદ પુરુષની આકૃતી આલેખન	૯૬
ધ્વજદેડ પૃથુમાન	૯૬
ધ્વજદેડ લંબાઈ માન	૯૭
” કોષ્ટક	૯૭
આલેખન	૯૮
ધ્વજદેડ તેતુર્યાન દંડની પતાકા પાટલીતું પ્રમાણુ	
ધ્વજદેડ મર્કટી માન	૯૯
પતાકામાન	૯૯
ધ્વજ વગર શીખર રાખવું નહિ	૯૯
અધ્યાય ૮ ૪ મંડપાધિકાર	૯૯
પ્રાસાદના પ્રમાણુથી મંડપતું પ્રમાણુ	૧૦૦
મંડપના ત્રણ પ્રકાર શુદ્ધ સ્ત્રીક વૃત્ય	૧૦૦
સ્ત્રીક મંડપના ચાર સ્વરૂપ પ્રાગિવ મંડપ	૧૦૦
પ્રાગિવ સ્ત્રીક મંડપતું આલેખન	૧૦૧
પુષ્પકાદિ ૨૭ મંડપના સ્તંભ સંખ્યા ક્રમથી નામ ભેદ	૧૦૨
મેરવાડી ૨૫ મંડપ પંચભૂમિના	૧૦૨

આલેખન પુષ્પશાદિ મંડપો ૨૭	૧૦૩થી ૫
મેરવાદિ મંડપનું કોષ્ટક	૧૦૬
ગુઠમંડપ આઠ	૧૦૭
મેઘનાદાદિ છ મંડપો	૧૦૭
આલેખન ગુઠમંડપના આઠ સ્વરૂપો	૧૦૮થી ૯
આલેખન મેઘનાદિ છ મંડપના સ્વરૂપ	૧૧૦થી ૧૧૧
આલેખન સાધાર નિરંધાર પ્રાસાદના મંડોવર સ્તંભનો સમ-૧૫	૧૧૨
સ્તંભનું પ્રમાણ	૧૧૩
મતવાહણ કક્ષાસન વાળા મંડપની ઉચ્છ્રીના વિભાગ	૧૧૩
વિતાન-કરોટક—	૧૧૩
આલેખન વિતાન ઈલીવેશન	૧૧૪
„ „ તળદર્શન	૧૧૫
„ સમતલ વિતાન ત્રણ	૧૧૬-૧૭ ૧૮
પંચવિધ બલાણક	૧૧૭
આલેખન સંવરણ તળ ઈલીવેશન	૧૧૯
સંવરણ—	૧૨૦
કીર્તિસ્થંભ પ્રતોડ્યા	૧૨૦
આલેખન પ્રતોડ્યા તોરણ	૧૨૧
પ્રતોડ્યાના પ્રકાર	૧૨૨
પ્રાસાદમાને	
કર્મશીલા જગતી કિટપીઠ પ્રાસાદોદય બીતિમાન દ્વારમાન	
સ્તંભમાન ચાર ઉભી એકી પ્રતિમામાનનું કોષ્ટક	૧૨૩
અધ્યાય ૮ ૫ વેધદોષાદિ	૧૨૪
દિગ્મૂખદોષ સ્વયંદોષ સ્વયં શોષન	૧૨૪
કયા દેવથી કઈ દીક્ષામા ધર ન કરવું	૧૨૪
આલેખન મહેશ વિષ્ણુ બ્રહ્માની મૂર્તિનું ઉદ્ગમ	૧૨૫
નાભિવેદા	૧૨૫
તલ વિલકિતલંગ અમાનપ્રમાણ દ્વારહીન કોબીહીન પ્રનાલહીન	
અપદ સ્તંભસ્થાપનવેધ ઉદયહીન—પીઠહીન—કૃપાગહીન	૧૨૬
જંઘાહીન—શીખરહીન	
શીખર પ્રમાણથી લાંબુ કે ટુંકુ ચાય તે વેધ. જાડુ-૨૩'ઘહીન.	
સાધ્યલિત ન હોય તે વેધ. માથાભારે, પાયા વગરનું હોય તે દોષ	૧૨૬
અલેખન લક્ષ્મીનારાયણ યોગેશ્વર ત્રિપુણ સિવ	૧૨૭
જગતી-શાળા ચોકી મંડપ અને ગર્ભગૃહ એમ ઉત્તરોત્તર	૧૨૮
ઉચી ભૂમિતળ રાખવાની યા દોષીત	
માનથી લાંબુ ટુંકુ વાકુ કે છંદલંગ નતિભેદ. હીનમાનથી	૧૨૮
દોષ ઉપજે.	
મંદિરમાં કિમ્બોધ નળા બાકા યોપડા ચીરાડો પડે તે બીજા દોષ	૧૨૮
નિર્ણોદ્ધારવાસ્તુ	

અન્યાયથી દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરેલ હોય તેનાથી મંદિરને મૂર્તિ કરાવે	
અમર-અન્ય સ્થળતુ વાસ્તુ દ્રવ્ય ખીજામાં વાપરે તો દોષ	૧૨૮
પ્રતિમા અગથી હીન અધિક અંગવાળી હોય તો દોષ	
જે વાસ્તુ ન પડે તેવું હોય તે પાડે તેમ શિવાલયને પાડે તો	૧૨૯
મહા દોષ	
સ્થિર વાસ્તુને નિષ્કારણ પડે તે દોષ	૧૨૯
પાડવા યોગ્ય હેય તે વાસ્તુને વિધિથી જીર્ણોદ્ધાર કરવો	૧૨૯
પડતા યોગ્ય વાસ્તુને વિધિથી પાડવું સોના ચંદીના નંદી	
કે હાથીના દંતુસળે વિધિથી પાડે તો દોષ નહિ	૧૨૯
જીર્ણોદ્ધાર કરતા જેવું હેય તેજ માપતું જ કરવું	૧૨૯
નાતું કે મોટું ન કરવું	
વાસ્તુ દ્રવ્યાધિક કરવામાં દોષ નથી.	
આલેખન તોરણ સ્તંભો ઉપર ઈલેક્ટ્રિક તોરણકળા પ્રવેશમાર્ગ	૧૩૦
દીગમુઠ પદ્મલોપ ગભલોપ ચરભંજ વીકલ્યુ દોષ કરતા ને પદ	૧૩૧
કે પાટડા એકી સ્તંભ હોય તે સર્વ દોષ કરતાં.	
સંવર્ધન	
ભવનપતિ સમૃદ્ધ થાય તો ભવન વાસ્તુ ને ચારે તરફ વૃદ્ધિ	૧૩૧
કરવી પરંતુ એકલો પાછલો ભાગ ન વધારવો	
તુલાવેધ તાલવેધ	૧૩૧
જાયાદોષ દેવની પ્વળની જાયા ખીજા કે ત્રીજા પ્રકારે પડે તો જ દોષ	૧૩૧
લોહ બધી ધાતુથી કનિષ્ઠ છે તે દેવ મંદિરમાં વજ્રવું	૧૩૨
શાસ્ત્રીવીહીન મંદિર કે ઘરમાં વાસ ન કરવો	૧૩૨
આલેખન શિવનાંડવ નૃત્ય	૧૩૨
દારની સામે પાટ સ્તંભ લિત આવે તો દોષ કારક છે.	૧૩૩
ચણતરમાં સોધોમાં ઓછો કે વધુ ચુનો હોય કે સાંધ ચાળો ન હોય	૧૩૩
મ.ચાભારે કામ હોય-પાયા પીઠહીન હોય તે નાશકારક	
ક્યા દેવની કેટલી પ્રદક્ષણ કરવી ?	૧૩૩
જે વાસ્તુમાં ઘણા ગુણ હોય અને અન્ય દોષ હોય તે	
વાસ્તુ મિદોષ ગ્ણણવું.	
પરંતુ જેમાં ઘણા દોષ હોય અને ગુણ અમ્પ હેય તેવું	૧૩૩
વાસ્તુ તજ દેવું.	
આલેખન-નવ પ્રહો અને દેવ સિંહાસન	
અધ્યાય ૯ ૬ પ્રતિષ્ઠા.	૧૩૪
પ્રતિષ્ઠા મુહુર્ત શુભ દીવસે કરવી	૧૩૩
યજ્ઞમંડપનું ચિત્ર ગુ તેવું પ્રમાણ્ય યોગિ મેખલા	
આહુતિ સંખ્યાપરથી કુંડનું પ્રમાણ્ય પ્રહ પૂજના કુંડને એખલાઓ	
સર્વતોલદ્ર મંડપ નવનામિતું લિંગોદ્રવ મંડળ ભરવું	૧૩૬
ભદ્ર મંડળ તથા શૌરિતિગ્રહ મંડપો ભરવા	
સ્થપતિ પૂજન તેવું સન્માન કર્મકારોને સંતુષ્ઠ કરવા	૧૩૬
આલેખન સપ્તમાતૃકાઓ	૧૩૭
આલેખન યમ-લૈરવ ઉમા મહેશ. ઉર્ધ્વતિપક શિવ જૂતશિવ	૧૩૭
દિગ્ગમર નૃત્યશિવ ઈશ્વાનશ્ચીવ બ્રહ્મા	૧૩૭
આલેખન દેવતાઓના ચાર સ્વરૂપ	૧૩૮

ધારણ દેવ ગણ અને મનુષ્ય ગણ નક્ષત્રો લાવવાનું કોષ્ટક ક્ષેત્રક્રમના અને બાલુના અભિજના આંકડા કોષ્ટકમાં મૂકેલા છે.

ગણ		દેવ ગણના નક્ષત્રો								
અંક્રમા	શુક્ર	શુક્ર	દક્ષિણ			પશ્ચિમ		ઉત્તર		
નક્ષત્ર	મુગશીર્ષ	પુનર્વસુ	મૃગશીર્ષ	હરત	સ્વાતિ	અનુરાધા	શ્રવણ	આશ્વિન	રેવતી	
૧	૪	૧૧	૧	૫	૧૨	૬	૨૩	૧૭	૨૭	
૨	૨	૧૬	૧૪	૧૬	૬	૨૩	૨૫	૨૨	૨૭	
૩	—	—	—	—	૪-૨૨-૧૩	—	—	—	૨૭-૬-૧૮	
૪	૧	૨૩	૭	૮	૩	૨૫	૨૨	૧૧	૨૭	
૫	૧૭	૧૩	૧૧	૧	૨૪	૨૦	૧૦	૨૫	૨૭	
૬	—	—	—	—	૨-૨૦-૧૧	—	—	—	૭-૧૮-૬	
૭	૧૬	૧૭	૪	૨૦	૨૧	૨૨	૧૧	૧૪	૨૭	
૮	૧૪	૨૫	૧૭	૪	૧૫	૨૬	૧૩	૧૬	૨૭	
૯	—	—	—	—	—	—	—	—	૩-૬-૧૨-૧૮ ૨૧-૨૭	
૧૦	૨૨	૨૦	૧૯	૧૪	૧૨	૧૦	૫	૨૬	૨૭	
૧૧	૨૦	૧	૫	૨૫	૬	૧૪	૭	૪	૨૭	
૧૨	—	—	—	—	૧-૧૦-૧૯	—	—	—	૨૭-૬-૧૮	
૧૩	૧૯	૫	૨૫	૧૭	૩	૧૬	૮	૨૦	૨૭	
૧૪	૮	૨૨	૨	૧૦	૨૪	૧૧	૧૬	૭	૨૭	
૧૫	—	—	—	—	૮-૧૭-૨૧	—	—	—	૨૭-૮-૧૮	
૧૬	૭	૨૬	૨૨	૨	૨૧	૧૩	૨૦	૨૩	૨૭	
૧૭	૫	૭	૮	૧૩	૧૫	૧૭	૨૨	૧	૨૭	
૧૮	—	—	—	—	—	—	—	—	૨૭-૩-૬-૬ ૧૫-૧૮-૨૧-૨૪	
૧૯	૧૩	૨	૧૦	૨૩	૧૨	૧	૧૪	૮	૨૭	
૨૦	૧૧	૧૦	૨૩	૭	૬	૫	૧૬	૧૩	૨૭	
૨૧	—	—	—	—	૨૫-૭-૧૬	—	—	—	૨૭-૬-૧૮	
૨૨	૧૦	૧૪	૧૬	૨૬	૩	૭	૧૭	૨	૨૭	
૨૩	૨૬	૪	૨૦	૧૬	૨૪	૨	૧	૧૬	૨૭	
૨૪	—	—	—	—	૫-૧૪-૨૩	—	—	—	૨૭-૧૮-૬	
૨૫	૨૫	૮	૧૩	૧૧	૨૧	૪	૨	૫	૨૭	
૨૬	૨૩	૧૬	૨૬	૨૨	૧૫	૮	૪	૧૦	૨૭	
૨૭	એકથી	૨૭	સુધીના	અંક						

ઉપરની પહેલી પંક્તિના ૧ થી ૨૭ના અંક સામે ઉપરના છૂટાછટા આંકડા છે.

દેવગણા નક્ષત્રો અને શુભ આય મેળવેલા સમયોરસ અને છ આંગળ સુધીના વધઘટના માપના અંકો કોષ્ટક ૨

અંકો ગળ આ ગળ આ	નક્ષત્ર	ગળ આ ગળ આ	નક્ષત્રો	ગળ આ ગળ આ	નક્ષત્રો
૧ ૧	મૃગશીર્ષ	૧-૧૩ × ૧-૩	અનુરાધા	૨-૧૫ × ૨-૧૫	રેવતી
૧ ૧	શ્રવણ	૧-૧૫ × ૧-૨૧	રેવતી	૨-૧૫ × ૨-૨૧	રેવતી
૧ ૧	અનુરાધા	૧-૧૬ × ૨૧	પુષ્ય	૨-૧૭ × ૨-૧૧	પુષ્ય
૦ ૨૧	સ્વાતી	૧-૧૬ × ૧-૨૩	શ્રવણ	૨-૧૬ × ૩-૧	મૃગશીર્ષ
૧ ૧		૧-૨૧ × ૧-૨૧	રેવતી	૨-૧૬ × ૨-૨૩	હરત
૧ ૩		૧-૨૧ × ૨૩	રેવતી	૨-૨૧ × ૨-૨૩	સ્વાતી
૧ ૩	રેવતી	૨-૧ × ૨-૫	હરત		
૧ ૭					
૧ ૬					
૧-૫ × ૧-૫	મૃગશીર્ષ			૨-૨૩ × ૨-૨૩	અનુરાધા
૧-૫ × ૧-૭	સ્વાતી	૨-૫ × ૨-૫	પુષ્ય	૩-૧ × ૩-૫	હરત
૧-૭ × ૧-૧૧	હરત	૨-૭ × ૨-૭	પુષ્ય	૩-૧ × ૩-૬	રેવતી
૧-૧૧ × ૧-૧૭	મૃગશીર્ષ	૨-૭ × ૨-૧૧	હરત	૩-૩ × ૩-૭	સ્વાતી
૧-૧૩ × ૧-૧૫	સ્વાતી	૨-૧૩ × ૨-૧૭	શ્રવણ	૩-૩ × ૩-૬	રેવતી
૧-૧૩ × ૧-૧૭	હરત	૨-૧૫ × ૨-૬	રેવતી	૩-૫ × ૩-૬	રેવતી

ઉપર પ્રમાણે સમયોરસ અને છ આંગળ સુધીના વધઘટના માપના દેવગણા નક્ષત્રો મળે ગ અ આ અ ગ આ

છે. આનાથી વધુ મોટા માપના ગર્ભગૃહ કે મંડપ કરવાના હોય તો ૨-૬-૪-૧૨-૬-૧૮ અમર ૬ ગળ ઉપર આપેલા કોષ્ટકના અંકો ઉમેરી ઉપર લખ્યા તેજ દેવ ગણા નક્ષત્રો જ મળી આવે છે. આ સહેલી રીત છે.

ગૃહસ્થામીના નામ પરથી અને ગૃહના નવત્ર પરથી રાશિ ગણવાનું કોષ્ટક ૩

ધરણ્યમીના નામો	૬	૬	૫	૫	૫	૬	૭	૭	૭	૭	૭	૭
રાશિ	કર્ક	મીન	વૃશ્ચિક	મેષ	સિંહ	ધન	શુભ	કન્યા	મકર	મિથુ	તુલા	કુંભ
નક્ષત્ર	૪	૧૨	૮	૧	૫	૬	૨	૬	૧૦	૩	૭	૧૨
અશ્લેષ	૬	૨૭	૧૮	૨	૧૨	૨૧	૫	૧૪	૨૩	૭	૧૬	૨૫
પુષ્ય	૮	૨૬	૧૭	૧	૧૧	૨૦	૪	૧૩	૨૨	૬	૧૫	૨૪
કર્ક	૫	૨૦	૧૦	૧	૧૦	૧૯	૪	૧૩	૨૨	૬	૧૫	૨૪

सूत्रधार वीरपाल-
विरचित

(बेडाया)
प्रासादतिलक

संपादक
मल्लाशंकर मोघडलाठ
सोमपुरा
शिष्टविशारद
भारिताला (सौराष्ट्र)

પ્રાસાદતિલક

પ્રસ્તાવના

ભારતીય વાસ્તુવિદ્યાનો પ્રારંભકાળ બહુ પ્રાચીન છે; તે અથર્વવેદનો ઉપવેદ છે. વેદ, આલ્હયુ ગ્રન્થો, ઉપનિષદો, રામાયણ, મહાભારત, બૌદ્ધગ્રન્થો, જૈન આગમગ્રન્થો અને સંહિતાઓ આદિમાં વાસ્તુવિદ્યાના ઉલ્લેખો અને કેટલાકમાં તે તેનાં પ્રકરણો પણ છે. પાછલા કાળમાં પુરાણો અને નીતિશાસ્ત્રના ગ્રન્થોમાં શિલ્પસ્થાપત્યના ઉલ્લેખો અને અધ્યાયો છે.

પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં સંસારમાં પ્રત્યેક પ્રાણીને શીત, તાપ, વર્ષા આદિ વિવિધ પ્રાકૃતિક કઠિનતાઓની સામે પોતાની રક્ષાની જરૂરત થવા લાગી. આથી વાસ્તુવિદ્યાનો પ્રારંભ સ્થૂળ રૂપમાં આદિકાળમાં થયો હોવાનું મનાય. એ રીતે ભૂચરોએ જમીનમાં ભોંયરાં અને ખેચરોએ માળા બાંધ્યાં. તે જ રીતે મનુષ્યોએ પણ ઘાસની પર્ણકુટીઓ બનાવી. પહાડોમાં, યુક્ષોમાં વાસ કરવા માંજો. આમ પ્રારંભમાં નિવાસ બાદ સામૂહિક વાસ ગ્રામસ્વરૂપમાં થવા લાગ્યો. માનવ સભ્યતાની સાથે શિલ્પવિજ્ઞાનનો વિકાસ ક્રમશઃ થતો રહ્યો.

પ્રાચીન આર્યયુગમાં સાદા, અલ્પજીવી પદાર્થો—જેવા કે કાંક અને મૃત્તિકાથી અને પછીથી પકવેલ મૃત્તિકાની ઈંટોથી વાસ્તુ નિર્માણ થવા લાગ્યાં. બે અઢી હજાર વર્ષ પહેલાં પાષાણુ શિલ્પના અવશેષ બહુજ અલ્પ ઉપલબ્ધ થાય છે. રામાયણ, મહાભારત જેવા ઐતિહાસિક મહાકાવ્યોમાં દેવાલયો અને રાજમહાલયો અને સામાન્ય ગૃહો, નગરો આદિના વિવિધ વર્ણનોનાં શાબ્દિક ચિત્રો આપેલાં છે. પરંતુ અલ્પજીવી વાસ્તુ દ્રવ્યોના હોવાથી તેના અવશેષો પ્રાપ્ત થતા નથી.

વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ સંપ્રદાયોની યુક્ષોમાં બે સવા બે હજાર વર્ષોથી નિર્માણ થવા લાગી. તે પછી પાષાણુનાં સ્થાપત્યોનો પ્રયોગ પાછળથી થયો એવું માનવાને કારણુ મળે છે. દષ્ટાંતરૂપે, યુજરાતમાં શામળાજીમાં અને ઉત્તરપ્રદેશમાં સારનાથમાં પકવેલી માટી-ઈંટમાં સુંદર કૃષ્ણામય મૂર્તિઓ અને શિલ્પોના ત્રીજી શતાબ્દીના અવશેષો જોવા મળે છે. શામળાજીથી ૩૦ માઈલ પર સારા પાષાણુની ખાણ છે. સારનાથ પાસે સુનારની ખાણોના પાષાણુ મળે છે છતાં પાષાણુ કાઠવાની કળાના અભાવે ત્યાં ઈંટોનો ઉપયોગ થયો છે. સાંચી અને ભારકુલના સ્તૂપો એથી પણ પૂર્વકાળના ઈ. સ. પૂર્વેના છે. તેમાં પાષાણુ વપરાયેલ છે. એટલે એ પ્રદેશોમાં પાષાણુ પ્રાપ્ત થતો હશે અને ત્યાં કળાના કારીગરો તે કાળમાં તેઓને મંળી ગયા હશે.

ભારતના પૃથક્ પૃથક્ પ્રદેશોમાં કોતરી શકાય તેવા પાષાણુવાળા પહાડોમાં શૈવ, વૈષ્ણવ, બૌદ્ધ અને જૈન સંપ્રદાયની યુક્ષો બે સવા બે હજાર વર્ષ પૂર્વેથી ઈ.સ.ની આઠમી-નવમી શતાબ્દી સુધી કોતરાતી રહી. પાષાણુનો પ્રારંભિક ઉપયોગ પહાડોની યુક્ષોમાં શરૂ થયો એવી માન્યતા છે. તે પછીના કાળમાં સમતલ ભૂમિ પ્રદેશો પર પાષાણુના સ્થાપત્યોનાં નિર્માણ થવા લાગ્યાં એવું જણાય છે.

કળામય શુદ્ધિઓની છત, દીવાલો અને સ્તંભો પર પૌરાણિક પ્રસંગો અને સુંદર મૂર્તિઓ કોતરેલી જોવામાં આવે છે. તેનાં દર્શન કરતાં જગતના કળાવાંચ્છુનાં મસ્તક ભારતના શિલ્પીઓ પ્રતિ નમે છે. જડ પાષાણને સજીવ રૂપ આપી, પુરાણોનાં કાવ્યો પ્રદર્શિત કર્યાં છે.

વાસ્તુશાસ્ત્ર, સ્થાપત્ય અને શિલ્પની વ્યાખ્યા

વાસ્તુશાસ્ત્ર, સ્થાપત્ય ને શિલ્પની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યાના અભાવે એ ત્રણેના ભાષાપ્રયોગમાં યથાર્થ સ્વરૂપનો ખ્યાલ ન હોવાથી, મિશ્ર અર્થ થાય છે. વાસ્તુશાસ્ત્ર વાસ્તુવિદ્યા એ વિશાળ અર્થમાં છે, તેનું અંતર્ગત સ્થાપત્ય અને સ્થાપત્યનું અંતર્ગત શિલ્પ છે.

એ રીતે વિદ્યા અને કળાની સુંદર સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા શુદ્ધાર્થ કરે છે : વિદ્યા અનંત છે અને કળા અસંખ્ય છે; કે તેની ગણતરી થઈ શકતી નથી; છતાં પણ મુખ્ય વિદ્યા બીજી છે અને મુખ્ય કલા ચોસક શુદ્ધે કહી છે. આગળ તે કહે છે કે જે કાર્ય વાણીથી થઈ શકે તેને વિદ્યા કહેવી અને મૂક—મૂર્તિ પણ જે કાર્ય ક્રિયાથી કરી શકે તે ‘કલા’ શિલ્પ, ચિત્ર, નૃત્ય આદિ મૂક ભાવે થઈ શકે છે. આથી એ સર્વને કળા કહી છે. કળાના પ્રકાર, સંખ્યા સંબંધમાં પૃથક્ પૃથક્ આચાર્યોએ ભિન્ન ભિન્ન સંખ્યા કહી છે. કોઈએ ચોસક, કોઈએ બોત્તર અને કોઈએ તેના અર્વાંતર ભેદે પાંચસો બાર કલાના ભેદ કહ્યા છે. . . .

વાસ્તુશાસ્ત્રના પ્રણેતા :—વાસ્તુશાસ્ત્રના મહાન પ્રણેતા ઋષિમુનિઓ અને રાજાઓ પણ હતા. મત્સ્યપુરાણમાં અઠાર આચાર્યોનાં નામે આપેલાં છે. અમ્બિપુરાણ, અધ્યાય ૩૯માં લોકાખ્યાયિકામાં પચોસ નામે આપેલાં છે. દ્રાવિડ માનસારમાં બીસ શિલ્પાચાર્યનાં નામે કહ્યા છે. બૃહદ્સંહિતામાં વરાહ—મનુ, પરાશર, કાશ્યપ, ભારદ્વાજ, પ્રહ્લાદ, અગસ્ત્ય અને માર્કણ્ડેયના નામે દીધા છે અને તેના પોતાના ગ્રંથમાં ગર્ગ, મય, નગ્નજીત અને વસિષ્ઠનાં અવતરણા ગ્રંથમાં પ્રમાણરૂપ આપ્યાં છે.

“વિશ્વકર્મા પ્રકાશ”ના પ્રારંભમાં કહ્યું છે કે મહર્ષિ ગર્ગ વાસ્તુશાસ્ત્રના મહાશુદ્ધિમાન જ્ઞાતા હતા. તેનાથી પરાશર મુનિએ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. પરાશરથી બૃહદ્રથે એ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી. બૃહદ્રથથી વિશ્વકર્માએ વાસ્તુશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. વિશ્વકર્માએ જગતના લોકહિતાર્થે પ્રવર્તમાન કર્યું. આ ક્રમ પાછલા કાળના કોઈ વિશ્વકર્માનો હોય.

વિશ્વકર્માના અવતારો યુગે યુગે થયા. જગતોત્પત્તિકાળમાં અહ્યાએ રાજા પૃથુ અને વિશ્વકર્માને જોલાવી પૃથ્વીના પાલન, રક્ષા અને વસવાટ માટેની આજ્ઞા આપી તેની રસિક કથા છે.

વિશ્વકર્મા વાસ્તુશાસ્ત્રના આદ્ય પ્રણેતા અને તેમની ઉત્પત્તિવિષયમાં જુદા જુદા મત છે. દક્ષ પ્રજાપતિની સાઠ કન્યાઓમાંની દશ કન્યાઓએ ધર્મ સાથે પાણિગ્રહણ કરેલ. તેમાંની વસુ નામની કન્યાથી અષ્ટવસુ થયા. તેનો કનિષ્ઠ પુત્ર પ્રભાસ. પ્રભાસે મહર્ષિ ભૃગુની બહેન સાથે પાણિ-ગ્રહણ કરેલું. તેનાથી વિશ્વકર્માનો જન્મ થયો, એવો પુરાણોમાં ઉલ્લેખ છે.^૧

૧ પ્રભાસના વિશ્વકર્માનું પ્રભાસક્ષેત્ર—સોમનાથ, તે સોમપુરા આજણ શિલ્પીઓનું ઉદ્ભવ-સ્થાન. એથી સોમપુરા શિલ્પીઓને વિશ્વકર્માના અંશરૂપ કહ્યા છે.

માનસારં ગ્રંથમાં વિશ્વકર્મા સત્યયુગમાં મૃગશીર્ષમાં બ્રહ્મકુલમાં થયા. વિશ્વકર્મા પુરાણનાં આધારે વર્તમાનમાં શિલ્પીઓ મહા સુદ ૧૩ ત્રયોદશીના રોજ વિશ્વકર્માનો જન્મોત્સવ ઉજવે છે.

પદ્મપુરાણ અને વસિષ્ઠપુરાણમાં વિશ્વકર્માનું સ્વરૂપ વર્ણન કરતાં પાંચ મુખ અને દશ હાથ કહે છે. પાંચ મુખથી પાંચશિલ્પીઓનાં નામ, કર્મ અને ગોત્ર કહ્યાં—૧. શિલ્પી—પાપાણુ કર્મકાર; ૨. મનુ—લોહકાર; ૩. ત્વષ્ટા—કેશકાર; ૪. મયં-કાષ્ઠકાર ૫. દૈવજ—સુવર્ણકાર સ્કંદપુરાણમાં નાગરખંડ અ. ૬, ૧૩-૧૪માં ઉલ્લેખ છે.

તૈત્તિરીય શ્રુતિ વગેરેમાં પણ વિશ્વકર્માનાં પાંચ મુખ, દશ હાથ કહ્યાં છે તે પૂર્વાદિમુખ દિશાક્રમે મનુ, મય, ત્વષ્ટા, શિલ્પી અને દૈવજ (તક્ષક) કહ્યા છે. તેમની દશ હાથઓમાં આયુધો કર્માનુસાર કલ્યાં છે. વિશ્વકર્માએ, કમંડળ, સત્ર, હથોડી, સાધણી (લેવલ) પ, પુસ્તક જમણા હાથમાં અને, ટાંકણું, ગજ (હસ્ત-કળા) ૩, સુનાલોહું, માલા, અવલંબન (ઝાળા) એ પાંચ ડાબા હાથમાં ધારણ કરેલ છે તેમ શિલ્પીઓ માને છે.

પદ્મપુરાણ ભૂ-ખંડમાં વિશ્વકર્માના પાંચમુખને દશ હાથમાં—ક્રદાળી, પાવડો, તગાડું, કુંભ, સુવર્ણ કર્મંડળ—એ પાંચ ડાબા હાથમાં અને કરવત, હથોડી, સાણસી, અલંકાર અને અગ્નિકુંડ

એ પાંચ જમણા હાથમાં ધારણ કરેલાં જણાવેલ છે. આ સ્વરૂપ લોહકાર, સુવર્ણકાર, કાષ્ઠકાર, અને કંશકાર(કંસારા)ને પૂજ્ય છે.

શિલ્પગ્રંથોમાં સામાન્ય રીતે બ્રહ્માસ્વરૂપ વિશ્વકર્મા એક મુખ, ત્રણ નેત્રયુક્ત, દાઢીવાળા, હંસારૂઢ અને હાથમાં ૧. સૂત્ર, ૨. ગજ, (હસ્ત-કંખા), ૩. પુસ્તક, ૪. કમંડળ ધારણ કરતા કહ્યા છે. ઊભેલ રૂપમાં પગ આગળ ચાર શિષ્યો હોય છે.

વસિષ્ઠપુરાણમાં પ્રવરાધ્યાયમાં પંચકર્મકારકનાં ૨૫ ગોત્રો કહ્યાં છે, પરંતુ સોમપુરા શિલ્પીઓનાં ગોત્ર ૧૮ ઋષિમુનિઓનાં છે. તેઓ વિશ્વકર્મરૂપ હોઈ પૃથક્ છે. આ ગોત્રોમાં તે નથી.

વિશ્વકર્મા પ્રત્યેક યુગમાં પ્રગટ થયા. વેદો અને ઉપનિષદોમાં ઉલ્લેખો છે. ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદમાં ભૃગુકુળમાં વિશ્વકર્મા થયાનું કહે છે. તે પછીના કાળમાં આંગીરસકુળમાં ઉત્પન્ન થયા. ત્રીજો અવતાર બ્રહ્મકુલોત્પન્ન પ્રભાસવસુના પુત્ર વિશ્વકર્મા પ્રગટ થયા (એ સોમપુરા). ચોથા આંગીરસ વિશ્વકર્મા, વિરાટ વિશ્વકર્મા ચોથો અવતાર (રાવિડર્મા) એવો મહાભારતમાં ઉલ્લેખ છે. પાંચમા આચાર્ય વિશ્વકર્મા. આ પાંચ અવતારના ઉલ્લેખો વાસુપુરાણમાં છે. છઠ્ઠા જગદ્ગુરુ વિશ્વકર્મા અવતારને સક્લાષ્ટિકારમાં ઉલ્લેખ છે. સાતમા પ્રજાપતિ વિશ્વકર્માનો મૂલ્યર્ત્તમમાં ઉલ્લેખ કરેલ છે. આઠમા કાશ્યપીય વિશ્વકર્મા સ્કંદપુરાણમાં કહેલ છે. શિલ્પાચાર્ય વિશ્વકર્મા અને બ્રહ્મકુલોત્પન્ન વિશ્વકર્માના નવમા અને દશમા અવતારનો ઉલ્લેખ બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણમાં આપેલ છે. જુદા જુદા ગ્રંથોમાં આપેલાં વર્ણન અને અવતાર ભિન્ન ભિન્ન નામોથી કહેલ હોવાથી સમજવામાં કઠિન લાગે છે.

વિશ્વકર્મા કુળમાં જન્મેલ હોય તે બ્રાહ્મણ જ છે તેમાં શંકા નથી. પ્રાચીન કાળમાં તે સર્વે કર્મકાંડ અને ધર્મનું આચરણ કરતા હતા. વ્યવસાયના કારણે શરૂ વર્ણના સંસર્ગથી કર્મકાંડ વિસરી આચારવિચારમાં ક્ષીણ થવાથી મૂલ કર્મકાંડી બ્રાહ્મણોથી ભિન્ન થવા માંડયાં. આથી પોતાના પૃથક્ વ્યવસાયનુસાર જ્ઞાતિઓનું નિર્માણ થયું.

ભારતમાં શિલ્પીવર્ગ

વર્તમાનકાળમાં ભારતમાં પ્રમુખ શિલ્પી જ્ઞાતિવર્ગનું સંશોધન કરવાથી પ્રાપ્ત થયેલ વિગતો આપું છું.

૧. સોમપુરા શિલ્પીઓ :—

શિલ્પના અભ્યાસી વર્ગ પશ્ચિમ ભારત, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, રાજસ્થાન, મેવાડ, કચ્છમાં વસેલા છે. કેટલાક બ્રહ્મકર્મ કરે છે. સર્વે વિધિથી યજ્ઞોપવીત ધારણ કરે છે. 'કોઈનું' દાન સ્વીકારતા નથી. પૌરાણિક ઉલ્લેખ પ્રમાણે, ચંદ્રલોકમાંથી દેવોએ પૃથ્વી ઉપર વિશ્વકર્મા સ્વરૂપની સ્થાપના કરી. આ શિલ્પીઓ મન્દિરનિર્માણમાં શિલ્પકર્મમાં પ્રવીણ અને શિલ્પગ્રંથોના સંગ્રહ કરે છે.

૨. મહાપાત્ર-મહારાષ્ટ્ર :—

તેઓ પૂર્વ ભારતમાં—ઓરિસ્સા કલિંગમાં વસેલા છે. તેઓ શિલ્પઅંશ-સંગ્રહ ધરાવે છે. તેઓ મંદિરનિર્માણ કરી શકે છે. જે કે વર્તમાનમાં તેઓ મૂર્તિકળામાં વધુ પ્રવીણ હોઈ, તે વ્યવસાય કરે છે. જગન્નાથપુરી, ભુવનેશ્વર, કોનાકના જગવિખ્યાત પ્રાસાદો તે વર્ગના પૂર્વજોએ નિર્માણ કરેલા છે. મહાપાત્રની ગણના આત્મણ્ય શિલ્પીમાં ન હોઈ તેઓ ક્ષત્રિય કુળના શિલ્પીઓ હોવાનું અનુમાન છે. તેઓ યજ્ઞોપવીત ધારણ કરે છે.

૩. પંચાનન જાતિના શિલ્પીઓ :—

તેઓ કર્ણાટક, આંધ્ર અને મહારાષ્ટ્રના પ્રદેશોમાં વસે છે. પંચાનન જાતિના શિલ્પીઓ પોતાને આત્મણ્ય માને છે. તેઓના પાંચ વર્ગ તેમના કર્મ પ્રમાણે છે : ૧. શિલ્પી, ૨. સુવર્ણકાર, ૩. કંશકાર (કંસારા), ૪. કાટકાર (સુધાર), અને ૫. લોહકાર (લુહાર) એમ પાંચેયનાં કર્મ-વ્યવસાય પૃથક્ છે, પરંતુ તેઓ પાંચેની જ્ઞાતિ એક જ છે; તેઓ પરસ્પર વ્યવસાયી કર્મકારો સાથે લમ્બવ્યવહાર કરે છે. તેઓ પાંચેયનાં ગોત્ર પાંચે પૃથક્ છે. તેથી તેઓ એક ગોત્રમાં લમ્બ કરતા નથી. હોઈશિળ, રાજ્યકુળ રાજ્યોએ વેસર જાતિના હલેખીડ, ખેલુર અને સોમનાથપુરમના વિખ્યાત પ્રાસાદોનાં નિર્માણ પંચાનન શિલ્પીઓ દ્વારા કરાવેલ. તે જ રીતે આ શિલ્પીઓએ જૂમિજ પ્રાસાદોના નિર્માણ પણ મહારાષ્ટ્ર અને ઉત્તર કર્ણાટકમાં કરેલાં. તેઓ યજ્ઞોપવીત ધારણ કરે છે. તેઓ રેણુચંટા સુધી દક્ષિણમાં વસેલા છે. તેઓ પાસે શિલ્પઅન્યોનો સંગ્રહ ઓછો હોય તેમ લાગે છે.

૪. તૈલંગણ્ય પંચાનન વિશ્વકર્મા શિલ્પીવર્ગ :—

આંધ્ર, તૈલંગણ્યમાં ઉપર્યુક્ત પંચાનનથી ભિન્ન જાતિના શિલ્પીઓ ઉપર જણાવેલ પંચ કર્મ કરે છે. તેઓ ત્રણસો વર્ષથી મુસ્લિમ પ્રદેશોમાં વસતા હોવાથી માંસાહાર કરે છે, પરંતુ આ શિલ્પીવર્ગ આત્મણ્યના હાથનું ભોજન પણ કરતા નથી. તેઓ પોતાને ઉચ્ચ માને છે. આ વર્ગ પાસે શિલ્પઅન્યોનો સંગ્રહ થોડો છે. તેઓમાં મરણ્ય બાદ જૂમિદાહ કરે છે. તેઓ હૈદરાબાદ તરફ વિશેષ છે.

૫. વિરાટ વિશ્વઆત્મણ્ય આચાર્ય શિલ્પી—

દ્રાવિડ પ્રદેશમાં તામિલ અને મલયાલમ ભાષી પ્રદેશોમાં એ દ્રાવિડ શિલ્પ વિશ્વકર્માના વંશના આત્મણ્ય કુળના હોવાનો દાવો કરે છે. તેઓ ફક્ત પાષાણ્ય શિલ્પ કર્મમાં ધણા કુશળ છે. તેઓનાં ત્રણ ગોત્ર છે: ૧. અગસ્ત્ય, ૨. રાજ્યચુરુ, ૩. સન્મુખ સરસ્વતી. આ શિલ્પીઓમાંનાં કેટલાંક કુટુંબો સિલોનમાં પણ વસેલાં છે. દ્રાવિડનાં લવ્ય મંદિરોમાંના મદુરા, રામેશ્વર, ત્રિવેન્દ્રમ, કુંભકર્ણ્ય આદિ અનેક ઉત્તર મંદિર જે ત્રેનાઈટ પથ્થરના બનાવેલ છે તેનું નિર્માણ આ વર્ગે કરેલું છે. ઉત્તર ભારતની અપેક્ષાએ દ્રાવિડના પ્રાસાદો ઉત્તર અને લવ્ય હોવાનાં કારણે એ છે કે, મોટા રાજ્યો પાંડ્ય-ચૌહાણ...જેવાઓએ રાજ્યની મહેસૂલી આવક બધી દેવદવ્યની માની વાપરતા. આથી આવાં મંદિરોના નિર્માણ રાજ્યોની પરસ્પર સ્પર્ધાથી થયેલાં. આ શિલ્પી

વર્ગમાં દ્રાવિડ શિલ્પના ગ્રંથોનો સંગ્રહ હોય છે. આ શિલ્પીઓ ઉપરાંત અન્ય જાતિના મુદલિયાર, પીલ્લેવાલ, નાયકર વગેરે જાતિના કારીગરો કામ કરે છે. કુંભકોણુમાં તેમાંના ધાતુકર્મમાં પ્રવીણ મૂર્તિકાર શિલ્પીઓ વસેલા છે. તેમનામાં મરણુ યાદ ભૂમિદાહ આપે છે.

૬ થી ૧૦—વૈશ્ય, મેવાડા, ગુજર, પંચોલી, પંચાલ—

આ પાંચ જાતિ વિશ્વકર્માના પુત્ર હોવાનો દાવો કરે છે. તેમાં વૈશ્યજાતિ પોતાને હિચ્ય માને છે. આ પાંચમાં પરસ્પર કોઈને લગ્ન કે ભોજનવ્યવહાર નથી કરતા. વૈશ્યો બ્રાહ્મણુ સિવાય કોઈનું ભોજન લેતા નથી. વૈશ્યમાં કેટલાક લોકો કડિયાનું ચણુતર પ્લાસ્ટરનું કામ કરે છે. મેવાડા, ગુજર અને પંચોલી કાષ્ટકર્મમાં પ્રવીણ ગણાય છે. તેઓ કાષ્ટનું કોતરકામ તેમ જ ચાંદી જડવાનું અને રથ આદિનું કામ તેઓ કરે છે. પંચાલ જાતિ એક છે. તેઓ વિશેષ કરી લોહકર્મમાં પ્રવીણ છે. વર્તમાનમાં તેઓ યંત્રકર્મમાં કુશળ છે. આ પાંચે અલગ અલગ જ્ઞાતિ છે. તે તેઓની જ્ઞાતિમાં લગ્ન કરે છે. પંચાલેક વર્ષથી તેઓ યજ્ઞોપવિત ધારણુ કરે છે. વૈશ્ય પાસે શિલ્પના ગ્રંથોનો સંગ્રહ હોય છે. હવે તેઓનું કર્મ ક્ષીણુ થતાં સોમપુરા શિલ્પીઓને ગ્રંથો આપે છે. આ પાંચ વર્ગના શિલ્પીઓ ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં વસેલા છે. ગામડાંઓમાં ખેતી ઓળંગરોનું કામ કરે છે. તેઓ ઈલોરામાં વિશાળ યૌદ્ધમૂર્તિને વિશ્વકર્મારૂપ માની યાત્રાએ જાય છે.

૧૧. ગૌડબ્રાહ્મણુ શિલ્પી—

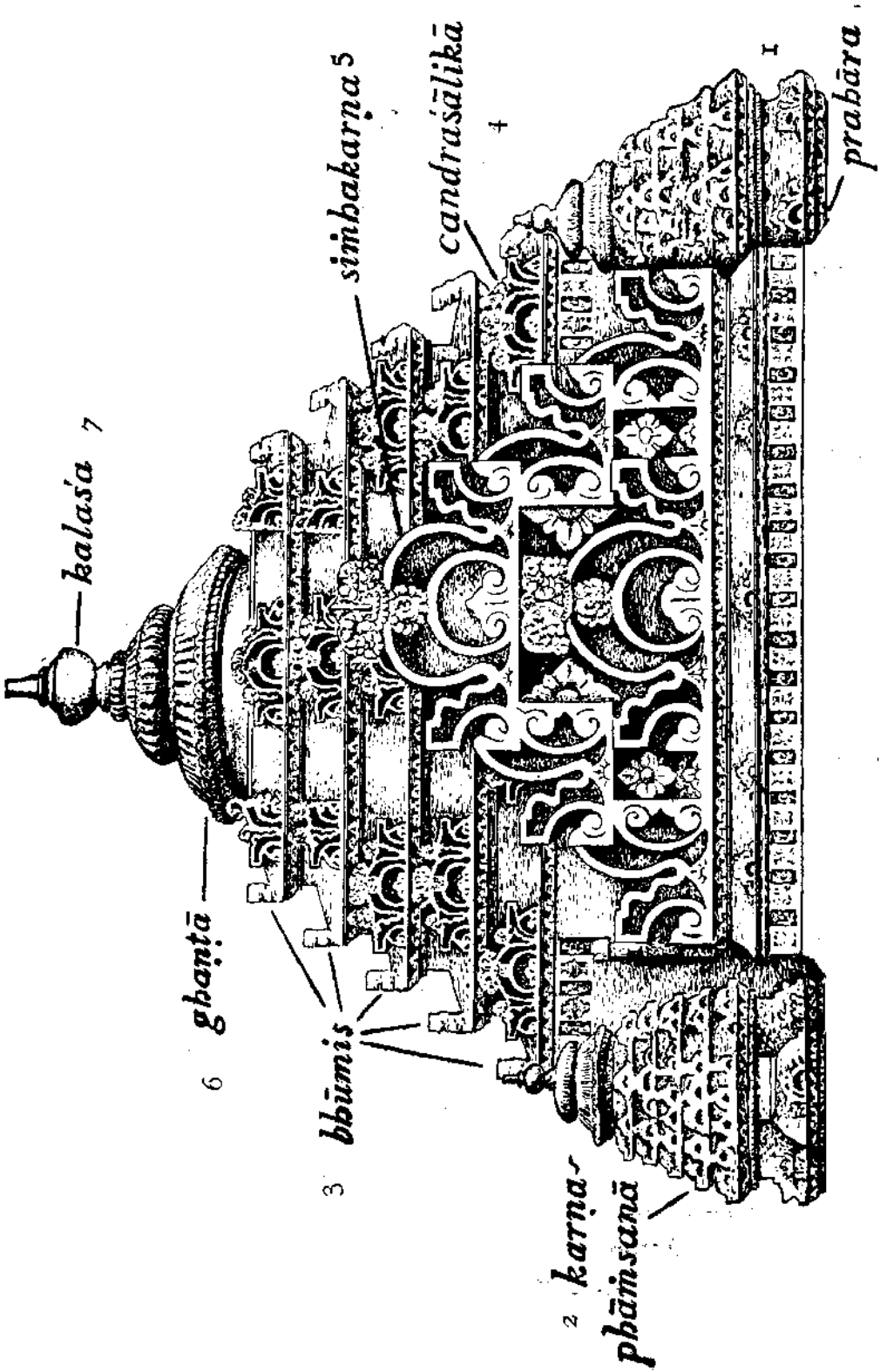
આ શિલ્પીઓ રાજસ્થાનમાં ઉત્તરે જયપુર અને અલવર પ્રદેશોમાં વસે છે. મંદિર-નિર્માણુ કરતાં તેઓ મૂર્તિકળામાં વધુ કુશળ છે. તેઓમાંના થોડા પાસે શિલ્પગ્રંથો છે. શુદ્ધ શાકાહારી અને બ્રાહ્મણુ જેવા વ્યવહાર પાળી, વિધિથી યજ્ઞોપવિત ધારણુ કરે છે. તેઓમાંના થોડા ધાતુમૂર્તિ અને ચિત્રકારીનું કામ કરે છે. ગામડાંમાં તેઓમાંના કૃષિકર્મ પણુ કરે છે.

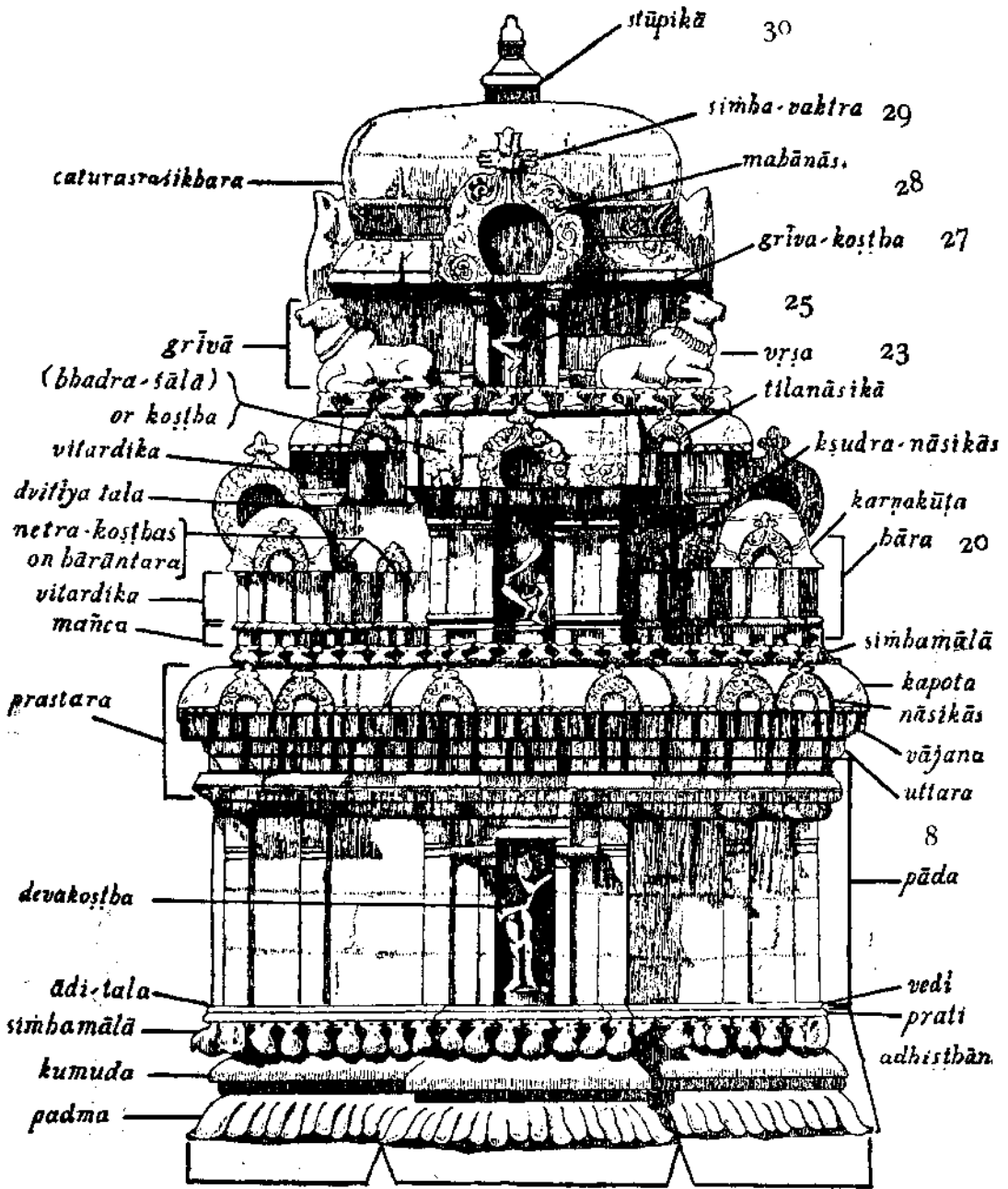
૧૨. જાંગડ જાતિના શિલ્પી—

આ શિલ્પી વર્ગ મધ્યપ્રદેશ અને ઉત્તરપ્રદેશમાં વિશેષ કરીને વસે છે. તેઓ આંગીરસ ઋષિના વંશજ છે એવી માન્યતા તેઓ ધરાવે છે. તેઓ વિશેષ કરી લોહકર્મ કરે છે. શહેરોમાં મશીનરી પણુ બનાવે છે. કેટલાક કાષ્ટકર્મ ને ચિત્રકારીનું કરે છે. ગામડાંઓમાં કૃષિકર્મ કરે છે. સાદું પાષાણુ કામ કરે છે. ભોપાલ અને દિલ્હીમાં તેઓની જ્ઞાતિસંસ્થાઓ છે.

ગુજરાત, કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં કુંભારિયા, કડિયા પથ્થરકામ અને ચણુતરનું કામ કરે છે. સૌરાષ્ટ્રના પ્રદેશમાં 'સલાટ' નામે જાતિ વસે છે. તેઓ પોતાને સોમપુરા જેવા મનાવવાની કોશીલ કરે છે, પરંતુ આચાર અને કર્મમાં તેઓ ભિન્નરતા છે. ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં દરજ્જોકર્મના કેટલાક કાષ્ટકર્મ પણુ કરે છે. તેઓ 'સર્ધ સુતાર' કહેવાય છે.

બંગાળ, બિહાર, ઉત્તર ને મધ્યપ્રદેશ, પંજાબ, હિમાચલ પ્રદેશ, સરહદ પ્રાંત (ગાંધાર) અને કાશ્મીર આદિ પ્રદેશોમાં શિલ્પી કુળના કે તે વર્ગનાની કોઈ જાણુ કે પત્નો અમને મળ્યા નથી. પાંચસો—સાતસો વર્ષ પહેલાં ત્યાં શિલ્પી વર્ગ હશે પરંતુ વિધર્મી રાજસત્તાની ધર્માધતા અને વટાળ પ્રવૃત્તિના કારણે આ જ્ઞાતિ નષ્ટ થઈ હોય અથવા વટલાઈ પરિવર્તન થયું હોય કે અન્ય વ્યવસાયમાં તે લોકો દાખલ થયા હોય. આ વિષયમાં સંશોધન કરવાની અગત્ય છે.

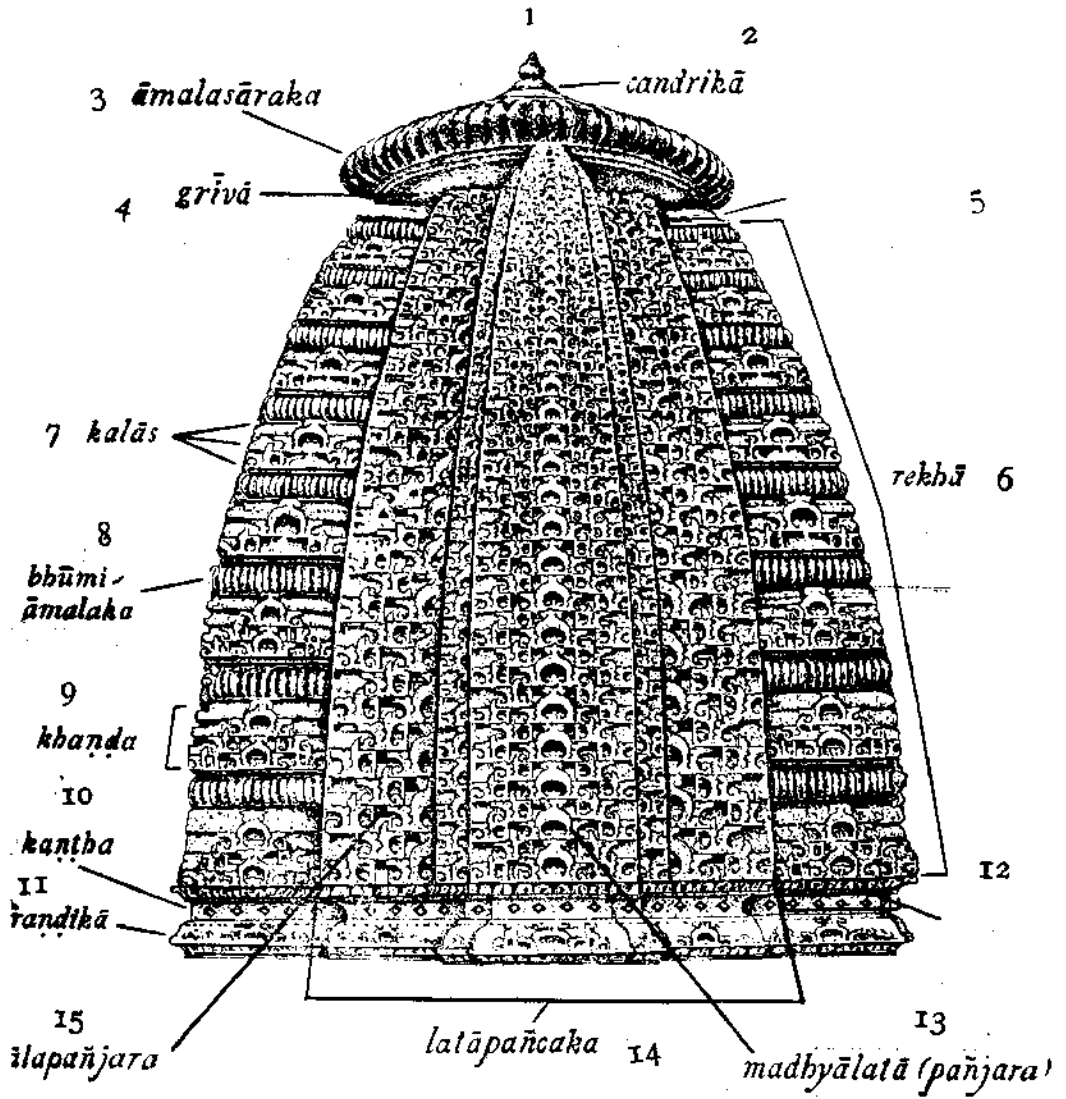

karṇa

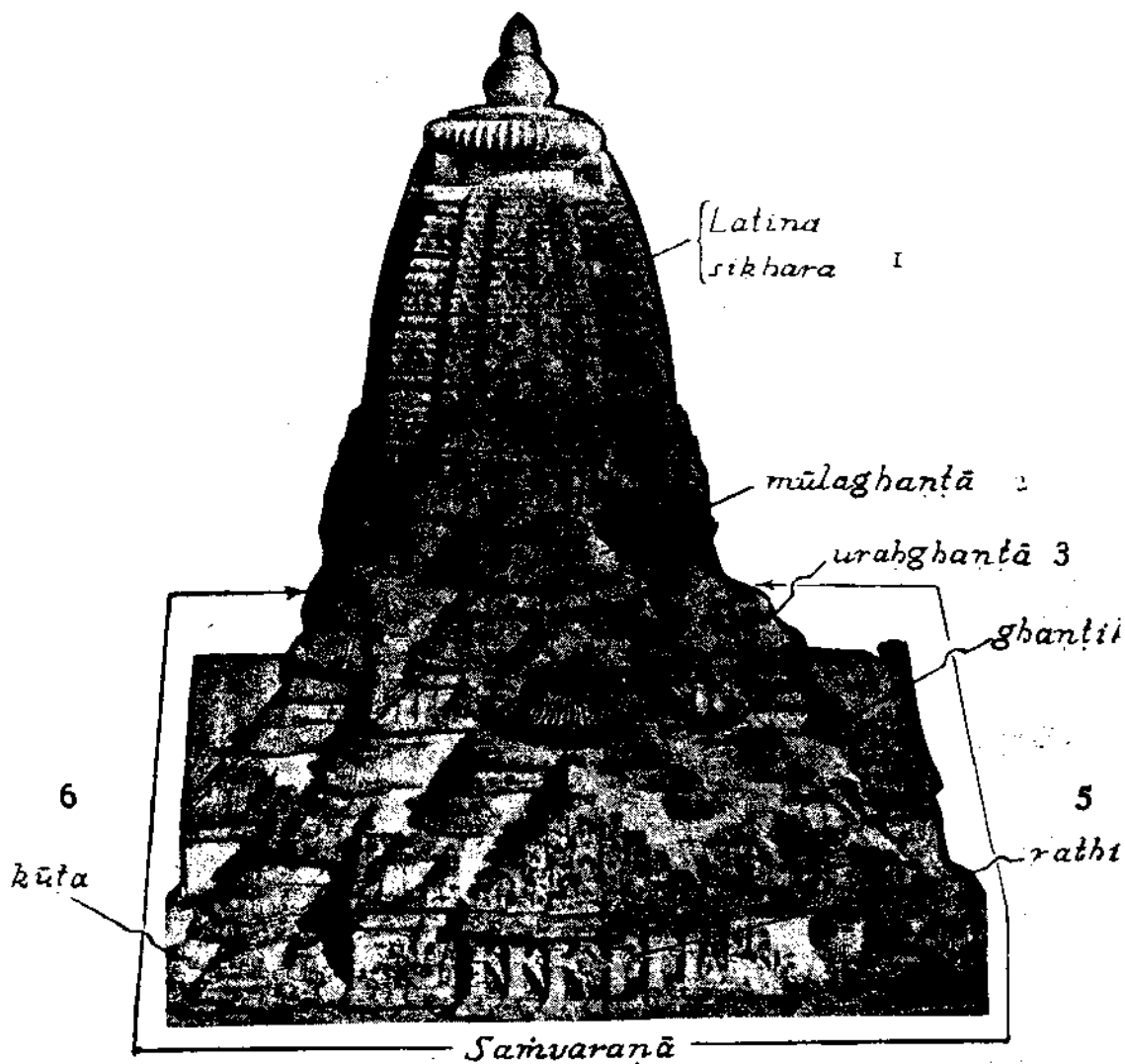
bhadra

karṇa

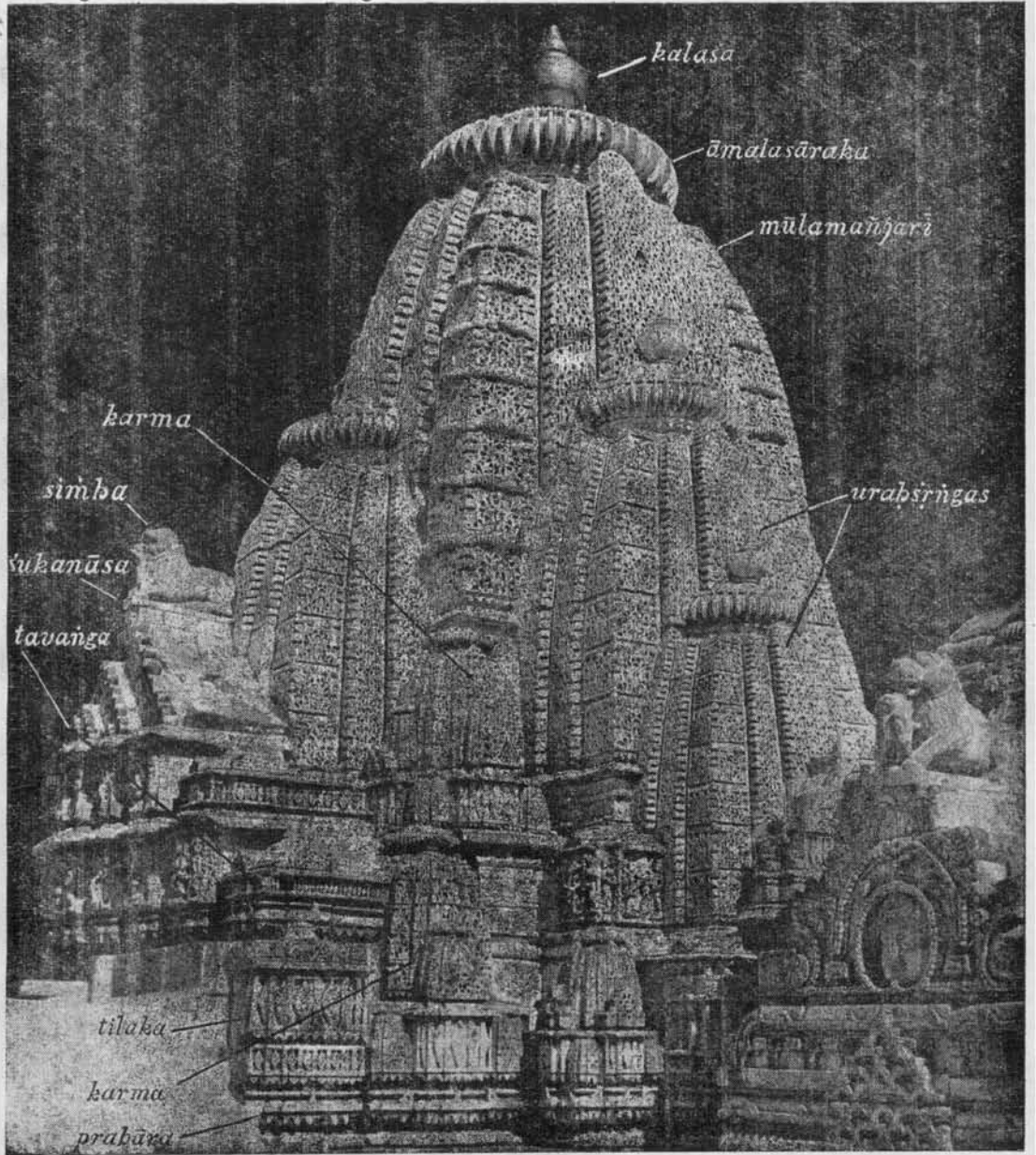
द्रविड जतिने षडंग-संपूर्ण प्रासाद

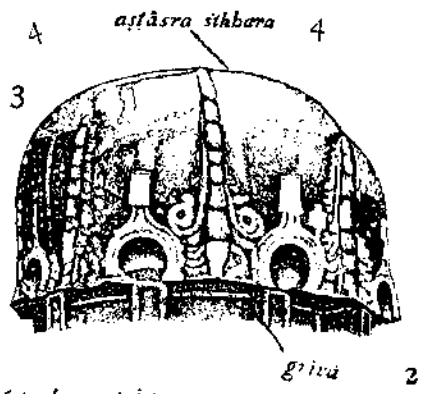
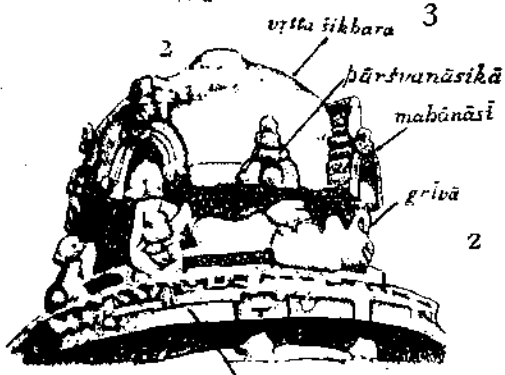
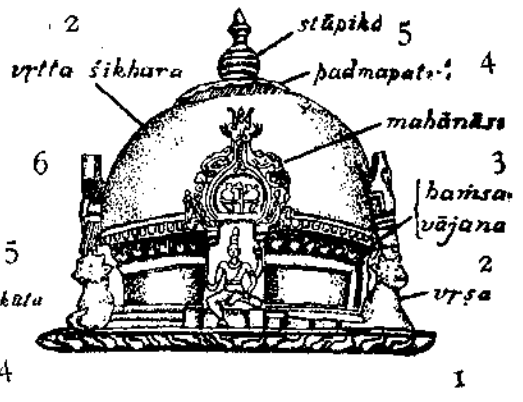
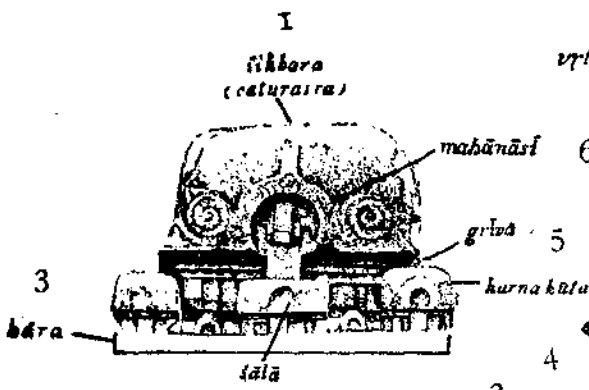
सतीन अतिवुं शिखर

गर्भगृह पर ललित शिखर व्यागण संवरण (संकेप पर)

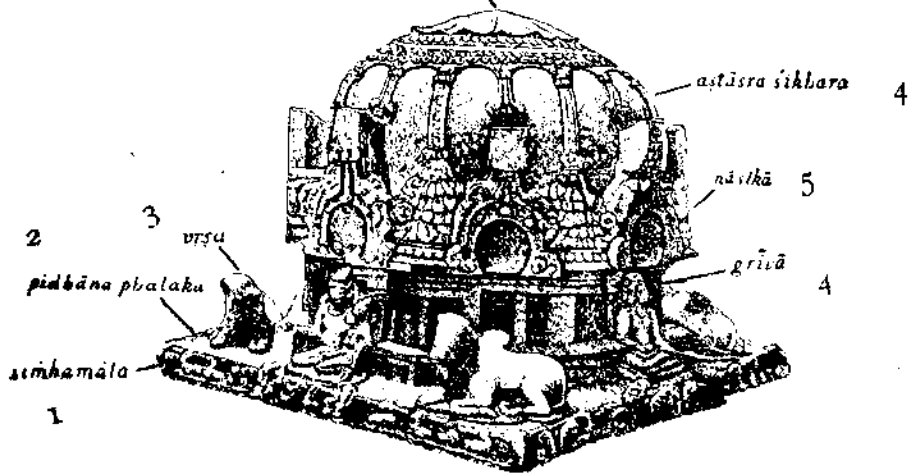

नागर मतिनुं शिभर

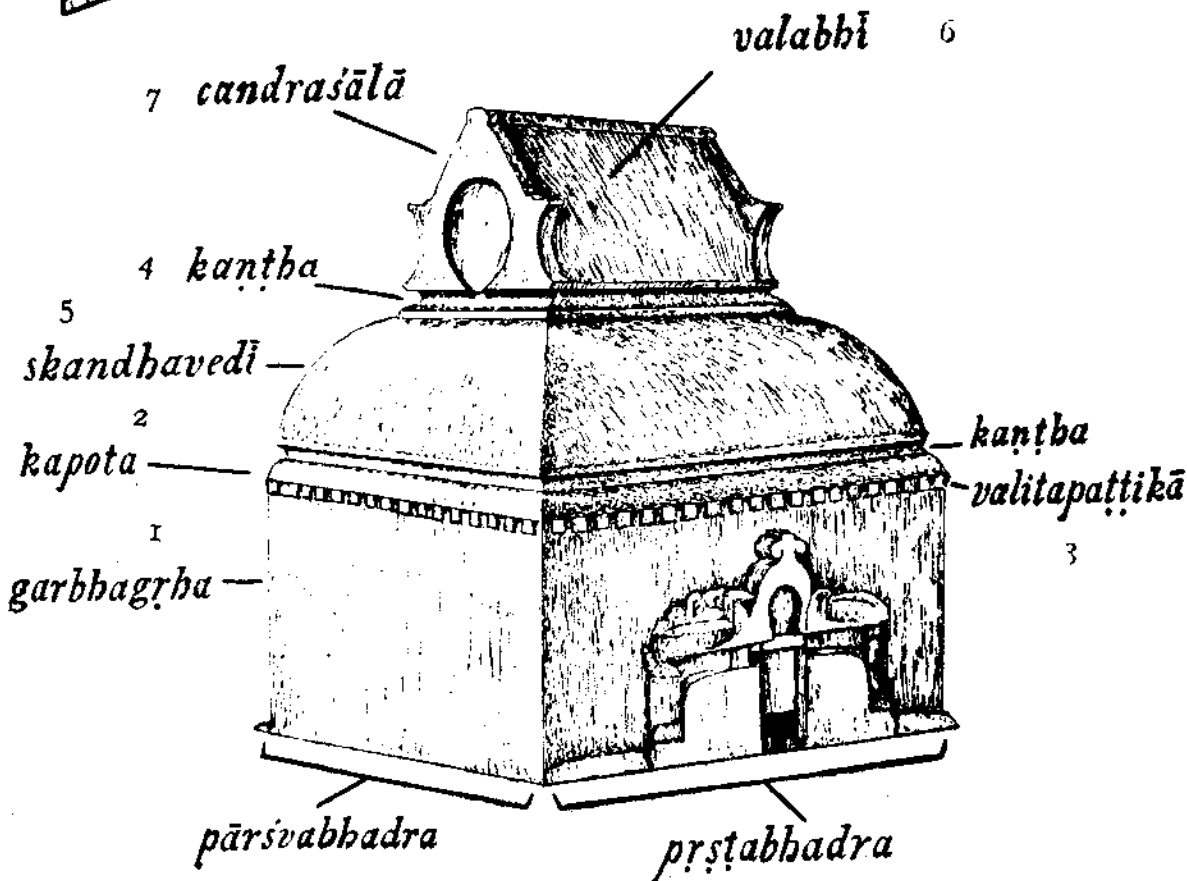
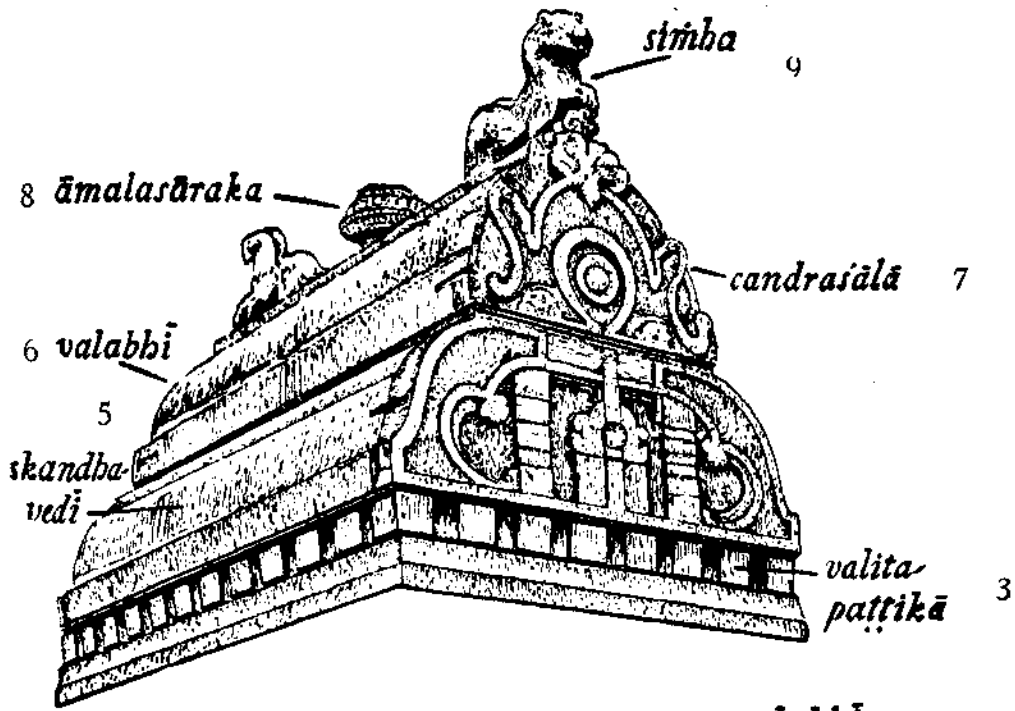

1 pidhāna phalaku

karparī (padmapatī) 6

द्रविड मतिना योरस अष्टास्र अने गोल शिखरो

वलभी जतिना शीअरो-णे प्रकार

કચ્છ પ્રદેશમાં સોમપુરા શિલ્પીને ગર્દધર કહે છે. તે 'ગર્દધર' શબ્દનું અપભ્રંશ છે. ગર્દધરને ધારણુ કરનાર મોટા સૂત્રધાર શિલ્પી પુરાણોમાં અને શિલાલેખમાં, શિલ્પશાસ્ત્રી સ્થપતિ અને સૂત્રધારના નામથી સંબોધાયેલ છે. સૂત્રધારનું ટૂંકું અપભ્રંશ 'ધાર' થયું અને પછી 'ઠાર' થયું. હાલમાં સોમપુરા શિલ્પીઓમાં વેવાઈઓ ફલાણ્યા 'ઠાર' એ રીતથી સંબોધે છે.

અંગ્રેજી રાજ્યશાસનમાં કારીગર વર્ગના સમૂહના ઉપરીને માત્રી શબ્દથી સંબોધાય છે, પરંતુ શિલ્પીઓને આ સંબોધન અયોગ્ય છે. ઉત્તર ભારતમાં પાષાણુ કર્મ કર્તાને શિલાવટ કહે છે. શિલાવટનું અપભ્રંશ 'સલાટ' ગુજરાતસૌરાષ્ટ્રમાં પ્રચલિત છે.

વાસ્તુશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં સ્થાપત્યાધિકારીના કર્માનુસાર ઉત્તરોત્તર વર્ગ પાડેલા છે. ૧. સ્થપતિ પ્રમુખ, (સીક્ર એન્જીનિયર); ૨. સૂત્રગ્રાહી (આર્કીટેક્ટ, ડ્રાફ્ટસમેન, આસિટન્ટ એન્જીનિયર); ૩. તક્ષક, (પાષાણુકર્મ નકશીકામ કરનાર); ૪. વર્ધકી (કાષ્ટકર્મમાં કુશળ અથવા મોડલિસ્ટ (મૂલિકાકર્મમાં પ્રવીણુ)—આ સર્વ એક એકની આગ્રામાં રહેનારા કલા છે.

ભારતીય પ્રાસાદોની ચૌદ જાતિઓ

ભારતમાં પ્રાદેશિક રીતે પ્રાસાદોની જાતિઓ-શૈલીઓ કહી છે. ૧. નાગર, ૨. દ્રાવિડ, ૩. લતીન ૪. ભૂમિજ ૫. વિમાન, ૬. મિશ્રક, ૭. વિરાટ, ૮. સાંધાર, ૯. વિમાનનાગર, ૧૦. વિમાન-પુષ્પક, ૧૧. વલભી, ૧૨. ફાસનાકાર, ૧૩. સિંહાવલોકન, ૧૪. સ્થાઈ. આ જાતિઓના વિષયમાં નાગરશિલ્પગ્રંથ 'અપરાજિતવૃષ્ટા'માં બહુ સ્પષ્ટતાથી પ્રાદેશિક રીતે, વિવરણુ છે. દ્રાવિડ ગ્રંથોમાં તેો ફક્ત ત્રણ જ જાતિ ૧. નાગર, ૨. દ્રાવિડ, ૩. વેસર જાતિ જણાવી છે. 'સમરાણ્ગણ સૂત્રધાર' ગ્રંથમાં થોડી વિશેષ જાતિ કહી છે પણ તે અપૂર્ણ છે. પરંતુ 'લક્ષ્ણસમુચ્ચય' ગ્રંથમાં વધુ સ્પષ્ટતાથી કહેલ છે. દ્રાવિડ ગ્રંથોમાં 'કામિકાગમ' વધુ સ્પષ્ટતા ખતાવે છે. કાળક્રમે થયેલા પ્રાસાદની જાતિનાં દૃષ્ટાંતો જે લઈએ તેો સર્વ પ્રથમ વલભી જાતિ આવે છે. તે પછી લતીન, નાગર, દ્રાવિડ, ભૂમિજ, સાંધાર અને ફાસના જાતિ આદિને મૂકી શકીએ.

(૧) વલભી જાતિના પ્રાસાદો ઘણા પ્રાચીનકાળના ભારતના પ્રત્યેક પ્રાંતોમાં અલ્પ ફેરફારો સાથે મળે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં કદવાર, ગોપ તથા વિસાવાડા, દ્રાવિડમાં મહાબલિપુરમ્, હિમાલય પ્રદેશમાં, અને કલિંગ-ઓરિસ્સામાં ભૂવનેશ્વરનું અલંકૃત વૈતાલ દેવળ આદિ આ સર્વ વલભી જાતિના પ્રાસાદો છે. આ જાતિને આપણે આઘ માની લઈએ તેો તે કંઈ અચુકત તેો નહિ જ ગણાય. લંબચોરસ ગર્ભગૃહના તળાઈ પર ગજપૃષ્ઠાકૃતિ(વરંડિકા જેવા લોઢિયા)ની ભૂમિકાઓ ચઢાવી, ઘંટાકળશ ચઢાવેલ હોય છે. ઓછા ઘાટવાળા પીઠ પર સાઘ મઠોવરના શિરોભાગ પર સ્કંધવેદી ગોળ વલિકાના જેવી લંબ અર્ધ ગોળાકાર વલભી કરેલી હોય છે. તેની નાની બેઠે બાજુ તરફ શિર પર ચંદ્રશાલ અને તેની ઠાચ પર બેઠે તરફ સિંહ બેસાડી મધ્યમાં ઉપર એક કે ત્રણ આમલસારાયુક્ત કળશ મૂકે છે. ત્રીજા પ્રકારમાં ઉપર ચારે તરફ વલિકા અર્ધગોળાકાર કરી, મધ્યમાં વલભી સંકુચિત લંબચોરસ કરી, તેની બે નાની બાજુ પર ચંદ્રશાલા કરી, કળશ ચઢાવે છે

(૨) લતીન જાતિમાં એકાંકિક શિખર, અલંકૃત લતાઓથી બનેલું (કુડચલો કોતરેલું) રેખાયુક્ત વેણુકોષના આકારબદ્ધ બનેલું ફક્ત એક જ શ્રંગ પર આમલસારા કળશયુક્ત શિખર હોય છે. પ્રાચીન લતિનના મંડોવર પર છાદ = છજી હોતું નથી. કામદપીઠથી ઊપડતા હસ્તાંશુલ પાંચ અંગો શિખરના સ્કંધ સુધી બંધ છે. શિખર વરંડિકા ઉપર અંતરાલ જેવા કંઠ પર વેણુકોષથી શિખરની રેખા ઉત્પન્ન થાય છે. રેખા, કર્ણુ, પ્રતિરથ અને મધ્યનું ભદ્ર આટલાં પાંચ ઉપાંગો વિશેષ કરીને હોય છે. મધ્યના ભદ્રને મધ્ય લતા કહે છે. શિખરના ઉપાંગોને બાલપંજર = વાલંજર કહે છે. તેની રેખા ખંડ કલા અને ભૂમિ આમલકયુક્ત છે. ઉપાંગોના ઉપરના ભાગને સ્કંધ કહે છે. લતીન શિખર નીચે જે રેખા વિસ્તારથી સામાન્ય રીતે સવાયુ ઉદય સ્કંધ સુધી થાય છે. સ્કંધ પર આમલસારો ને તે પર કળશ હોય છે. આ જાતના પ્રાચીન પ્રાસાદો સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, દ્રાવિડ ઐહોલ અને હિમાલય પ્રદેશોમાં છે.

(૩) નાગરજાતિના પ્રાસાદો અનેકાંક હોય છે, જ્યારે લતીન જાતિ એકાંક છે, સામાન્ય રીતે નીચે કામદપીઠ કે મહાપીઠ પર પૂર્ણાલંકારી છાદયુક્ત મંડોવર પર શ્રંગ, ઉરશ્રંગ, પ્રત્યંગ, તવંગ, તિલક અને મૂલમંજરીનાં દલ વિલક્ષિતથી પ્રગટ થતા એવા અનેક અંકના સમૂહથી રચાયેલું શિસ્તબદ્ધ નાગર શિખર : સ્કંધના ચોરસ મથાળે આમલસારા અને કળશ ચડાવે છે. નાગરપ્રાસાદ આગળ કવલી ચોટી અને વિશેષ કરી વિજ્ઞાનયુક્ત મંડપ હોય છે. મંડપ પર ફાસના કે સંવરણા કરવામાં આવે છે. આ જાતના પ્રાસાદો ગુજરાત, રાજસ્થાન, સૌરાષ્ટ્ર, મેવાડમાં થાય છે. મધ્યપ્રદેશમાં અને ચોરિસ્સામાં તેના મંડોવર પીઠના થોડા ફેરફાર સાથે ઉપર આ પ્રકારના નાગર શિખરોની રચના થાય છે.

૪ દ્રાવિડ :—દ્રાવિડ જાતિ દક્ષિણમાં આંધ્રથી નીચેના પ્રદેશોમાં બને છે. દ્રાવિડ જાતિને ષડ્વર્ગ કહી છે. તદનુસાર, ૧. અધિષ્ઠાન (પીઠ), ૨. પાદ (સ્તંભયુક્ત મંડોવર), ૩. પ્રસ્તર (વરંડિકા-છાદ), ૪. શિખર, ૫. ચૂલિકા (આમલસારાદિ), ૬. સ્તૂપિકા (કળશ); એ છ વર્ગ દ્રાવિડ જાતિના પ્રાસાદનાં પ્રમુખ અંગો કહ્યાં છે. કોઈ પ્રસ્તરની ઉપર કૂટ અને શાલા શિખરથી ભૂમિકા—મજલા ચડાવે છે. દ્રાવિડમાં મૂળ મંદિર આગળ મુખમંડપ હોય છે. તેના મધ્યમાં ચાર સ્તંભો હોય છે. તે પર છત છાતિયાથી સમદલ આરજાન પર ધાણું થાય છે. તામીલ અને મલબાર પ્રદેશોમાં આવા પ્રકારના પ્રાસાદોની રચના થાય છે.

(૫) ભૂમિજ :—પ્રાસાદોનું તલદર્શન અણભદી કે અણકણી કે વૃત-સંસ્થાન પર કે ચોરસ તળને ભદ્ર પ્રતિરથ કર્ણાદિ અંગો હોય છે. તે નીચે કામદ પીઠથી ઠેક સ્કંધ સુધી ઉપાંગો બંધ છે. પીઠ મંડોવરનાં સામાન્ય લક્ષણો અનેકાંક નાગર જાતિ જેવા હોય છે; પરંતુ શિખર રેખા નાગરી જેવી તેના કર્ણુ પ્રતિરથ કે રચના ઉપાંગોમાં એક પર બીજાં શ્રંગ એ રીતે સાત શ્રંગો ઉત્તરોત્તર ચડાવે છે. ઉપાંગો વિશેષ કરીને હસ્તાંશુલ હોય છે. પ્રત્યેક શ્રંગ પર જંઘા પ્રહાર ચડાવે છે. તેમાં કુંભી સ્તંભિકા યુક્ત જંઘા પર પ્રહારના ઉન્નત થરો કરીને ફરી ફરથી શ્રંગ સ્તંભકૂટ સ્કંધ સુધી ચડાવ્યે બંધ છે. સ્કંધ પર ત્રીયા આમલસારા અને તે પર સર્વોપરિ કળશ હોય છે. શિખરના ભદ્રમાં ઉદામ=દોઢિયો કરી છે તેને ધરસેનક કહે છે. ભદ્રમાં નીચેથી સ્કંધ સુધીમાં કુડચલો કોતરેલાં હોય છે. મહારાષ્ટ્ર, માળવા અને ઉત્તર કર્ણાટકમાં આવા પ્રકારના ભૂમિજ પ્રાસાદો થાય છે.

(૬) સાંધાર જાતિ :—આ જાતિમાં ગર્ભગૃહ કરતો પ્રદક્ષિણામાર્ગ પછી દિવાલની બહાર રથ, પ્રતિરથ, ભદ્રાદિ ઉપાંગો કાઢેલાં હોય છે. તે બહારની બાજુના પ્રમાણથી શિખર વિસ્તાર થાય છે. આવા પ્રકારને સાંધાર કહે છે. જેને પ્રદક્ષિણામાર્ગ નથી હોતો તેવા નાગર પ્રાસાદને નિરંધાર પ્રાસાદ કહે છે. સાંધારની રચનામાં પ્રકાશને બહુ અન્ય અવકાશ રહે છે. તેથી તેને સન્નંધાર કહે છે. તે નાગર જાતિના સર્વ લક્ષણયુક્ત થાય છે. આવા પ્રાસાદો યુજરાત, રાજસ્થાન, મેવાડ, મધ્યપ્રદેશ, બજુરાહોમાં થયેલાં છે. સૌમનાથનો મહાપ્રાસાદ આ જ પ્રકારનો કહેવાય.

(૭) ફાસનાકાર :—આ જાતિના પ્રાસાદોમાં સામાન્ય પીઠ મંડોવર પર જાજલી-ઓના ધાટના ક્રમશઃ થરો ઉત્તરોત્તર સંકોચ કરી, ચડાવી, ટોચ પર ઘંટા, કળશ મૂકેલા હોય છે. ભદ્ર પર સિંહકર્ણુ (મોટો ઉદ્દગમ)વાળી રચનાને અપરાજિતકાર નપુંસકા ફાસનાકાર કહે છે. કેટલાક ખૂણા પર નાની ફાસનાના કૂટ જેવા ચડાવે છે. ફાસનાકારના નળદર્શનમાં હસ્તાંશુલ ઉપાંગોવાળા ફક્ત કર્ણુ રેખા અને ભદ્ર વિશેષ કરીને હોય છે.

ફાસના શૈલી ગર્ભગૃહ પરથી મંડપ પર ફાસના કરવાની પદ્ધતિ પાછલા કાળમાં પ્રવિષ્ટ થઈ. ફાસનાકાર મંદિરો બજુરાહો-યુજરાત, એદીપ્રદેશ, અમરકંટક, આણુ, રાજસ્થાન, કલિંગના ભુવનેશ્વર-પુરી-કોણાર્કમાં છે. તેના ઉલ્લેખો ‘જ્યપૃચ્છા’, ‘પ્રમાણુમંજરી’, ‘વૃક્ષાણુવ’, ‘અપરાજિતપૃચ્છા’ અને ‘લક્ષણુસમુચ્ચય’માં પ્રાપ્ત થાય છે. ભારતના પ્રત્યેક પ્રદેશોમાં ગામડાંઓમાં ફાસનાકાર મંદિરો સાદા રૂપમાં જોવામાં આવે છે. કલિંગના શિલ્પીઓ ફાસનાની જાજલીને ‘વીંઢા’ કહે છે. તેના પાંચસાત થરોના ઉદયને ‘પોટલ’ કહે છે. વચ્ચે સાદા થરને ‘કાન્તિ’ કહે છે. ઘંટા નીચે ત્રીવાને ‘ત્રેત્રી’ કહે છે. ફાસનાના સર્વ થરોમાં ઉદયને ‘ગંઢી’ કહે છે. તેમ શિખરના ઉદયભાગને પણ ‘ગંઢી’ કહે છે. ઉડિયાના શિલ્પીઓની ભાષાના આ પ્રાકૃત શબ્દોથી થરોનો પરિચય થાય છે.

૮. વિરાટ, ૯. વિમાન, ૧૦. વિમાન નાગર, ૧૧. વિમાન પુષ્પક, ૧૨. મિશ્રક—આ જાતિના પ્રાસાદોનાં સ્વરૂપો જાણવાનું હજુ સુધી સુલભ થયું નથી. સંશોધન કરવું જરૂરી છે.

૧૩. સિંહાવલોકન—જાણથી ઉત્પન્ન થયેલ ખૂણું સિંહોથી શોભતો તે પર ઘંટાની આકૃતિવાળો સિંહાવલોકન જાદનો પ્રાસાદ જાણવો.

૧૪. રથારહ—નાગર જાદથી ઉદ્ભવેલ શકટ-ગાડાના ઉપર નાગર જાદનો, જેની નીચે ચક્ર હોય તેવા આકારનો રથારહ જાદનો પ્રાસાદ જાણવો. દારકર્મ = (કાષકર્મ) થી થતા સિંહાવલોક દારના જેવા જાદને રથારહ કહે છે.

ભારતીય કળામાં આવેલી વિકૃતિ—વર્તમાન કાળમાં પ્રાચીન ભારતીય કારીગરીનો નાશ થઈ રહ્યો છે. આ વાત કહેતાં દુઃખ થાય છે. વર્તમાનમાં સ્થાપત્ય, શિલ્પ અને ચિત્ર ત્રણે કળામાં વિકૃતિ આવી છે. તે ભારતીય કળાનો નાશ કરશે. સ્થાપત્યમાં પશ્ચિમનું અનુકરણ

થઈ રહ્યું છે. પક્ષીના માળા જેવા ઢંગધડા વગરના વિકૃત કળાવિહીન બદસ્સરત લવનો થઈ રહ્યાં છે. સુંદર મૂર્તિનાં સર્જન આંખોને આનંદ આપતાં, તેના સ્થાને એક સૂકા લાકડાનું કુંડું કે જેને હાથ, પગ કે મોંમાથાનું ડેકાણું નથી હોતું, તેવામાં કલ્પનાસર્જન કરી તેની પ્રશંસા કરે છે. ચિત્ર સુંદર થતાં હતાં. પ્રેક્ષકો એવાં ચિત્રો જોઈને આનંદસભર થતા હતા. તેના સ્થાન પર કાંઈ સમજમાં ન આવે તેવા જેમાં મોંમાથાનું ડેકાણું ન હોય તેવા પીછામારતી કલ્પના સર્જન કરી તેનાં ચુલુગાન ગાય છે. પ્રેક્ષકને સમજમાં પણ નથી આવતું કે આ શું છે? એવી ચિત્ર-વિચિત્ર કળાથી જગતને મૂર્ખ બનાવે છે. મોડર્ન આર્ટના નામે ભારતીય કળાનો સર્વનાશ થઈ રહ્યો છે.

પ્રાદેશિક પ્રધાના કારણે કે પ્રાચીન ગ્રન્થોના અર્થઘટનમાં ભેદ અથવા અજ્ઞાનના કારણે, પરંપરાગત જ્ઞાન અને શાસ્ત્રગ્રન્થોના અજ્ઞાનના કારણે અને એવાં કેટલાંક કારણોથી તેમ જ પ્રાચીન પ્રાસાદોમાં રહી ગયેલી ક્ષતિઓના આધારે શિલ્પીઓમાં પણ આજે મતભેદ, વાદવિવાદ ખડા થાય છે, પણ દુરાગ્રહ છોડી ગ્રન્થોનું અભ્યાસપૂર્વક કામ કરવું જોઈએ.

કળાને પ્રોત્સાહન—ભારતમાં ધર્મધ્યક્ષો, આચાર્યો, રાજ્યાધ્યક્ષો અને ધનાઢય વર્ગે થતા સ્થાપત્ય અને શિલ્પકળાને પ્રોત્સાહન આપી જીવંત રાખી. તેઓ આને પોતાનો પ્રધાન ધર્મ માનતા. દ્રાવિડનાં વિશાળ રાજ્યોએ ધર્મનું ધન સમજીને ભવ્ય સ્થાપત્ય નિર્માણ કર્યાં તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. વર્તમાન કાળમાં રાજ્યાધ્યક્ષ, ધર્મધ્યક્ષ અને ધનાધ્યક્ષ એ ત્રણે વર્ગે આ કાર્યથી વિમુખ થયા છે. વર્તમાન કેન્દ્ર સરકાર તેઓ પ્રત્યે નિષ્કુર છે. એટલે હવે પ્રાચીન પરંપરાના કારીગરોને આશ્રય આપનારો અદૃશ્ય થતો જાય છે. આવા સમયમાં કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારનું કર્તવ્ય છે કે પ્રાચીન પરંપરાની શિલ્પસ્થાપત્ય કળાને પ્રોત્સાહન આપે. કળા મર્મજ્ઞોને પ્રોત્સાહન આપી પ્રાચીન શિલ્પસ્થાપત્યના સાહિત્યનું સંશોધન કરાવી પ્રકાશિત કરવું જોઈએ. વિદ્યાપીઠોમાં અભ્યાસક્રમ યોજી એ પ્રાચીન વિદ્યાકળાને સ્થાન આપવું જોઈએ. વડોદરાના ઓરિયેન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટે આવાં કેટલાંક પ્રકાશનો કર્યાં છે અને બીજાં અપ્રસિદ્ધ અગત્યના ગ્રન્થોનાં સંશોધન અને પ્રકાશનનું કામ હાથ પર લીધું છે તે આનંદની વાત છે.

શિલ્પગ્રંથો—પંદરમી સદીમાં ભારદ્વાજ ગોત્રના સોમપુરા મંડન સૂત્રધારે તે કાળના અસ્તવ્યસ્ત થયેલાં પ્રાચીન શિલ્પગ્રંથોનું સંશોધન કરી નવીન સરળ ગ્રંથરચના કરી વિદ્યાનો ઉદ્ધાર કરવા પ્રયાસ કરેલ તે કાળમાં પ્રાચીન ગ્રંથો નષ્ટપ્રાય થયેલા જોઈ એને મંડને મહાપરિશ્રમ લઈને પ્રાસાદમંડન, વાસ્તુમંડન, વાસ્તુસાર, રાજવલ્લભ, રૂપમંડન, દેવતામૂર્તિપ્રકરણમ્ ગ્રંથોની રચના કરી મંડનના કનિષ્ઠ બંધુ નાથજીએ ‘વાસ્તુમંજરી ગ્રંથ’ બારસોએક શ્લોકપ્રમાણ રચ્યો. મંડનના પુત્રપરિવારે પણ નાના ગ્રંથોની રચના કરેલી. સૂત્રધાર રાજસિંહે ‘વાસ્તુરાજ’ અને સૂત્રધાર વીરપાલે ‘પ્રાસાદતિલક’ની ઉત્તમ રચના કરી છે. વીરપાલ અને મંડન સ્થપતિ હતા તે સાથે સંસ્કૃતના સમર્થ વિદ્વાન કવિ પણ હતા.

સૂત્રધાર વીરપાલ પ્રણિત બેડાયા પ્રાસાદતિલક—

સૂત્રધાર વીરપાલે પ્રાસાદ શિલ્પનો પ્રાસાદતિલક નામના ગ્રન્થની સુંદર રચના કરી. આ ગ્રન્થ પૃથક્ પૃથક્ છંદમાં સંકલિત છે. આવા છંદોમાં રચના કરવી આસાન નથી. વીરપાલ

स्थपति होवा उपरांत संस्कृतनो सारो कवि पशु छतो तेम मानवुं पडे छे. ग्रन्थना चार अध्याय उपलब्ध थया छे. ग्रन्थ अपूर्ण छे. गुजरात, सौराष्ट्र अने राजस्थानमांथी प्रासादतिलकनी अन्य हस्तलिखित प्रति भेजववा अजे भूष प्रयत्न करेलेो परंतु कोछने अे प्राप्त थई शक्री नथी. छातां आ अपूर्ण प्रति विद्वानो जेछे ने स. वीरपालनी अने मारा आ नम्र प्रयासनी जरर कइर करेशे अेम हुं मानुं छुं.

सूत्रधार वीरपाल कया प्रदेशनो छतो के कया काणमां थयो अे विशेष अधंकरमां छे, अेटलो निर्णय करी शक्रीअे छीअे के ते नागरादि शिल्पनो पूर्ण जाता छतो अने ते सोमपुरा कुणनो होवा संभव छे. ग्रन्थनो उत्तरार्ध लाग प्राप्त करी शकया नथी. जे ते भजेत्र होत तो ग्रन्थनी अनेनी प्रशस्त परथी आप्णे ग्रन्थकर्ता विषे वधु जण्णी शकया होत. परंतु तेना ग्रन्थमां तेखे श्रीविश्वकर्मा अने विद्वानिधिना मतनुं प्राधान्य आपेल छे. आ उपरथी आप्णे अेटलुं तो कर्पी शक्रीअे छीअे के ते सूत्रधार मंडनना पूर्णकाणनो छरी. जे ते सोणमी सदीमां थयो होत तो ते स. मंडनना मतानुं टांयणुं आपत. आथी स. वीरपालनो काणनिर्णय यौदमी अने पंढरमी सदीना मध्यकाणनो होवानुं मानी शकय.

ग्रन्थना संशोधनमां छं, व्याकरणादि दोष सारुं मे पंडित श्री. जन्सीधर ज्ञा-लक्ष्मीकान्त आ व्याकरणाचार्य (मिथिलाप्रदेश-दरलंगा मंडणना ककरांड ग्रामनिवासी)ने भूष प्रतनो गुजराती अनुवाद करी जताज्यो अने अनुवादने अनुसरीने शास्त्री जन्सीधर आजे व्याकरणु शुद्धि मने करी आपी छे. तेअो विद्वान पंडित छे. परंतु विषयान्तर होई पारिभाषिक शब्दोमां तेअोने सहायक थवा सारुं ज्यारे जरर पडे त्यारे तेमती पडोशमां श्री अमृतलाल भूषशंकर त्रिवेदी पंडितजने महद्वय थता ते माटे हुं तेअोने आहार मानुं छुं.

पंडितज श्री जन्सीधर जानुं ग्रंथनुं मतव्य छे के—इस ग्रंथके रचयिता शिल्पशास्त्री वीरपाल है। ग्रंथ के प्रारम्भमें वर्णनीय विषयोका उल्लेख किया गया है। उसके देखनेसे ज्ञात होता है कि यह ग्रंथ चार अध्यायोंमें पूर्ण नहीं है। अवश्य इस ग्रंथका फिछला कुछ अंश भ्रष्ट (लुप्त) हो गया है। इस ग्रंथके अवलोकनसे ज्ञात होता है कि शिल्पशास्त्री विरपाल संस्कृत भाषाके स्वयं अच्छे विद्वान कवि थे। किन्तु अनेक संस्कृत भाषाके अनभिज्ञ व्यक्तियोंसे लिखे जानेके कारण इस ग्रंथके श्लोक अत्यंत नष्ट-भ्रष्ट हो गया है। इसे श्लोकोंका पुनः संस्करण करना असंभव नहीं है तो कठिन तो अवश्य हो गया है। कठिन श्लोक इतने भ्रष्ट हो गया है कि प्रयत्न करने पर भी व्याकरणमें पूर्ण शुद्ध नहीं हो सका। जहाँ व्याकरणकी अशुद्धि रह गयी वहाँ मूल प्रतिके श्लोककी अत्यंत भ्रष्टता ही कारण समजना चाहिये।

(जी. पं. शास्त्रीजी वंसीधर ज्ञा लक्ष्मीकान्त ज्ञा व्याकरणाचार्य ।)

ग्रंथना प्रथम अध्यायमां ग्रंथनी विषयानुक्रमणिका नव श्लोकमां आपेल छे. ते परथी मालूम पडे छे के आ अपूर्ण ग्रंथमां कया कया विषयो अपूर्ण छे ते जण्णी शकय छे, अने ग्रंथनी पूर्तिरूपे जगतती देवद्रगिपद स्थापन, शिअराधिकार, मंडपाधिकार, वेधदोषापि अने प्रतिष्ठादि अेटला विषयो अन्य ग्रंथो 'अपराजितपूरुषा', 'क्षीराणुव', 'दीपाणुव', 'ज्ञानरत्नत्रय', 'वास्तुमंजरी'नो प्रामाणिक आधार लभने ग्रंथपूर्ति संपूर्ण करवानो प्रयास क्यो छे. 'प्रासादतिलक' भूषग्रंथ आडेक अध्यायनो होवा संभव छे.

જૂની પ્રતિમાં 'ખેડાયા' શબ્દ આગમ લખેલ છે. ખેડાયા પ્રાસાદતિલક ખેડાયા શબ્દનો અર્થ જાહેર = નાવ થાય છે.

આ ગ્રન્થનું સંશોધન કરવાની મારી ઇચ્છા ધણું વર્ષથી હતી. મને યાદ છે કે મારા કૌમાર્ય વયમાં મારા પૂજ્ય પિતાશ્રીના કાકાજી શ્રી પ્રાણજીવનદાદા કુશળ સ્થપતિ હતા. તેઓ જ્યારે બહુ આનંદમાં આવી જતા ત્યારે કંઈ વાર પ્રાસાદતિલકના શ્લોક રાગરાગિણીથી લલકારતા એ સમયથી ગ્રન્થ પ્રત્યે મારી ભાવના હતી.

ગ્રન્થવિવરણ—પહેલા અધ્યાયમાં નવ શ્લોકમાં ગ્રન્થના વિષયની અનુક્રમણિકા કહી. બીજા અધ્યાય—જ્યોતિ વિષય સાથે કૂર્મશિલાના નવ ખંડનાં ચિહ્ન બતાવેલ છે.

ત્રીજા અધ્યાયમાં પાયાની ઊંડાઈ, તેનું પ્રમાણ આપેલ છે. આવું પ્રમાણ કોઈ ગ્રન્થમાં જોવામાં નથી આવતું. તેણે “વિદ્યાનિધિ”ના મતનું સમર્થન કરેલ છે.

પરશીલાલીટ—પીઠમાન—પીઠમાનના નવભેદ કરેલ છે તે અન્યથી નવીન છે. દ્વાર-વિસ્તાર માનપ્રમાણ (નવીન છે).

ચોથા અધ્યાયમાં દેવના પદ-સ્થાપનના બે મતપ્રમાણ આપેલાં છે તે અપૂર્ણ છે. દેવતાદિગમ્ય લિંગપંચસૂત્ર લિંગપ્રવેશ વિધિ આપીને અધ્યાય પૂર્ણ કરેલ છે. અહીં સુધી અપૂર્ણ ગ્રન્થ-પ્રતિ પ્રાપ્ત થયેલ છે.

ગ્રંથ પૂર્તિ

પહેલા અધ્યાયમાં આપેલ વિષયાનુક્રમથી અપૂર્ણ વિષયો પૂર્ણ કરવાનો પ્રયાસ અન્ય પ્રાચીન ગ્રંથોના આધાર લઈ કરેલ છે. ૧. જગતી, ૨. દેવતા-દષ્ટિપદ, ૩. શિખર, ૪. મંડપાધિકાર, ૫. વેદદોષાદિ, ૬. પ્રતિષ્ઠાદિ વિષયો આપીને ગ્રંથની પૂર્તિ સંપૂર્ણ કરેલ છે.

નિરંધાર પ્રાસાદો પરંપરાની શ્રદ્ધથી શિલ્પીઓ નિર્માણ કરે છે, પરંતુ જ્ઞમયુક્ત સાંધાર મહાપ્રાસાદનું જ્ઞાન અતિ દુર્લભ છે. ૧૦૦-૭૦૦ વર્ષોના વિધર્મી શાસકોના ભયે સાંધારપ્રસાદનાં નિર્માણ થતાં બંધ થયાં. વર્તમાનમાં સદ્ભાગ્યે સોમનાથજીના પુનરોદ્ધારમાં સમ્રામ મહાપ્રસાદ સ્વર્ગસ્થ શ્રી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે મારા નેતૃત્વ હેઠળ નિર્માણ કરાવેલ. સદ્ભાગ્યે વિસ્તૃત જ્ઞાન અમારા ભારદ્વાજ ગોત્રની કુળપરંપરામાં રક્ષિત રહેલું એથી એવું કઠિન કાર્ય ઈશ્વરકૃપાથી પૂર્ણ થયું. મુંબઈ પાસે કલ્યાણમાં સેન્યુરી રેયોન ફેક્ટરી પાસે નાની પહાડી પર ત્રણેક વર્ષ પર મારી મારફતે એક લવ્ય પ્રસાદ, શ્રી બીરલા પરિવાર તરફથી શ્રીમાન્ ગોપાલ નેવટિયાએ નિર્માણ કરાવેલ. શ્રીમાન્ શ્રી ગોપાલજી શેક શિલ્પસ્થાપત્ય અને કળામાં ધણો રસ લે છે. તેઓ મારી પ્રત્યે હંમેશાં પ્રેમ-આદર અને સદ્ભાવના રાખે છે. તે મહાશયનો હું ઝણી છું.

આ ગ્રન્થના મુદ્રણ માટે વડોદરા પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિરના નિયામક શ્રી ભોગીલાલ સાહેબ સાહેબ અને શ્રી ઉમાકાન્તભાઈ શાહે મને જે સગવડતા કરી આપી છે તે માટે હું તેઓનો આભારી છું. હવે પછીના પ્રાચીન શિલ્પ ગ્રંથોના પ્રકાશનનો મારા પરનો બોજો હળવો કરતા તેઓશ્રી અનુમત્ત કરે તે માટે હું તેમનો અત્યંત ઝણી છું.

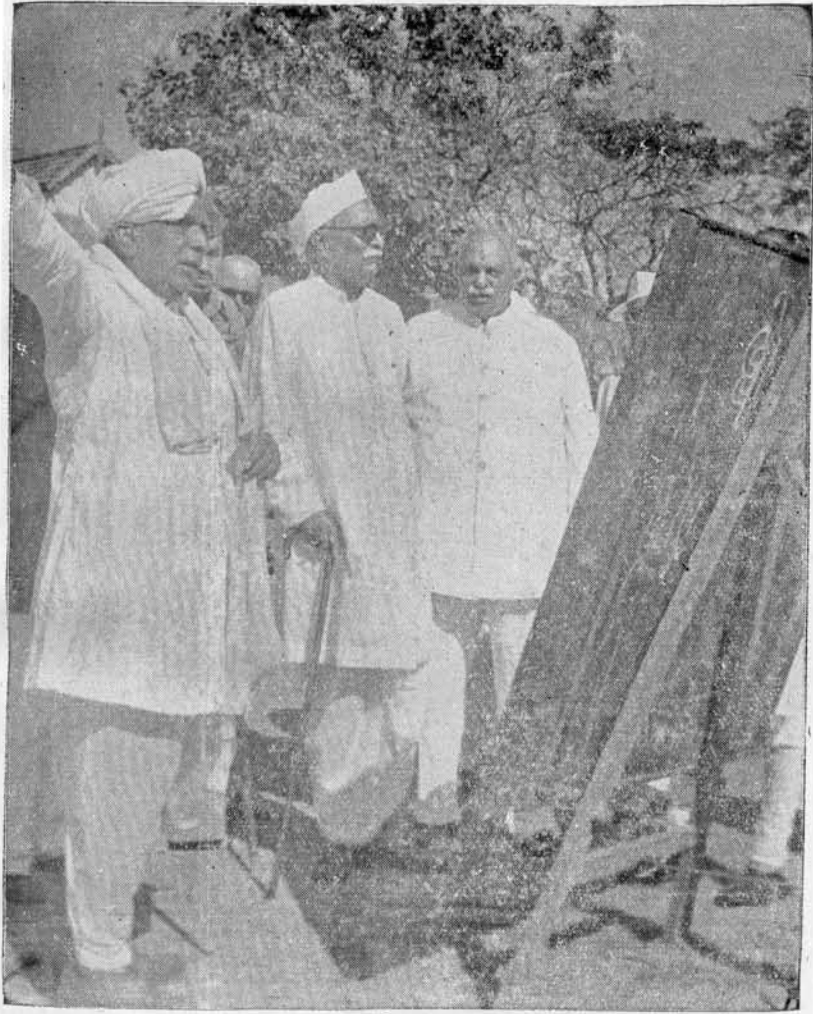
ગ્રંથના ભાષાનુવાદની સાથે પ્રત્યેક અંગની ટીકા અને અન્ય ગ્રંથોના તુલનાત્મક મત-મતાન્તર આપેલ છે. ક્રિયાત્મક જ્ઞાનનો મર્મ દેવાથી ગ્રંથ સુંદર અને છે, વિષયના અભ્યાસીને સુગમતા મળે છે. આ વિષયનાં અનેક આલેખનો, નકશાઓ, ચિત્રો અને કોષ્ટકોથી વિષય સ્પષ્ટ કરવાનો મેં પ્રયાસ કર્યો છે. ગ્રંથ અધિક સમૃદ્ધ બનાવવાના યથામતિ પ્રયાસની વિદ્વાન પુરુષો કદર કરશે એવી હું આશા રાખું છું.

પ્રાસાદની જાતિ વિષયમાં પુરાતત્ત્વજ્ઞ મધુસૂદન ઢાંકીને મારે ભૂલવા ન જોઈએ. તેઓએ મને કેટલીક માહિતી પૂરી પાડેલ છે તે માટે તેમનો આભાર માનવાની તક લઉં છું.

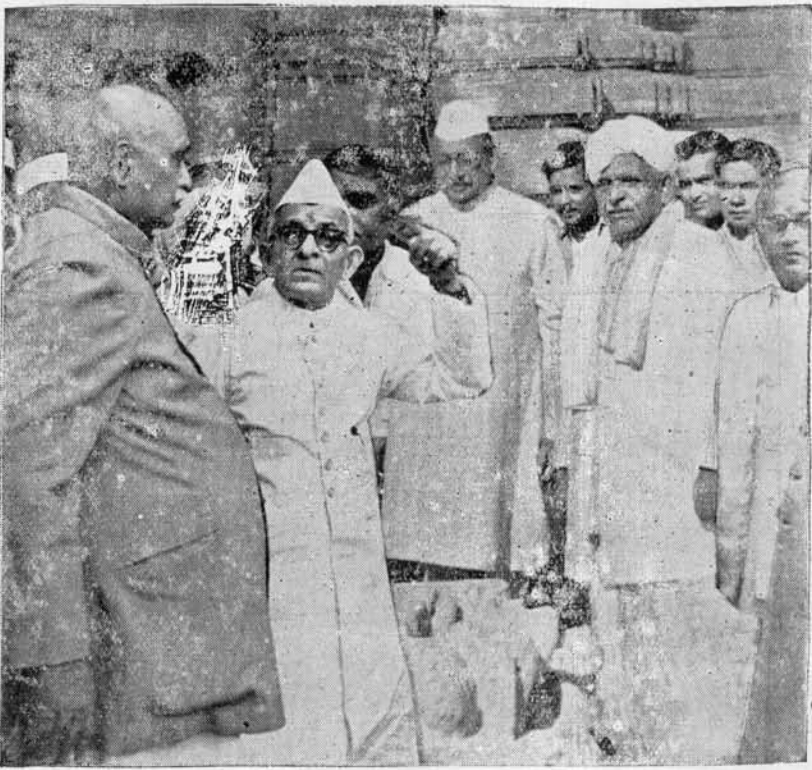
सर्वेऽत्र सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः ।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःखमाप्नुयात् ॥

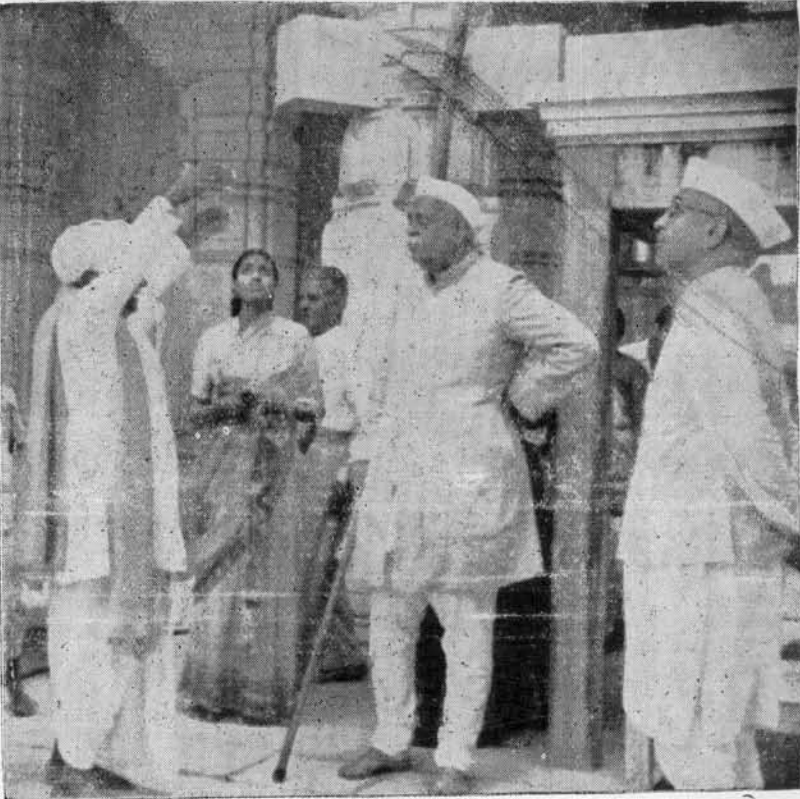
इति शुभं भवतु ।

स्व. राष्ट्रपति श्री राजेन्द्रप्रसाद पद्मश्री प्रभाशंकर सोमपुरा

સ્વ. જામસાહેબ શ્રી મુનશીજી, શ્રી પ્રકાશ અને પદ્મશ્રી પ્રલાશંકર સોમપુરા

સ્વ. શ્રી ગોવિંદવલ્લભ પંત અને પદ્મશ્રી પ્રલાશંકર સોમપુરા

श्रीगणेशाय नमः । श्रीविश्वकर्माणे नमः । श्रीसरस्वत्यैनमः ।

सूत्रधारवीरपालविरचित-बेङ्गाया

प्रासादतिलकम् ।

प्रथमोऽध्यायः

स्तुति (:)

शार्वूलविक्रीडितम्—

वन्दे श्रीगणनायकं पञ्चपतिं धातारमाद्यं विभुं

वन्दे शैलसुतां चतुर्मुखभवां सूर्यं च चन्द्रं तथा ।

वन्दे शिल्पविदां प्रवर्यमजरं श्रीविश्वकर्माभिधं

प्रन्थं शिल्पनिबन्धसंज्ञकमथो कर्तुं व्यवस्याम्यहम् ॥ १ ॥

लगवान् गणपति, आदिपुरुष शंकर, अने सृष्टिकार्यना समर्थ विधाताने नमस्कार करुं छुं. नगेन्द्रनन्दिनी पार्वती, अस्त्रसुता सरस्वती, सूर्य अने चन्द्रने नमस्कार करुं छुं. शिल्पशास्त्रना ज्ञाताओभां श्रेष्ठ वृद्धव अने मृत्युधी पर ओवा लगवान् विश्वकर्मानि पञ्च नमस्कार करुं छुं. ते पञ्ची शिल्पशास्त्रभां निष्पद्य समान ओवा (प्रासादतिलक नामना) अथतुं निर्माप्य करवानो निश्चयपूर्वकं प्रयत्न करुं छुं. (१)

शार्वूलविक्रीडितम्—

आदो (दो) मासफलं तथा तिथिफलं धिष्यञ्च वारादिकं

पश्चात् खातविधिस्तथा निगदितं कीलस्य संवेशनम् ।

क्षेत्रस्यैव तु साधनं ध्रुववशात् मूढं विकर्णं ल्यजेत्

कूर्मस्थापनकं शिला च कथिता मकरं तथा मण्डकम् ॥ २ ॥

प्रासो मीनजले भुजङ्गरणिते शङ्खस्तु कुम्भो तिथिः

पादपीठशिलाभिधश्च विविधा मण्डोवरादिक्रमात् ।

द्वारे वेधविधिं ह्युदुम्बरविधिं त्वर्द्धं हि चन्द्रं तथा

शाखायुग्मतरङ्गरूपविविधं वीर्यं तथा विस्तरम् ॥ ३ ॥

(प्रासंलभां) मासक्षण, नक्षत्र, तिथि, वार आदिना शुभाशुभ हण, खातविधि अने पीठीका (भूटीयो)नुं स्थापन कर्तुं छुं. क्षेत्रभां ध्रुव भेगवीने द्विगु साधन करवुं. द्विगुढ अने विकर्णना निषेध छे ते त्यञ्च देवा, उपरांत कूर्मस्थापनभां शिलास्थानभां मकर, देडका, प्रास,

१ पाठान्तर—आदो मासफलं धिष्य तिथिं वारं नक्षत्रम् ।

માછલી, જળસર્પ, શંખ અને કુંભનાં ચિહ્નો રાખવા. પાયા, પીઠ, ખટશિલા, લિદ્ધ અને જુદા જુદા પ્રકારના મંડોવરાદિતું વર્ણન, દ્વારવેધવિધાન, ઉદ્ધરવિધિ, અર્ધચંદ્રની (શંખોદ્ધાર) એ શાખાઓ; તેની વખાઈ, ગડાઈ સાથે ઉત્તરગતું વર્ણન છે. (૨-૩)

નાવુંલવિક્રીલિતમ્—

મિત્તિર્માનમિદં ચ ગર્ભરચનાપ્યૂર્ધ્વં ત્વધોનિર્ગમં
કુંભીસ્તમ્મશિરસ્તથા મરણકં પદં તથા તાન્નિત્રકમ્ ।
દેવો દૃષ્ટિવિધિઃ સુરસ્ય પુરતઃ પીઠં પદે બાહનં
નિર્ગૂઢં નિગમં બહિઃક્રિપદં તૃત્યસ્ય ચ મણ્ડપમ્ ॥ ૪ ॥

પ્રાસાદની ભીંત—દીવાલ અને તેનું પ્રમાણ, ગર્ભગૃહની રચના, તેની ઊભણી, નીચેના ભાગમાં નિર્ગમ, કુંભી, થાંભલો, લરણું, સર, પાટ અને તેના તાંતરુ, દેવની દૃષ્ટિસ્ત્રવ વિધિ, દેવાનું પીડમાન (સિંહાસન), દેવના આગળ વાહનના પદવિભાગ, ગૂઢ મંડપ, બહાર ત્રિકમંડપનાં પદો અને તૃત્યમંડપ એનું અંશમાં વર્ણન આપેલ છે. (૪)

ઉપજાતિ:—

રાજસેનવેદિક્યા વિધેયં સુસ્તાસનં તોરણસંયુતં સ્યાત ।
ગણં ચ શુષ્ઠં જગતીપ્રબન્ધઃ સોપાનવૈષમ્યબલાનકૌ ચ ॥ ૫ ॥

રાજસેનક, વેદિકા, આસનપદ પર સુખાસન (કક્ષાસન = લિલાસન) તોરણ સહિત કરવા; પગથિયાની બાજુમાં મોવાડે શુ'ડ = હાથણીઓ; જગતીની રચના, સોપાન-પગથિયાની વિવિધતા, અને આગળ બલાણુક કરવાનું પ્રમાણ આપેલ છે. (૫)

ઉપજાતિ:—

કર્મોપકર્મં ચ (!) વિધેયં કપિલ્યા(લ્ય)કા નામ સુસ્તસ્વરૂપમ્ ।
રેલાસનં રેલમથોદ્ધૃત્ત્વં કૂટસ્તથૈવાસ્ય સુરૂપવ્યાનમ્ ॥ ૬ ॥

હવે શિખરનિર્માણનું વિવરણ કરે છે. શ્રૂંગકર્મ, ઉપકર્મની માંડણીનું નિર્માણ, સુંદર રચનાવાળી કપિલી (કોળી). રેખાનો પાયઓ, તેના પર રેખાસ્ત્રવિધાન, ઉરશ્રુંગ, કૂટ આદિ શિખરનું નિર્માણ એ રીતે થવું જોઈએ કે તેનું સુંદર રૂપ ચિત્તમાં વસી જાય. (૬)

ઉપજાતિ:—

વિરાજિતો મૌકુટભાગં(ગ) ઋદ્ધિભિઃ કુમ્ભઃ પતાકા ધ્વજદણ્ડકે ચ ।
પ્રાસાદદેહી શ્વતપૂર્ણકુમ્ભઃ શમ્યાસને મર્કટિકાસ્વરૂપમ્ ॥ ૭ ॥

પ્રાસાદના મુકુટરૂપ આચલસારાનું પ્રમાણ, કળશ, ધ્વજદંડ, પતાકા પ્રમાણથી સુશોભિત કરવી. પ્રાસાદના દેહ (જીવ રૂપ પ્રાસાદ પુરુષ), ઘી ભરેલ કુંભ પર પલંગ પર સુવરાવવાની વિધિ અને ધ્વજદંડની પાટલીનું પ્રમાણ આપેલ છે. (૭)

उपजाति:—

अष्टाश्रकश्चैव विट्पालयुक्तं वृतं तदूर्ध्वं च करोटकश्च ।
कुलाङ्गनानां चरितं च नाम नरैश्च कामं प्रदिशाम्यवश्यम् ॥ ८ ॥

भंडपना वितान-धुमटना रचना कडे छे. अष्टांशना पाट पर सोणांश वर्तुल जोण करीने ते पर करोटक-धुमटना थरो करवा. करोटकमां स्वर्गानी अप्सराओ—देवाङ्गनाओ, देवयंत्रि नरादि श्पो साथे कामदेवनी मूर्तिनुं वर्णुन आगण करीशु. (८)

वास्तुप्रतिष्ठाविषये निवेद्यः स्तम्भः स्वकीर्तिस्तल्लोरणं च ।
सुरप्रतिष्ठा च गृहप्रवेशः वेधादिदोषान् कथयामि तेषाम् ॥ ९ ॥

इति श्रीसूत्रधारवीरपालविरचिते वास्तुशास्त्रे (वेडाया) प्रासादतिलके सर्वसंप्रदे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

आ अथना अंत लागमां वास्तुप्रतिष्ठा विषयनुं ज्ञान, कीर्तिस्तंभ, तिलकतोरण, देवप्रतिष्ठा, गृहप्रवेश अने वेधदोषादितुं विवरणु मे आगण करेलुं छे. (९)

इति सूत्रधार वीरपाले रचयेला वास्तुशास्त्रना प्रासादतिलक अथना सर्वसंप्रदेनो स्थपति प्रभाशंकर ओधडलार्ध अे करेल गुजराती अनुवाद साथेनो प्रथम अध्याय (१) पूर्युं थयो.

मकरमूर्ति—प्रनालजलयंड द्वारा निर्गत

द्वितीयोऽध्यायः

शार्दूलविक्रीडितम्—

मासफलम्—

चैत्रे वित्तविनाशनं बहुधनं स(श)स्तं तथा माघमे
ज्येष्ठे मृत्युकरं श(शु)चौ शुभहरं धान्यं सदा भ्रावणे ।

भाद्रे मृत्युभयं तथाश्वयुजि वै क्लेशो मृतिः कार्तिके
धान्यं मार्गसहस्रयोर्दहनमीमाषे रमा फाल्गुने(ने) ॥ १ ॥

चैत्रमां आरंभ करवाथी लक्ष्मीनो नाश थाय. वैशाखमां धनधान्यनी वृद्धि, ज्येष्ठमां मृत्युलय, आषाढमां कल्याणुडानि, श्रावणुमां धान्यप्राप्ति, भाद्रपदमां मृत्युनो लय, आश्विनमां क्लेश, कार्तिकमां मृत्यु, मार्गशीर्षमां अने पौषमां आरंभ करवाथी धान्यनी वृद्धि, माघमां अग्निनो लय, श्रावणुमां आरंभ करवाथी लक्ष्मीप्राप्ति थाय. (१)

शार्दूलविक्रीडितम्—

नक्षत्रफलानि—

चित्रास्त्रातिकरे च रोहिणिमृगे ज्येष्ठानुराधादिने
पुष्ये चोत्तरात्रये च शतमे पौष्ये च कार्यं शुभम् ।

वास्तोःकर्मणि सर्वधिष्यविषयो श्रेष्ठे तिथौ वासरे

(गण्डान्त-व्यतिपात-वैधृतिदिनं मौमार्कवारं त्यजेत् ॥ २ ॥)

आरंभमां चित्रा, स्वाति, हुस्त, रोहिणी, मृगशीर्ष, ज्येष्ठा, अनुराधा, पुष्य, मूले उत्तरा, शतलिपा अने देवती अे सर्व नक्षत्रो शुभ छे. वास्तुकर्ममां प्रशस्त नक्षत्र, श्रेष्ठ तिथि, श्रेष्ठ द्विसे आरंभ करवा. गंडांत, वैधृति, व्यतिपात योग, भंगण अने रविदार अेटला तणवा. (२)

उपजातिः—

नन्दादि तिथिसंज्ञा—

नन्दातिथिः षट्प्रतिपच्च रुद्रा द्विर्द्वादशी सप्तमी(मि)का च भद्रा ।

जया तृतीयाऽष्टमी(मि)का च विश्वा रिक्ता चतुर्थी नवमी च भूता ॥ ३ ॥

छठ, पडवे अने अगियारश अे नंदा तिथि जलुषी; भीज, पारश ने सातम लद्रा तिथि; नीज, आठम ने तेरश जया तिथि अने त्रैध, नवमी ने चौदश रिक्ता तिथि जलुषी. (३)

शाळिनी—

तिथिफलम्

पूर्णा प्रोक्ता पञ्चदिकपूर्णमासी, शुक्ले नन्दा राजपुत्रे च भद्रा^४ ।
पृथ्वीपुत्रे सिद्धिदा वै जया स्यात् मन्दे रिक्ता देवपूज्ये च पूर्णा ॥ ४ ॥

पांयम, दशम ने पूनम अे पूर्णा तिथि ळषुवी. शुक्लारे ळे नंदा तिथि होय, धुधवारे
भद्रा तिथि होय, भंगणवारे ळया तिथि होय, शनिवारे रिक्ता अने गुरुवारे पूर्णा तिथि होय
तो ते सिद्धि देनार ळषुवुं. (४)

उपजातिः —

सोम्यायने सूर्यबले च चन्द्रे दिने शुभे वाऽऽतसिद्धियोगे ।
केन्द्रं गते देवगुरौ च लग्नै(भे) सुर्येऽथवा लाभगते गृहं स्यात् ॥ ५ ॥

उत्तरायणु, सूर्यबल, चन्द्रबल होय; शुभवार, अमृतसिद्धि योग, गृहस्पति केन्द्र स्थानमां
होय, अथवा लग्नमां, योधा स्थानमां अथवा लालस्थानमां होय अेवी स्थितिमां गृहारंल
शुभ ळषुवे. (५)

इन्द्रवज्रा—

भद्रासने भद्रपदे तडागे कूपे च कुण्डे वृषवेदिकायाम् ।
गेहे च दुर्गे मठमण्डपे च आराम-सङ्ग्रामसहे च खाते ॥ ६ ॥

सिंहासन, शुभ मांगलिक स्थाने, ळणाश्रये, वाव, डूवा, तणाव, कुडे, यखवेही, लवन, दुर्ग,
भड, भंडप, आरामगृह अने संग्रामस्थान आदि कार्यामां ळात उपरोक्त दिवसे करवुं. (६)

उपजातिः—

नागचक्रम्

सुरालये यावन्नजैनयोश्च भिक्षे तथान्येषु तथैव बौद्धे ।
हानिं प्रकुर्य(र्था) न्मुखमव्यपुच्छे कुक्षौ तु खातं सुतधान्यवृद्धिम् ॥ ७ ॥

मुस्लिम, जैन, बौद्ध के अर्थ पशु संप्रदायना देवालयना निर्भाषुकार्यमां नागचक्रने
मुअलाग, मध्यलाग के पुरळलागमां ळात करवाथी ळानि थाय, परंतु कुक्षी लागमां ळात
करवाथी पुत्र अने धान्यवृद्धिनी प्राप्ति थाय छे. (७)

शार्दूलविक्रीडितम्—

नागचक्रकोष्टकम्

वक्त्रं प्राचि तु दक्षिणे रविशतत्पश्चिमे चोत्तरे
खातं वायुशिवस्य वह्निलने श्रेष्ठं तथा नैर्ऋते ।
क्षेत्रे चाष्टपदे विशोध्य मणिना वारौल्लिखेकोष्टकान्
शान्यङ्गारकयोश्च तत्र फणिनः शारीरकं नो खनेत् ॥ ८ ॥

४ दिक्-दशमी, राजपुत्रे-बुध, पृथ्वीपुत्रे-मङ्गल, मन्दे-शनौ, देवपूज्ये-गुरु एवमर्थोक्तः ।

સૂર્યસંક્રાંતિના અનુસાર નાગતંત્ર મુખ પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર—એમ સૃષ્ટિમાર્ગે પરિભ્રમણ કરે છે. જો નાગતંત્ર મુખ પૂર્વમાં હોય તો વાયવ્ય ખૂણે ખાલી હોય ત્યાં ખાત કરવું. જો દક્ષિણ મુખ હોય તો ઈશાન કોણમાં. જો પશ્ચિમમાં મુખ હોય તો અગ્નેય કોણ અને નાગતંત્ર મુખ ઉત્તરમાં હોય તો નૈઋત્ય કોણે ખાત કરવું.

નાગચક્ર

ચોરસ ક્ષેત્રના ૮x૮ વિભાગ કરી તેમાં ક્રમથી રવિવારથી વારો લખવાનો પ્રારંભ તે ક્ષત્રમાં કરવો. તેમાં શનિ અને મંગળના વિકલ્પ પ્રકાષ્ટમાં નાગના શરીરની કલ્પના કરી તેમાં કહેલ ખૂણે ખાત કરવાનું યોગ્ય ન બન્યું (૮)

૫ નાગવાસ્તુવિવાર

નાગવાસ્તુરથ ક્ષેયઃ પૂર્વાદિગતિક્રમાત્ ॥
 કન્યાદિવિતયે સુલેન્દ્રાશૌ ચ ત્રિમાસકે ॥

નાગ વાસ્તુચક્ર પૂર્વાદિ ક્રમથી યોજતાં કન્યા, તુલા ને વૃશ્ચિક એ ત્રણે રાશિ, સૂર્ય સંક્રાંતિ તથા શ્રાદ્ધપદ વ્યાસોને કાર્તિક—એ ત્રણ માસમાં નાગવાસ્તુસર્પતું મુખ અનુક્રમે (એટલે ત્રણ ત્રણ સંક્રાંતિ ને ત્રણ ત્રણ માસમાં) પૂર્વાદિ, એટલે પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર એ ક્રમે ચારે દિશાઓમાં ગતિ કરે છે. એમ બહુ જો દિશામાં સર્પતું મુખ હોય ત્યાં ખાત યોજવાનું કાર્ય કરવું નહિ.

શૌર્યે ચ પિતરો(રૌ) હન્તિ વૃષ્ટે હાનિમયં ભવેત્ ॥
 કુક્ષૌ જ્ઞાતો સુલે પુન્ઠે રોગપીઠા ન સંવાયઃ ॥

इन्द्रवज्राः—

वृषभस्यक्रमः

‘धिष्यत्रयं भानुशिरश्च पादे वेदाञ्जरासाक्षरणे च पृष्ठे ।
वामे च वेदाः किल दक्षिणे च पुच्छे त्रयं नासिकायोर्द्वयं च ॥ ९ ॥

शावृषभस्यक्रमात्—

शोको विप्रकरं शिरश्च चरणावैश्वर्यदीं पृष्ठतः*
कुक्षौ चित्तविनासनं विप्रतिता वामे शुभं दक्षिणे ।
नासाग्रे निधनं पतिक्षयकरं पुच्छे च खाते फलं
धिष्यन्तानां विबुधा वदन्ति वृषभे श्रीविद्वत्कर्मात्मते ॥ १० ॥

सूर्ये णे नक्षत्रोभां होय ये नक्षत्रधी लघं गृह्णारं लना द्विवसना नक्षत्र सुधी गण्यतां प्रथमनां
त्रय नक्षत्रो वृषभना माथे स्थापन करवां; यार नक्षत्रो जभश्या भे पजे, यार नक्षत्रो डया भे

पूर्वास्ये चानिल(ले) खातं दक्षिणेशानमाश्रितम् ।
जलाच्या चासिक्रमेण तु सौम्ये च नैऋत्ये खनेत् ॥

सर्पना माथा पर भात करवाभां मातापितानुं मृत्यु थाय. पृष्ठ-पीठ पर डानि-जय, उभरना
पडणे सुभ, पूंछडाना जागभां भात करवाभां रोगपीड थाय. सर्पनुं सुभ पूर्वभां होय तो वायव्य कोछु
भात करवुं, दक्षिणे सुभ होय तो ईशान कोछुभां, पश्चिमे सुभ होय तो अग्निकोछुभां अने इतर
दिशाभां होय तो नैऋत्य कोछुभां भात करवुं.

६ आ श्लोकना प्रथम यरक्षु व्याकरणशास्त्रना अनुसार डिक नथी. अर्थकर्ताना तात्पर्यानुसार ने
पहयोोजना करवाभां आवे तो सर्पपूर्णा श्लोकनु परिवर्तन करवुं पडे छे. आशी नभां सुधी संभव रडी शके
त्यां सुधी परिवर्तन नथी करे.

७ पश्चिम पादौ पृष्ठं च.—पाठान्तर

८ सूर्यभान्मस्तके त्रि(त्री)णि चत्वारि चाग्रपादयोः ।

चत्वारि पश्चात्पदयोः पुच्छे त्रि(त्री)णि प्रदापयेत् ॥ ३७ ॥

वामकुक्षौ तु चत्वारि पुनश्चत्वारि दक्षिणे ।

पृष्ठे च त्रि(त्री)णि दि(वि)श्यानि नासिकायां द्वयं न्यसेत् ॥ ३८ ॥

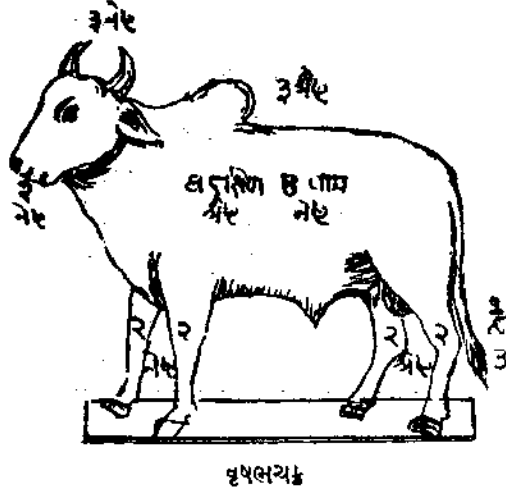
मस्तके स्वामिनो मृत्युर्विभ्वंसश्चाग्रपादयोः ।

स्थिरं स्यात्पश्चिमे पादे पुच्छे क्लेश (शो) निवेशने ॥ ३९ ॥

वास्तुमण्डन

पडेलां त्रय नक्षत्रो अरतडे रवाभीमृत्यु, जीलां यार नक्षत्रो आगला भजे नेष्ट कृण, त्रीलां यार
नक्षत्रो पाछला भजे स्थिर कृण, श्रेष्ठ योथा त्रय नक्षत्रो पूंछडे क्लेश, पांचभां यार नक्षत्रो डया भजे
धनक्षय; छडां यार नक्षत्रो जभश्या पडणे धनवृद्धि, सातभां त्रय नक्षत्रो पीठ डपर धनवृद्धि, आठभां त्रि
नक्षत्रो नासिकाये पतिक्षय आ रीते वृषभस्यकनां नक्षत्रोनां कृण लक्षणां.

પગે, ત્રણ નક્ષત્રો પીઠ પરના ભાગે, ચાર નક્ષત્રો ડાબા પડખે અને ચાર નક્ષત્રો જમણા પડખે સ્થાપન કરવાં. એ નક્ષત્રો નાસિકામાં, ત્રણ નક્ષત્રો પૂંજડાના ભાગે, એ રીતે સત્તાવીશ નક્ષત્રો વૃષભાકૃતિમાં સ્થાપન કરવાં. (૯)

હવે તેનું ફળ કહે છે. માથાનાં ત્રણ નક્ષત્રોમાં ગૃહારંભ કરવાથી શોક; આગળનાં ચરણનાં ચાર નક્ષત્રોનું ફળ વિદ્ય; પીઠના ત્રણ નક્ષત્રોનું ફળ શ્રેષ્ઠ કલ્પ છે; ડાબા ચાર નક્ષત્રોનું ઐશ્વર્ય, ડાબી કૂખનું ફળ ધન અને છુદ્ધિનાશ, જમણી કૂખનું ફળ શુભ કલ્પ છે. નાકના નક્ષત્રોનું ફળ મૃત્યુ અને પૂંજડાના ત્રણ નક્ષત્રોનું ફળ પતિનાશ; એ રીતે વૃષભચક્રના નક્ષત્રોનું ફળ વિદ્વાનોએ કલ્પ છે, તેમ વિશ્વકર્માનો મત છે. (૧૦)

उपजातिः—

कूर्मचक्रम्—

आलेख्य कूर्मं सकलं गृहे च गोहाधिनाथस्य च जन्मप्रक्षાત ।
માનાં ત્રયં મધ્યગતે વિષેયં ત્રિકં ત્રિકં પૂર્વદિગાદિસંસ્થમ્ ॥ ૧૧ ॥

मन्दाक्रान्ता—

क्रोशक्रान्ते शशिदिवसमे यत्र दिग्धे(स्थे)फलं स्यात्
तत्रस्थं तच्छुभं ज्ञा(वा)प्यष्टुभमथवा मध्यमादिक्रमेण ।
શોકો વિદ્યો મરણમવ્ય(થ)વા મીતિતા રાક્ષસાનામ્
સૌલ્યં શૂન્યં વિપુલધનદં સિદ્ધિભાક્ કૂર્મચક્રે ॥ ૧૨ ॥

જે સ્થાનમાં ગૃહારંભ કરવાનો હોય તે સ્થાનમાં સંપૂર્ણ કૂર્મનું આલેખન કરીને ગૃહ-પતિના જન્મ નક્ષત્રોથી ત્રણ નક્ષત્રો મધ્યમાં સ્થાપન કરવા. ચાર નક્ષત્રથી લઈને ત્રણ ત્રણ નક્ષત્ર પૂર્વાદિ દિશાઓમાં સ્થાપન કરવા. (૧૧)

ચન્દ્ર નક્ષત્રથી સૂર્ય નક્ષત્ર સુધી જેટલાં નક્ષત્રો હોય તે કુર્મચક્રના મધ્ય અથવા જે તે દિશામાં પૂર્વોક્ત ક્રમથી સ્થાપના કરવી. તેા કુર્મચક્રના મધ્ય નક્ષત્રોથી લઈને શુભ અથવા અશુભ ફળ સમજવાં. ફળ આ પ્રમાણે પીઠ-શોક, પૂર્વ-વિદ્ય, આગ્નેય-મરણ, દક્ષિણ-રાક્ષસભય, નૈઋત્ય-સુખ, પશ્ચિમ-શન્ય, વાયવ્ય-વિપુલ ધનપ્રાપ્તિ અને ઈશાન્ય-સિદ્ધિ—એ રીતે દિશાક્રમે ફળ જાણવાં. (૧૨)

તોટકમ્ —

સદનકર્મલ્લિદં વિષુધૈઃ સદાત્વિહ હિ કિ(કી)લકસૂત્રનિવેશને ।

તદવિ વે(વ)સ્વામિ(મી)દં ગુણવત્તવા વિમલમેવ મુહૂર્ત્તમસંશયમ્ ॥ ૧૩ ॥

ગૃહારંભકર્મમાં ખૂંટી સ્થાપન કરીને સૂત્રપાત કરવાનું મુહૂર્ત શુભગુણવાળું નિર્દેશ હોય તેવું જોઈને કાર્યારંભ કરવાનું વિદ્વાનોએ સમજવું. (આ કર્મને શિલ્પીઓ જૂમિ ત્રેવડવાનું કહે છે.) (૧૩)

શાર્દૂલવિકીલિતમ્ —

સૂર્યે ચન્દ્રકલાનલૈર્નૈઋત્યનૈવૈદાણકર્ણે રવિઃ

અનૌ રાક્ષસવાયુશઙ્કરદિશિ સ્થાપ્યઃ ક્રમાત્ કિ(કી)લકાઃ ।

અરવત્થઃ સ્વદિરાશ્ચશીર્ષકકુમા વૃક્ષાઃ ક્રમેણૈવ તુ

વિપ્રાદેઃ કુશમુજ્જકાશશનજં સૂત્રં ક્રમાત્સૂત્રણે ॥ ૧૪ ॥

બ્રાહ્મણ વર્ણને ગૃહારંભમાં બત્રીશ આંગુલ પ્રમાણ ક્ષીલિકા ખૂંટી સ્થાપન કરવી, ક્ષત્રિય વર્ણને છત્રીસ આંગુલ પ્રમાણ, વૈશ્યને ચોવીસ આંગુલ પ્રમાણ, અને શૂદ્રને વીસ આંગુલ પ્રમાણની ક્ષીલિકા-ખૂંટી સ્થાપન કરવી. બ્રાહ્મણાદિ વર્ણને અનુક્રમે આગ્નેય, નૈઋત્ય, વાયવ્ય અને ઈશાન કોણમાં ખૂંટી સ્થાપવી તેમ જ બ્રાહ્મણાદિ વર્ણને અનુક્રમે અસ્વત્થ ખેર, શિરીષ અને અર્જુન વૃક્ષના કાષ્ઠની ખૂંટીઓ શ્રેષ્ઠ જાણવી. તેમ જ બ્રાહ્મણાદિ વર્ણને અનુક્રમે કુશ, મુંજ, કપાસ અને શણના સૂત્રની દોરી શ્રેષ્ઠ જાણવી. (૧૪)

દ્વન્દ્વજા—

ધ્રુવસાધન

આવર્તકો મર્કટિકાપ્રમાણં મન્દ્યાગ્રસૂત્રં ધ્રુવસયુતં (સાધને) ચ ।

દીપં તદૈકં સ્વવલ્મ્બનીયં સ્પષ્ટે દિશૌ ચોત્તરવક્ષિણે ચ ॥ ૧૫ ॥

ઉત્તર દિશા સાધનમાં ધ્રુવની મર્કટી-માંકડીને પ્રમાણ મનાય છે, ધ્રુવની પ્રદક્ષિણા કરવાળા સાતર્ષિ મંડળના મચ્છ આગળનાં ભાગના બે નક્ષત્રો ધ્રુવ, દીપ અને અવલંબન (આળાંબો) એક સૂત્રમાં હોય ત્યારે ઉત્તર દક્ષિણ દિશા સાધન થાય છે. (૧૫)

૯ આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં બ્રાહ્મણાદિ વર્ણના કર્મથી કાષ્ઠ અને સૂત્રનું વિધાન કર્યું છે, જે અન્ય ગ્રન્થોથી તે મળુ સહમત છે. પરંતુ શ્લોકના પ્રથમ અરણના કર્મનું ઉલ્લેખન થઈ ગયું છે એવું ઉત્તર ગ્રન્થોના અવલોકનથી જ્ઞાત થાય છે. કંઈકે છંદોબંધના ભયથી કર્મનો ત્યાગ કર્યો હોય? અતઃ તેનો અનુવાદ ઉપર લખેલા પ્રકારે કરવો જોઈ એ.

शार्दूलविक्रीडितम्—

प्राग्नि(ची)दक्षिण-पश्चिमोत्तरदिशां मौढ्यं विचिन्त्यं क्रमान्
 मृत्युः क्लेशकरं च शोककरणं शून्यं गृहे सर्वदा ।
 अग्नौ नैर्ऋतके च वायुक्षिवयोर्मौढं कनिष्ठं फलम्
 १ तस्माच्छिल्पविचारविद्भिरखिलाः साध्या दिशः सूत्रयो(योः) ॥ १६ ॥

शिल्पशास्त्रकारोऽपि कृमथी पूर्व, दक्षिण, पश्चिम अने उत्तर दिशाओंतो दिग्भूतानो विचार करवो। जे दिग्भूत होय तो पूर्वोदि दिशाना कृमथी मृत्यु, क्लेश, शोक अने गृहशून्यतानुं कृणुं न्नुवुं। अग्नि, नैऋत, वायव्य अने ईशान—जे यारे विद्याशुनी भूढता होय तो अनिष्ट कृणुं न्नुवुं। आधी स्थपतिओजे सूत्रपात द्वारा सर्व दिशाओंनी साधना करवी। (१६)

उपजाति—

सूर्याङ्गुलैः शङ्कुरिह प्रयोज्यः सर्वत्रमानं प्रवदन्ति सन्तः ।
 जिनाङ्गुलैः षट्त्रिभिरष्टवेदैः कार्यं क्रमान्मण्डलकं त्रयं च ॥ १७ ॥

डेवे दिग्से दिशा साधन करवा माटे पार अंगुल प्रमाणुना शंकुप्रयोग करवो। विद्वान् पुरुषो सर्वत्र शिल्पशास्त्रोमां कहेलां या प्रमाणो स्वीकारे छे तथा कृमथः २४ आंगुल; १८ आंगुल अने १२ आंगुल प्रमाणुना जेम ऋषु भंडोनी रचना करवी। (१७)

१० अपराजितपृच्छामां विश्वकृमांश्चि कृणुं छे के मल्येक वास्तुनी दिग्शुद्धि करवी। दिग्भूत वास्तु दोषित न्नुवुं, परन्तु अर्धवास्तु अर्धोच्चारमां दिग्भूत के आयादि वेधदोष लागतो नथी। वणी कथा कथा स्थणे दिग्भूतनो दोष लागतो नथी ते कडे छे।

सिद्धायतने तीर्थेषु नदीनां सङ्गमेषु च ।
 स्वयम्भूबाणलिङ्गेषु तत्र दोषो न विद्यते ॥ १ ॥
 जिनेन्द्राणां समवसरणे दिग्दोषो न विद्यते ।
 जीर्णं तु स्थापिते वास्तुवेधदोषो न विद्यते ॥ २ ॥

—अपराजितपृच्छा

सिद्धयुनिओना आश्रममां, तीर्थमां, नदीना सङ्गम पर, स्वयम्भूबाणलिङ्गना स्थाने, जेनेना समवसरणुमां दिग्भूतनो दोष लागतो नथी। अर्धवास्तुमां दिग्भूत के भील कर्छे दोषो होय तो ते दोष न न्नुवुं। आगण न्नुता ते कडे छे :

पूर्वोत्तरे च दिग्भूदं मूढपश्चिमदक्षिणे ।
 तत्र मूढं अमूढं वा तप्तु तीर्थसमं हि तम् ॥ ३ ॥

—अपराजितपृच्छा

पूर्व-उत्तर ओरदे ईशान कोणुमां दिग्भूत होय अथवा पश्चिम-दक्षिण ओरदे नैऋत्य कोणुमां दिग्भूत होय तो ते मूढ होय छतां अमूढ न्नुवुं। ते तीर्थसमान दोषरहित न्नुवुं।

માહિતી—

ઉદયમપિ ચ વિહ્નં વાસ્તયામે તથૈવ
 સકલપરિધિરેષા શહ્કુરમે સ એવમ્ ।
 તદુપરિ સ્વલ્લ સૂત્રં મધ્યગં વિશ્વકર્મા
 રચયતિ યદિ શહ્કુઃ સોમસૂત્રં પ્રશસ્તમ્ ॥ ૧૮ ॥

૧૧ પૂર્વમાં ભગતા સૂર્યે શંકુની છાયાના અગ્રભાગનું ચિહ્ન કરવું. તે રીતે આથમતા સૂર્યે પણ તેમ ચિહ્ન કરવું. એ ઉપર પૂર્ણ મંડળ રચવું. શ્રી વિશ્વકર્માએ કહેલા ચિહ્નના ઉપર પરિધિના મધ્યમાં સૂત્ર દોરવું. તે રીતે શંકુથી પૂર્વ-પશ્ચિમ દિશાની સાધના કરવી. શંકુ પ્રશસ્ત સોમસૂત્રની રચના કાટખૂણે કરવી.

૧૨ શ્લોકનો વધુ સ્પષ્ટાર્થ—મધ્યમાં બાર અંશુલના શંકુની સ્થાપના કરી ૨૪"-૧૮"-૧૨" અંશુલ પ્રમાણ ત્રણ મંડપોમાં શંકુની છાયાનો તે મંડળ પરિધિના સ્થાન પર ચિહ્ન કરવું. એ રીતે ત્રણે પરિધોમાં જેમ જેમ છાયા આવે તેમ તેમ ચિહ્નો કરતા જવું. એ ચિહ્ન શંકુના અગ્રભાગ અને પૃષ્ઠભાગ એમ બેઉ તરફ કરવા. આ ચિહ્નો પરથી પૂર્વ પશ્ચિમ દિશાનું સૂત્ર દોરી સાધન થાય. (૧૮)

(નોંધ—ઉત્તરાયણ-દક્ષિણાયન સૂર્યગતિના કારણે ગમે તે દિવસે શુદ્ધ દિશા સાધન થતું નથી. પરંતુ તા. ૨૧મી માર્ચ અને તા. ૨૩મી સપ્ટે.ના દિવસે એમ વર્ષના કુલ બે દિવસોમાં જ શુદ્ધ પૂર્વમાં સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત થાય છે તે જ શુદ્ધ પૂર્વ બાણવું.)

પ્રાયોડનુષ્ટુપ્—

શિલાનામાભિધાન

નન્દા ભદ્રા જયા પૂર્ણાડપરાજિતા વિજયા મન્નલા ચ ।
 શિલાભિધાનાન્યજિતા તથા સા ધરણીયં નવમી શિલા ચ ॥ ૧૯ ॥

નંદા, ભદ્રા, જયા, પૂર્ણા, અપરાજિતા, વિજયા, મંગલા અને અજિતા—એ આઠ શિલાઓનાં નામ બાણવાં અને દિશા-વિદિશાઓની શિલાઓનાં નામ બાણવાં મધ્યની ધરણી શિલા બાણવી. (૧૯)

૧૧ આ શ્લોકનો કેવળ શબ્દાર્થ કરવાથી ગ્રંથકારનું તાત્પર્ય સ્પષ્ટ નથી થતું. અતઃ ગ્રંથકારનું એ તાત્પર્ય સમજવું જોઈએ. આ શ્લોકમાં પૂર્વાર્ધ કાલનો ઓધક છે અને અસ્તતામ (અસ્તયામ) શબ્દ અપરાત્યક એ રીતે તેનો અનુવાદ ઉપરોક્ત કરેલ છે. સોમસૂત્રમ્ શબ્દ ઉત્તર દક્ષિણ સૂત્રમ્ ।

૧૨ દિવસનાં ભાગમાં દિશાસાધન તો જે નક્ષત્રોમાં સૂર્ય શુદ્ધ પૂર્વ-પશ્ચિમમાં ભગી આથમતો હોય ત્યારે જ દિવસનું દિશાસાધન સાચું થાય. ઉત્તરાયણ દક્ષિણાયનની સૂર્યની ગતિના કારણે તેમાં શુદ્ધ દિશાસાધન થાય નહિ; પરંતુ તા. ૨૧મી માર્ચ અને ૨૩મી સપ્ટેમ્બરે સૂર્યોદય શુદ્ધ પૂર્વમાં થાય છે ત્યારે દિશાસાધન કરવું જોઈએ.

હન્યવજ્ઞા—

શિલામાનપ્રમાણ

- ૧૩ પ્રાસાદહસ્તે યુગાહ્ગુલં સા યુગ્મે તથાત્નુઃ ચલુ રામનાગૈઃ ।
 સૂર્યાક્ષલા હસ્તચતુષ્ટયે ચ સ્થૂલં ચ દીર્ઘં તૃતીયાંશપિષ્ઠમ્ ॥ ૨૦ ॥
- ૧૪ વૃદ્ધૈકહસ્તે ચતુરાહ્ગુલીકા ગજેસ્તુ હસ્તયુગયુગ્મસહ્ચલ્યયા ।
 તદ્ધ્વીમાનં ન ચાતાર્ધહસ્તં વૃદ્ધચહ્ગુલૈકા ઋતુરાજપિષ્ઠમ્ ॥ ૨૧ ॥
- ૧૫ ક્ષીરે પૃથુત્વે ચ પાદોતુપિષ્ઠં માનશિલાયાં મુનિભિઃ પ્રવિષ્ટમ્ ।
 પ્રાસાદ એવામરમૂપયોશ્ચ હન્ય્યાણિ લોકે મુનિનોદિતાનિ ॥ ૨૨ ॥

એકથી ચાર હાથ સુધીના પ્રાસાદનું પ્રમાણ કહે છે. એક હાથના પ્રાસાદને ચાર આંગુલનું શિલામાન જાણવું, બે હાથને છ આંગુલ, ત્રણ હાથને નવ આંગુલ, ચાર હાથને બાર આંગુલનું શિલાપ્રમાણ જાણવું. આવેલ માનના ત્રીજા ભાગે શિલાની જડાઈનું પ્રમાણ રાખવું. (અહીં શિલામાન દીપાણુવ પ્રમાણથી અપૂર્ણ છે). (૨૦)

બીજું માન કહે છે. એક હાથના પ્રાસાદને ચાર આંગુલનું શિલામાન, બે થી આઠ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે બપ્પે આંગુલની વૃદ્ધિ કરવી. નવથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે અઠેક આંગુલની વૃદ્ધિ કરતા જવું. પચાસ હાથના પ્રાસાદની શિલાની જડાઈનું પ્રમાણ બાર આંગુલ રાખવું. (૨૧)

શિલાની જડાઈનું એક બીજું પ્રમાણ કહે છે. મધ્યની શિલાની લંબાઈ-પહોળાઈ સમચોરસ સમજવી. તેની લંબાઈના માપથી ચોથા ભાગની જડાઈનું પ્રમાણ એ માન શિલ્પજ વિદ્વાન મુનિઓએ કહેલું છે. આ પ્રમાણ દેવમંદિર-રાજપ્રાસાદ અને શ્રીમંતોના ભવનને સારુ શિલ્પજ મુનિઓએ આપેલ છે. (૨૨)

૧૩ અહીં આપેલું શિલાનું પ્રમાણ સંપૂર્ણ છે. દીપાણુવ ગ્રંથમાં એક હાથને ચાર આંગુલ, ચાર ગજને બાર આંગુલ, પાંચથી બાર હાથને પ્રતિહસ્તે પોણે પોણા આંગુલ, બારથી ચોવીસ સુધીને પ્રતિહસ્તે અરધા અરધા આંગુલ, પચીસથી છત્રીસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પા પા આંગુલ. સાડત્રીસથી પચાસ હાથ સુધીને પ્રતિહસ્તે $\frac{૩}{૪}$ આંગુલ. એક હોરાની વૃદ્ધિ કરવી એ રીતે પચાસ હાથને ૨૮૧૧ આંગુલ શિલામાન આવે છે.

૧૪ શ્લોક ૨૧માં આપેલ પ્રમાણ ઉપરથી પણ વધુ વિસ્તૃત થાય છે. પચાસ હાથને ૯૦ આંગુલનું શિલામાન આવે છે. દીપાણુવનો મત વ્યવહારુ છે. તેમાં ૨૮૧૧મા આંગુલ માન આવે છે.

૧૫ અહીં મધ્યની શિલામાન કહ્યું છે. અષ્ટ શિલાઓની સ્પષ્ટતા કરી નથી. મધ્યની ધરણીશિલા સમચોરસ કરવી અને તેની જડાઈ વિસ્તારથી તૃતીયાંશ કરવી તે ઠીક છે. અહીં શ્લોક ૨૧માં ધરણી-શિલાની જડાઈ અતુર્યાંશ કહી છે, કારણ કે પચાસ હાથની શિલા જે ૯૦ આંગુલ આવે તે તે ૧૫ આંગુલ જડી થાય પણ અહીં આપેલ શિલાનું પ્રમાણ ધણું મોટું છે. ત્યાં શ્લોક ૨૧માં બાર આંગુલ કહ્યું છે. મધ્યની શિલામાન આપેલ છે, પરંતુ અષ્ટશિલાનું માન અસ્પષ્ટ છે. પૂજ્ય વૃદ્ધોની પરંપરાનુસાર મધ્યની ધરણીશિલામાન જેટલી અષ્ટશિલા લાંબી રાખવી હોય તેથી અર્ધ પહોળા રાખવી. ધરણી-શિલા જેટલી જડી રાખવી. અષ્ટશિલા વિષયમાં તેનાં માનમાપની સ્પષ્ટતા કોઈ ગ્રંથોમાં મળતી નથી.

શાર્દૂલવિક્રીષિતમ્—

કૂર્મ રત્નમયં ચ રુપ્યશંકર તામ્રં ચ મધ્યં તથા

ગ્રાહં ગ્રાસતનુશ્ચ શક્લધવલે વંગાત્મકઃ સાગરઃ ।

સેવં દર્દુરિકા ત્રપુપ્રણિહિતા લૌહો મુજક્લસ્તથા

કાર્યઃ શિલ્પિભિરત્ર સિદ્ધિશુભઃ [દઃ] કુમ્ભામિષઃ સ્વર્ગઃ ॥ ૨૩ ॥

૧૬ કૂર્મનું રત્નથી, મત્સ્યનું ચાંદીથી, મકરને ગ્રાસનું ત્રાંબાથી, શંખ સફેદ વર્ણુથી, સાગરલહેરનું વગથી, દેડકનું સીસાથી, સર્પનું લોહથી અને સર્વ સિદ્ધિ તથા મંગળકારી કુંભનું સુવર્ણનું રૂપ બનાવી મૂકી પૂજન કરવું (આમ મધ્યની કૂર્મશિલાની વિધિ કહી છે.) (૨૩)

શાર્દૂલવિક્રીષિતમ્—

૧૭ કૂર્મે માનમિદં ચ ગર્ભરચના વલ્લેઃ શિલાયાઃ જલં

ગામ્યે માનમુચ્ચં ચ નૈર્ઋતદિશિ સ્થાપ્યસ્તથા દર્દુરઃ ।

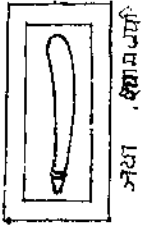
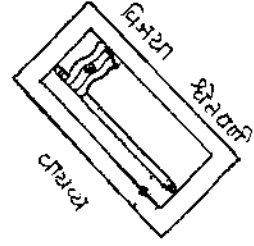
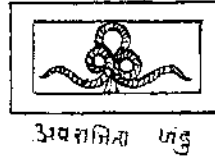
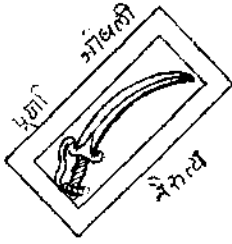
વારુણ્યાં મકરશ્ચ વાયુદિશિ વૈ ગ્રાસશ્ચ સૌમ્યે ધ્વનિઃ

નાગઃ શંકરદિક્ષુ પૂર્વવિષયે કુમ્ભઃ શિલામધ્યતઃ ॥ ૨૪ ॥

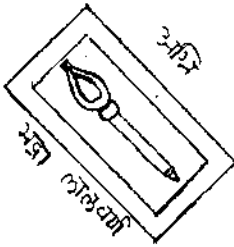
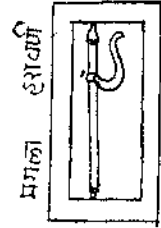
૧૬ અહીં ધરણીશિલાના નવખંડનાં નવ ચિહ્નોનાં ધાતુથી પૂજન કરવું કે તે પર ધાતુનું તેનું સ્વરૂપ બનાવવું. શ્રી વિશ્વકર્માના કોઈ પ્રાચીન ગ્રંથમાં આ વિધાન જ્ઞેવામાં આવતું નથી. અહીં આ વિધાન નવીન છે. ચાંદીના કૂર્મ ધરણીશિલા પર મુકાય છે તેનું પ્રમાણ ગળે અરધા આંગળું કહ્યું છે. તેનું પૂજન તથા શિલારોપણ વિધિસમયે અંદર પધરાવવાની પ્રથા છે પણ ખીજું કોઈ કહ્યું નથી. અષ્ટશિલાનાં નામ પૃથક્ પૃથક્ ગ્રંથોમાં ભિન્ન ભિન્ન આપેલાં છે. અષ્ટશિલાનો અને પંચશિલાનો ઉલ્લેખ દીપાણીવ—વિશ્વકર્માપ્રકાશમાં આપેલ છે. પંચશિલામાં ચાર ખૂણે અને મધ્યની એમ પંચશિલા અષ્ટશિલાના નીચે નાગકોચબા અને કળશ પર શિલા દિશાના દિગ્પાળના વર્ણુનું વક્ષ લખેદીને પધરાવવામાં આવે છે. નીચે જે કળશ કુંભ મૂકવામાં આવે છે તેનાં પણ નામો આપેલાં છે. અષ્ટશિલામાં જે દિશાની શિલા હોય તેના દિગ્પાળનું પ્રમુખ આયુષ્ય કોતરવામાં આવે છે. શિલા નીચેના કળશમાં સોનું, ચાંદી, તામ્ર, સર્વોષધી, સાત ધાન્ય, શેવાળ, કોઠી, ચણોઠી, ગંગાજળ, પંચરત્ન આદિ મૂકી તે પર શિલાસ્થાપન થાય છે. આ પ્રકારની શિલ્પીની પરંપરા છે. મધ્યની ધરણીશિલા પર ચાંદીનો કૂર્મ મૂકી તે પર ભુગળ ભજુ કરવામાં આવે છે. તે પર દેવસ્થાપન થાય ત્યાં સુધી લંબાવાય છે. આને નાલિ કહેવામાં આવે છે.

૧૭ અહીં સૂર્યધાર વીરપાલે મધ્યની ધરણીશિલાના નવકોષ્ટમાં અગ્નિકોણના કમથી કયાં કયાં ચિહ્નો કોતરવાં તે વાત દિશાવાર સ્પષ્ટ કહી છે. વિશ્વકર્મા કે કોઈ અન્ય ગ્રંથોમાં આ રીતે દિશાવાર ચિહ્નોનું કહ્યું નથી; પરંતુ નવ ચિહ્નોનું તે યજ્ઞા ગ્રંથોમાં કહેલું છે. ક્ષીરાણીવમાં 'લહરં ચ મચ્છમણ્ઢક' એમ નવ ચિહ્નો કલાં છે. આથી શિલ્પીઓ લહેર પૂર્વમાં કરે પરંતુ વીરપાલે લહેર અગ્નિકોણમાં કમથી કહી. અન્ય કોઈ ગ્રંથમાં સૂ. વીરપાલના મતનું સમર્થન મળતું નથી. મારા પૂજ્ય દાદાજી માનતા કે કોઈ પ્રજા સુખને પ્રાસાદ હોય પરંતુ તેના દ્વાર તરફ સમુદ્રની લહેર આવવી જોઈ એ એથી યજ્ઞમાનનું કલ્યાણ થાય છે.

વળા મધ્યની ધરણીશિલા ગર્ભગૃહમાં પાયામાં સામાન્ય રીતે મધ્યમાં પધરાવવાનું કહ્યું છે, પરંતુ દીપાણીવ અને જ્ઞાનરત્નકોશમાં 'અર્ધવાદે ત્રિભાગે ત્રા શિલા ત્રૈવ પ્રતિષ્ઠયેત્' આટું પ્રમાણ સ્પષ્ટ આપેલું છે. દેવસ્થાપનના વિભાગ નીચે ધરણીશિલા પધરાવવી. શિવલિંગ હોય તો મધ્યમાં પ્રહા, વિષ્ણુ અને જિન આદિ દેવોના સ્થાપનવિભાગ કહ્યો હોય ત્યાં નીચે ધરણીશિલા સ્થાપન કરવી. આ વિધાન અહુળ વિચાર-પૂર્વક ઉપરોક્ત બેઠ ગ્રંથોએ પ્રસ્તુત કરેલ છે.

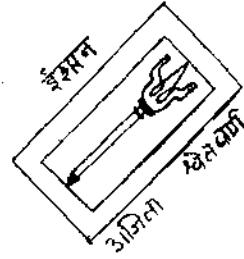
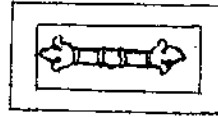

મધ્યે ધરણીશિલા રક્તવર્ણી

પૂર્વ

નંદા પીતલવર્ણી

કૂર્મશિલા અને અષ્ટશિલાઓ

મધ્યની ધરણીશિલાના નવકોણ ખાનામાં મધ્યમાં કૂર્મ, અગ્નિકોણે જગલહેર, દક્ષિણે માછલી, નૈઋત્યે દેડકો, પશ્ચિમે મકર, વાયવ્યમાં ગ્રાસ, ઉત્તરમાં શંખ, ઈશાનમાં સર્પ, પૂર્વમાં કુંભ એ રીતે મધ્યની શિલામાં નવ આકૃતિઓ કરવી. (૨૪)

શાર્દૂલવિક્રીષિતમ્—

૧૯ સ્થાપ્યં કૂર્મશિલાસુસંપુટમિદં પાદાદધસ્તાદ્વરં
તસ્યોર્ધ્વં નિલયં રચન્તિ વિબુધા કાર્યં સમં કર્ણયોઃ ।

આયુર્ધિણ્યગર્ણાશકાન્ વ્યયગુણં સંશોધ્ય તારાબલં
આચાર્યધ્વનિ શિલ્પિનશ્ચ વિધિના સંતોષયેચ્છિલ્પિનમ્ ॥ ૨૫ ॥

૧૮ અષ્ટશિલાઓ દિશાવિદિશાઓમાં તેમાં તે તે દિશાના દિગ્બાલનાં એકેક આયુધ કેતરી અને તે દિશાના દિગ્બાલના વર્ણ પ્રમાણેનાં વર્ણો લાપેટી શિક્ષપૂલન થાય છે. મધ્યની કૂર્મશિલા પર નાભિનાળનો ભૂંગળો ઊભું કરવામાં આવે છે. આ પ્રથા દ્રવિડ શિક્ષપમાં પણ છે. તેને યોગનાળ કહે છે. શિલાશેષણ્ય વિધિને તેઓ પ્રથમેષ્ટિકા કહે છે.

ગર્ભગૃહના નીચે પાયામાં કૂર્મશિલા સંપુટના રૂપમાં સ્થાપન કરવી. દિશાના ગર્ભે અને વિદિશાના કોણે (ભીંતોના) પાયા નીચે સંપુટરૂપે સ્થાપન કરવી. આય, નક્ષત્ર, ગણ, અંશક, વ્યય, ગુણ અને તારાબલ આદિ ગણિત મેળવીને પ્રાસાદની રચના કરવી. કૂર્મશિલાસ્થાપનના મુહૂર્ત પર આચાર્ય અને પ્રમુખ શિલ્પીને અન્ય શિલ્પીઓ આદિને સંતુષ્ટ કરવા. (૨૫)

શાર્દૂલવિક્રીષિતમ્—

મેરી-ત્તાલ-ચુદ્ર-શશ્વ-રણિતે ગીતે ચ વેદધ્વનો
 સ્થાન્યા કૂર્મશિલા ચ પૂજનવિધિઃ પુલ્લૈઃ ફલૈશ્ચન્દનૈઃ ।
 પૂજ્યૌ મત્સ્યકમણ્ડુકૌ ચ મકરઃ ક્ષેત્રાધિનાથસ્તથા
 વાસ્તૌ દિક્પત્ર(ત)યસ્તથા લયવિધૌ શિલ્પે શુભં પૂજનમ્ ॥ ૨૬ ॥

પ્રાસાદના ખનન અને ખાત એ બેઉ ક્રિયા પૃથક્ છે. પ્રથમ શુભ મુહૂર્તે ભૂમિ ખોદવાનો પ્રારંભ કરે તેને ખનનવિધિ કહે છે. ભૂમિ સંપૂર્ણ ખોદાયા બાદ વિધિથી ભૂમિપૂજન કરીને શિલાસ્થાપન વિધિ કરવામાં આવે તેને શિલારોપણ વિધિ કહેવામાં આવે છે.

શિલાનું નામ	દિશા	ચિહ્ન	વસ્ત્રવર્ણ
નંદા	પૂર્વ	વજ્ર	પીત
ભદ્રા	અગ્નિ	સરવે	રક્ત
જમ્બા	દક્ષિણ	દંડ	શ્યામ
પૂર્ણા	નેત્રત્ય	ખર્ગ	ભંગળા
અપરાજિતા	પશ્ચિમ	પાશ	પાંડુ
વિજયા	વાયવ્ય	ધ્વજ	શ્વેત
મંગલા	ઉત્તર	અંકુશ	લીલા
અજિતા	ઈરાન	ત્રિશલ	શ્વેત
ધરણીશિલા	મધ્ય	નવચિ નો	રક્તવર્ણ

ગર્ભગૃહ તેની ભીંતોને ઉપાંગોને આગળ કૌલીરહિત સારા વિભાગનું (બ્લોકનું) ખોદામ કરવામાં આવે છે. તેના બે છેતુ છે: એક તો ઉપરના શિખરાદિના વજન પૂરતો દૃઢ પાયો અને બીજું ભૂમિ-શુદ્ધિ શાલ્ય શોધન કરવાની જરૂર કહી છે. શિલારોપણ વિધિસમયે પ્રથમ ભૂમિનું વિધિથી પૂજન કરતા પ્રાસાદસ્થાપન કરતાં તેની કાસ્થથી પુસ્તીની આજ્ઞા પ્રાર્થના કરવી.

નીચે નાગ કાચબોને કુંભ-કળશ મૂકી તે પર શિલા દઢસીતે સ્થાપન કરવી અને તે શિલાને ફરતું ચણતર શિલાથી બાંધી કરીને તે પર સંપુટરૂપે બીજી ઢંકે શિલા સ્થાપન કરવી. શિલ્પ અંગોમાં હસ્ત-હાય અને ગળ એ પ્રમાણે એક જ અર્થમાં સમજવા.

इति सूत्रधारश्रीवीरपालविरचिते वास्तुशास्त्रे (वेङ्कटाया) प्रासादतिलके खातकूर्मशिलास्थापन—
विधिर्नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

कूर्मशिलारोपण्यु विधिसमये लेरी मृदङ्ग शंभु आदि वाणित्रोत्तौ ध्वनि, संगीत, वेदमन्त्रोना उच्यारण्यु साथे पुष्पङ्गण्य'दनाद्विधी पूजनविधि करीते मत्स्य, देउक, भकर आदि अने क्षेत्रपति—वास्तु—दिकपाल आदिनी पूजविधि अने शिल्पीतु' पश्य पूजन करवुं. ते प्रासाद राखलवनादि निर्माणमां शुभप्रद आणवुं. (२६)

धृति सूत्रधार श्रीवीरपाले रच्येला वास्तुशास्त्रना (वेङ्कटाया) प्रासादतिलके नामना अंथमां भातकूर्मशिलास्थापन विधिना स्थपति प्रभाशंकर ज्योतिषलाठ' सोमपुराज्ये करेल शुभराती अनुवाद साथेना जीने अध्याय (२) पूर्णुं थयो.

तृतीयोऽध्यायः

शार्दूलविक्रीणितम्

क्षिप्त्वा चन्द्रकलाङ्गुलीरधिभुवो द्वाभ्यामथापि त्रिभिः
अष्टाब्धी(ब्धि)युगराम-अङ्गुलमितौ रामाब्धिहस्तान्तकम् ।
तस्योर्ध्वं च शतार्धके च मुनिभिर्द्वयाङ्गुलीः षोडश
पादं मानमिदं भुवन्ति मुनयः शून्यं द्वयं चाष्टभिः ॥ १ ॥

पाथानी जडाईनुं प्रभाषु—એક હાથના પ્રાસાદને સોળ આંગળ જીલી જમીન ખોદી પાયો નાખવો. બે ગજે બત્રીશ આંગુલ, ત્રણ ગજે ૪૮ આંગુલ અર્થાત્ બે ગજ જીડો, ચાર હાથને ૬૪ આંગુલ, ચાર હાથથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રત્યેક હાથે સોળ સોળ આંગુલની વૃદ્ધિ કરવાથી ૨૦૦ આંગુલ અર્થાત્ ૩૩ હાથ—આઠ આંગળ જીડો પાયો ખોદવા મુનિજનોએ કહેલું છે.

શાર્દૂલવિક્રીણિતમ્

યથેવં શિથિલા મહી ચ તદધઃ પૂર્તિસ્તતઃસ્થા શિલા
શીર્ષપાણિવસુપ્રયુક્તમપિ તદ્દ્યુદ્ધાર્યસંયુક્તકમ્ ।
શૂદ્રાચામત એવ શિલ્પરચને કાર્યા તથા પુષ્પિકા
પ્રાયઃ શર્કરિકાલ્પ આલયવિદ્ધૌ વ્યાચ્છ વિદ્યાનિધિઃ ॥ ૨ ॥

જો ભૂમિ શિથિલ = નરમ હોય અને શુદ્ધ વર્ણની હોય તો ૮૨ બ્યાશી આંગુલની જીડાઈ સુધી પાયો ખોદવો. નીચે શર્કરા અર્થાત્ પથ્થરની કાંકરીના ધરો નાખીને પાયો ભરવો. તે ઉપર ખરશિલા સુકવી. એ રીતે શિલ્પરચનાના વિષયમાં લવનનિર્માણને પ્રારંભ કરવો તેવું વિદ્યાનિધિએ કહેલું છે.

૧૯ પાથાની જડાઈ કેટલી લેવી તેવું પ્રભાષુ કોઈ અંશમાં હજુ સુધી જોવામાં આવેલ નથી તે અહીં સૂત્ર વીરપાલ કહે છે. તેણે એવું પ્રભાષુ કયા પ્રદેશમાં કયા પ્રકારનું ભૂમિતળ નિશ્ચિત કરીને આપેલ હશે તે આપણે જાણતા નથી. ભૂમિ કંઈકે નરમ, શિથિલ કે પહાડી હોય તે સ્થાનિક, પ્રાદેશિક શિલ્પવર્ગ નિર્ણય કરી શકે. એથી સૂત્રધાર રાજસિંહે વાસ્તુસારમાં અને અપરાજિતમાં કહેલું છે કે :

પાષાણાન્તં જલન્તં વા બાહુકાન્તં યનેદ્ ભૂમિં ॥

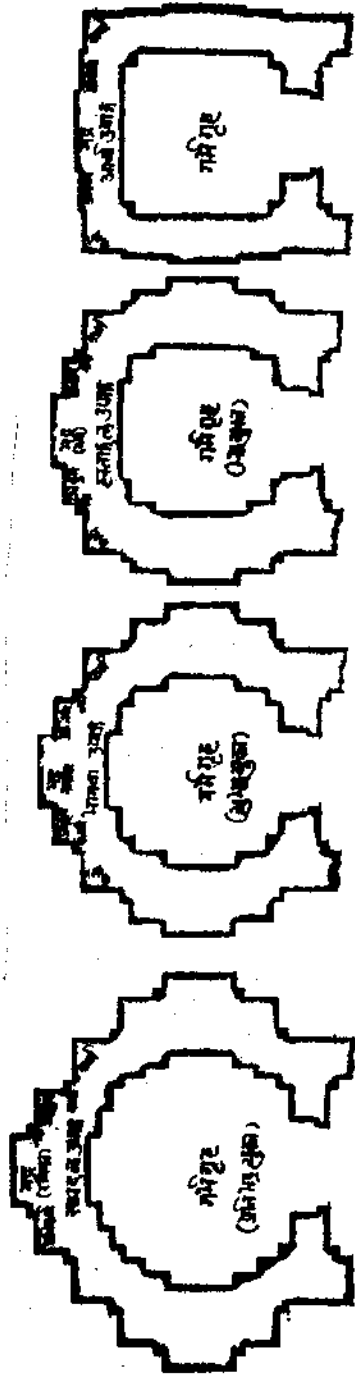
પાષાણવાળી ભૂમિમાં થોડી જીડાઈએ પાયો ખોદવો. શર્કરા-કાકરાવાળી ભૂમિ આવે ત્યાં સુધી જીડાઈ રાખવી. ગુજરાત જેવા રેતાળ પ્રદેશમાં વાહુ=રેતી આવે છે. ત્યાં સખત બાહેલી રેતી આવે ત્યાં સુધી પંદરવીશ ફૂટ જીડો પાયો ખોદવો. અગર તો પાણી આવે ત્યાં સુધી પાયો ખોદવો. પરંતુ જળ આવવું જ નહીંએ, તેવો આગ્રહ ન રાખવો. ભૂમિ નીચે જીડો પાયો લેવાના બે ઉદ્દેશો છે : એક તો પાયાનું કામ ઉપરનું વજન ખમી શકે તેટલું થાય અને બીજો ઉદ્દેશ શલ્યશોધન પણ થઈ નય. ભૂમિશુદ્ધિ શલ્યશોધનથી થાય.

उपजाति

क्षेत्रं विधेयं चतुरस्रकं च पूर्णं च पाददृढनिश्चलं च ।
 अर्द्धासना खरशिला विधेया हस्तैकपादाढ्युल्लङ्घितश्च ॥ ३ ॥
 पञ्चान्तिकं वै दशविंशहस्तमर्द्धाढ्युल्लङ्घितश्चो तदूर्ध्वम् ।
 शतार्द्धहस्तं च तदर्थवृद्धिः स्थूला शिला चाढ्युल्लङ्घिताश्च ॥ ४ ॥

आसादक्षेत्र चतुर्भोज्यं करंजुं. तेना पाथामां दद अने निश्चल लीतिने पारापर पूरी भूमि तणे परशिला स्थापन करवी. परशिलानी अडाईतुं प्रमाण्यु अेक ढाथना प्रासादने छ आंशुल, षे ढाथथा पांय ढाथ सुधीना प्रासादने अेकेक आंशुलनी वृद्धि करवी, छथी दश अने वीश ढाथ सुधीनाने भन्त्येक ढाथे अर्धा अर्धा आंशुलनी वृद्धि करवी, तेथी वधु पयास ढाथ सुधीना प्रासादने भन्त्येक ढाथे ३ आंशुलनी वृद्धि करता करंजुं. अे रीते पयास ढाथे परशिलानी वीश आंशुल सुधीनी अडाईथवी ग्नेष्टेअे. ३-४

गर्भगृहमां अंहर उपगो करवाथी गर्भगृह थोडा विस्तृत थाल छे.

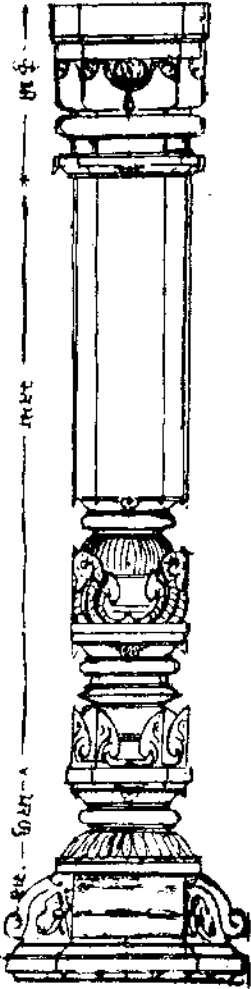

गर्भगृहनां अंहरनां, गणु स्वर्प, योरस, सुलद्रयुक्त, प्रतिभद्रयुक्त.

[अतीवखरना उपगोभा नीडादाना बार भेद, १ समदल, २ भागव, ३ हस्तांशुल, ४ अर्धा.]

उपजाति

મિત્તમાત્ર—

ગર્ભગૃહના ઉદયમાં
સાડાનવ ભાગના
સ્તંભના છોડાને
ઉદયમાન

દ્ર(વૃ)દાસનસ્યોર્ધ્વ મિટ્ટં વિષેયં
પ્રાસાદકે હસ્તયુગાઙ્ગુલાનામ્ ।
અષ્ટાઙ્ગુલાનાં કરપચ્ચક્રે ચ
પાદોનસૂચીઙ્ગુલકં દશાનામ્ ॥ ૫ ॥
હસ્તપ્રમાણં કરવિશતિં ચ
વૃદ્ધયાઙ્ગુલૈકા કરયુગમકે ચ ।
શતાદ્વેહસ્તં તુ હિ પાદવૃદ્ધિર-
જિનાઙ્ગુલાનાં ચ સપાદયુક્તમ્ ॥ ૬ ॥

હવે ભિટ્ટમાન કહે છે—દ્વાસન અર્થાત્ અરશિલાની ઉપર ભિટ્ટ સ્થાપન કરવું. એક હાથના પ્રાસાદને ચાર આંગુલ ભિટ્ટ બાંધવું, બેથી પાંચ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રતિહસ્તે એકેક આંગુલની વૃદ્ધિ કરતાં પાંચ હાથને આઠ આંગુલનું ભિટ્ટમાન બાંધવું. છથી દશ હાથ સુધીનાને પ્રતિહસ્તે પોણા પોણા આંગુલની વૃદ્ધિ કરતાં દશ હાથના પ્રાસાદને પોણાપાર આંગુલ ભિટ્ટમાન બાંધવું. અગિયારથી વીસ હાથ સુધીનાને પ્રતિહસ્તે અર્ધા અર્ધા આંગુલની વૃદ્ધિ કરતા જવું (ત્યારે ૧૬૧૧ આંગુલ વીસ હાથને બાંધવું). વીશથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રતિહસ્તે ૩ આંગુલની વૃદ્ધિ કરતાં પચાસ હાથના પ્રાસાદને સવાયોવીસ આંગુલનું ભિટ્ટમાન બાંધવું. ૫-૬

इन्द्रवज्रा

મિત્રોચ્છ્રયે માનમુશન્તિ વૃદ્ધા-
સ્વેકદ્વયે વા ત્રિતયં તદ્ધર્ષમ્ ।
મૌકતૈકરૂપં ચ પાદોનપુષ્પં
હસ્તં તદર્ધં તૃતીયં યશશ્ચ ॥ ૭ ॥
તુર્યાશકૈર્દિં નિર્ગમઃ ક્રિયેત્
ચિત્રવિચિત્રૈર્વિવિધૈશ્ચ પુષ્પૈઃ ।
અત્રાપિ ચોર્ધ્વં રચયેદ્ધિ પીઠે
માનં મિટ્ટે ચેદમુદીરિતં વૃષ્ટૈઃ ॥ ૮ ॥

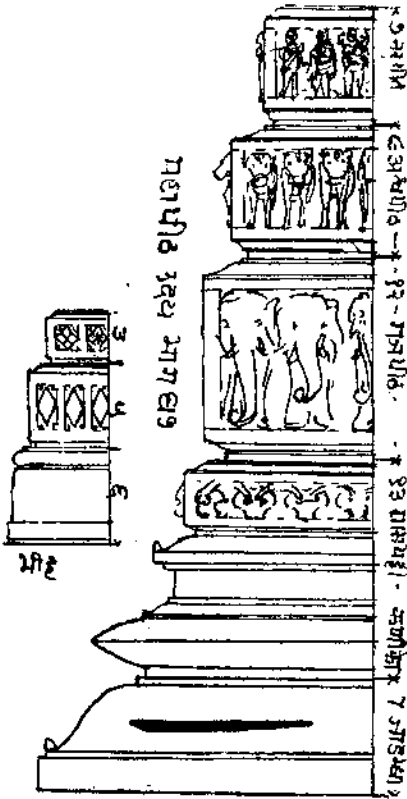
ભિટ્ટના ઉદયમાનમાં વૃદ્ધજનો ત્રણ થર કરી એક પર બીજું અને ત્રીજું એ રીતે ત્રણ ભિટ્ટના થરની રચના કરે છે. પ્રથમ ભિટ્ટથી બીજું ચતુર્થાંશ ન્યૂન કરવું, ત્રીજું ભિટ્ટ પ્રથમનાથી અર્ધ પ્રમાણ કરવું. તેનાં નામે મૌકૈતક, પુષ્પક અને યશ એમ ક્રમથી ત્રણનાં ત્રણ નામે બાંધવાં.

એ ત્રણે પ્રકારના લિટ્ટોના પ્રત્યેકના અતુર્ણાંશ નીકાલા રાખવા. તે લિટ્ટ ચિત્રવિચિત્ર બુદ્ધી બુદ્ધી પુષ્પાદિની રચનાથી સુશોભિત કરવા. લિટ્ટની ઉપર પીઠની સુદર રચના કરવી. એવું શિલ્પશાસ્ત્રના વિદ્વાનોએ કહ્યું છે. ૭-૮

માલિની

પીઠમાનમ્ —

उदयमपि च पीठे हस्तसङ्ख्यानुकूलं
 दिनयशशिकलाया अङ्गुलैश्चाष्टचन्द्रैः ।
 विधुनयनकराख्यैरन्वितं मानमुक्तं
 विबुधवरमुनीन्द्रै रामहस्त प्रासादे ॥ ९ ॥
 सकलनिलयमानं विश्वकर्मांमतेन
 जिनयुगम(म)युतसङ्ख्या प्रोच्यते तुर्यहस्ते ।
 दशद्विदशसमेता षट् च त्रिंशच्छतार्ध
 युगभुवनकरौ वृद्धिरुक्ता क्रमेण ॥ १० ॥

લીટ્ટ અને મહાપીઠના થરો

પીઠનો ઉદય હસ્તસંખ્યાથી અનુકૂળ રાખવો. એક હાથના પ્રાસાદને પાર આંગુલ જોડ્યું પીઠ કરવું. બે હાથને સોળ આંગુલ, ત્રણ હાથને અઠાર આંગુલ, પીઠનું ઉદયમાન વિદ્વાન મુનીન્દ્રોએ કહેલ છે. ૯

ચાર હાથના પ્રાસાદને ૨૮ આંગુલ, પાંચથી દશ હાથના પ્રત્યેક ગળે ચાર ચાર આંગુલ વૃદ્ધિ કરવી. દશથી વીંશ સુધીનાને ત્રણ ત્રણ આંગુલ, વીંશથી છત્રીસને બે આંગુલ અને છત્રીશથી પચાસ હાથના પ્રાસાદને એકેક આંગુલની વૃદ્ધિ પ્રતિહસ્તે ક્રમશઃ કરતાં જવું. સર્વ પ્રકારના પ્રાસાદને પીઠનું ઉદયમાન આ બાબતું એવું શ્રી વિશ્વકર્માનું કથન છે. ૧૦

શાર્દૂલવિક્રીષિતમ્

ન્યૂનાધિક્યમિદા સખ્તમુનિભિર્મધ્યોતમા કન્યસૌ
 एकैके. त्रिविधं वदन्ति मुनयो मानं विधेयं त्रिभिः ।
 हीने हीनफले करोति कुमतिं वृद्धौ विनाशं स्त्रियाः
 न्यૂનાધિક્યમિદં ચ નેવ સકલં વિજ્ઞાય કાર્યં નરૈઃ ॥ ૧૧ ॥

પીઠમાન જે કહ્યું તે મધ્યમાન બાણ્યુ. તેનો પાંચમો અંશ હીન કરવાથી કનિષ્ઠમાન અને પાંચમો અંશ અધિક કરવાથી જ્યેષ્ઠમાન બાણ્યુ. એમ પીઠાદયના મુખ્ય ત્રણ ભેદ જ્યેષ્ઠ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ કહ્યા. હવે તે પ્રત્યેકના ત્રણ ત્રણ ભેદો કરવાથી પીઠાદયના નવ ભેદો થાય. આ નવ ભેદથી પણ જે હીન કરે તે હીન ફળની પ્રાપ્તિ થાય; અને જે વૃદ્ધિ કરે તે સ્ત્રીનાશનું અનિષ્ટ ફળ પ્રાપ્ત થાય. આ બધું બાણ્યુને ઉદયના માન પૂર્વે રીતેથી બાણ્યુ કરીને નવ ભેદોમાંથી પણ ન્યૂનાધિક કરવું નહીં. ૧૧

उपजाति

भद्रं सुभद्रं कमलं विधेयं वसुन्धरा सिंहमथैव ध्योम ।
 खगोश-हंस-वृषभं च पीठमाकाररूपं गिरिमेखलायाः ॥ १२ ॥

૨૦ જ્ઞાનરત્નકોશ, દીપાર્ણવ અને ક્ષીરાર્ણવમાં પીઠમાન કહેલ હોય તેથી હીન કરવાનું કહ્યું છે. અહીં વીરપાસે કહેલા નવ ભેદના કથનનું તે સમર્થન કરે છે :

अर्धभागो त्रिभागे वा पीठं चैव नियोजयेत् ।
 स्थानमानाश्रयं ज्ञात्वा तत्र दोषो न विद्यते ॥
 જ્ઞાનરત્નકોશ અને ક્ષીરાર્ણવ

પીઠના આપેલ માનથી અરધા કે ત્રીજા ભાગના પીઠની યોજના સ્થાનમાનનો આશ્રય બાણ્યુને કરવી. તે રીતે ઓછું કરવાથી દોષ ઉત્પન્ન થતો નથી. અહીં પીઠમાન દીધેલ છે તે ક્ષીરાર્ણવ અને દીપાર્ણવને મળતું છે.

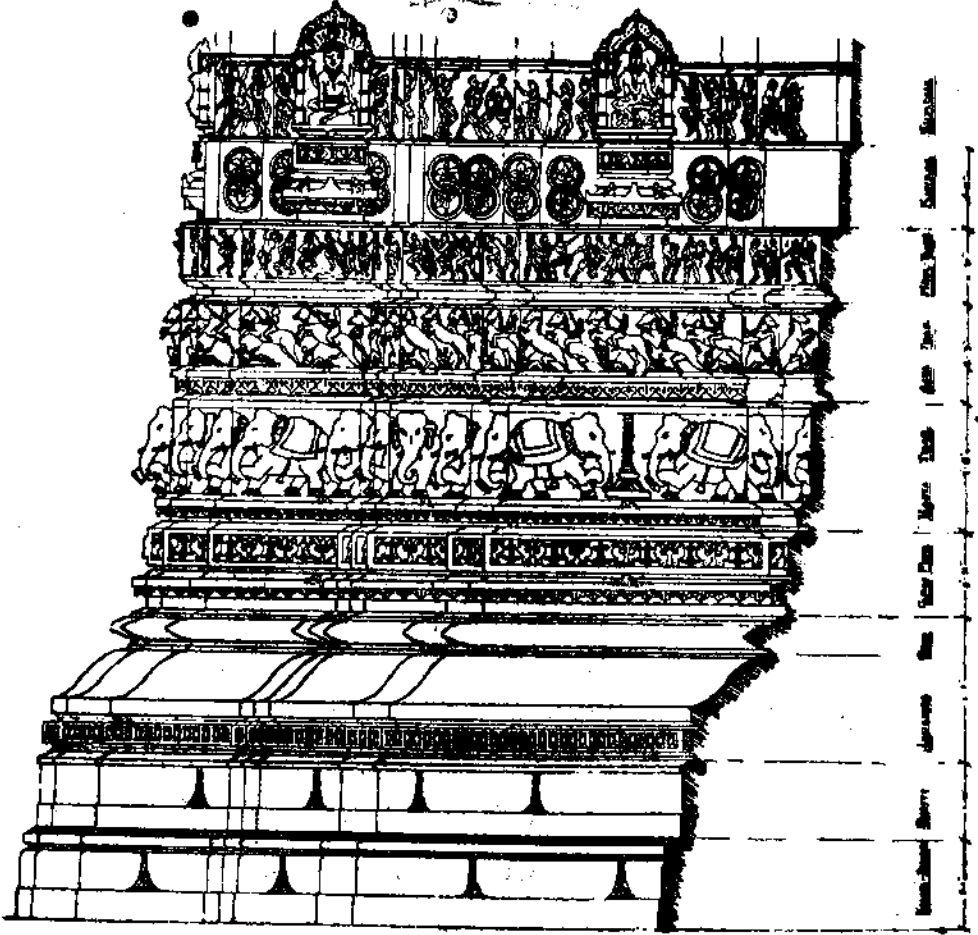
૨૧ પીઠમાનના નવ ભેદ કહ્યા તેનું એક દૃષ્ટાંત માનપ્રમાણ લેવાથી સ્પષ્ટતા થઈ જાય છે. છ ગજ નવ આંગુલના પ્રાસાદનું પીઠનું મધ્યમાન ૩૯ આંગુલ આવે છે. તેનું જ્યેષ્ઠ માન ૪૬૧૧ આંગુલ અને કનિષ્ઠ માન ૩૧ આંગુલ થાય છે. તે પરથી દૃષ્ટાંત ૩૫ નવ ભેદના માનપ્રમાણ અને નામ આ નીચે આપેલાં છે :

ભેદનામ	માપ	ભેદનામ	માપ
ભદ્ર	૪૬૧૧ આં. જ્યેષ્ઠમાન	વસુંધર	૩૫૧ આં. મધ્યજ્યેષ્ઠમાન
સુભદ્ર	૩૯ આં. જ્યેષ્ઠમધ્યમાન	સિંહ	૨૮૧ આં. મધ્યમધ્યમાન
કમલ	૩૧ આં. જ્યેષ્ઠકનિષ્ઠમાન	વ્યોમ	૨૨૧ આં. મધ્યકનિષ્ઠમાન

ભેદનામ	માપ	
ગરુડ	૨૮૧ આં.	કનિષ્ઠજ્યેષ્ઠમાન
હંસ	૨૨૧ આં.	કનિષ્ઠમધ્યમાન
વૃષભ	૧૮૧ આં.	કનિષ્ઠકનિષ્ઠમાન

ઉપર કહેલા નવ ભેદોનાં ક્રમિક નામ કહે છે.

૧ ભદ્ર, ૨ સુભદ્ર, ૩ કમલ, ૪ વસુન્ધર, ૫ સિંહ, ૬ વ્યોમ, ૭ ગરુડ, ૮ હંસ, ૯ વૃષભ, એ નવ નામો બ્રહ્મવાં. જે રીતે પર્વતને મેખલા આધારરૂપ છે, સિક્કગને પીઠ આધારરૂપ છે એ રીતે પ્રાસાદને પીઠ આધારરૂપ છે. ૧૨

અલંકૃત મહાપીઠ ગજશ્વનરપીઠ પર-મ'ડાવરના પુરકનો થર અને કુ'ભાનો અંશ

માલિની

પીઠવિભાગ—

ઉદય(મ)પિ ચ માનં ભાગસહચ્યા ત્રિપદ્મ
 ઉદય ઇહ વિભાગૈર્માજિતઃ પીઠનન્દૈઃ ।
 કળમપિ ચ રસાંશૈચ્છાચકી ભાગવહિ
 સ તદુપરિ પ્રાસવેદૈશ્ચિપ્પિકા ભાગમેકમ્ ॥ ૧૩ ॥

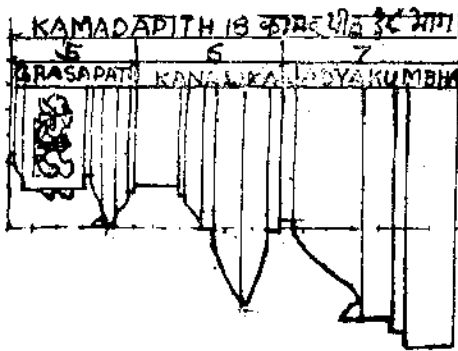
રવિ-દિગ્-વસુમાર્ગદંતિવાજિનરાણાં
 રાજપતિગજપીઠં ભૂમિમાર્ગે નરેશે ।
 ધનપતિનરપીઠમશ્વપીઠં દિનેશે
 *સકલનિલયરૂપં પીઠહીનં ન કુર્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

પીઠના ધર-વિભાગ કહે છે, પીઠના વિદ્યમાનમાં ૫૨-ત્રેપન ભાગ કરવા. તેમાં નવ ભાગનો બડબો; કથ્થિકા છ ભાગની; ત્રણ ભાગની જાજલી; ચાર ભાગની ગ્રાસપટ્ટી; એક ભાગની ચિપ્પિકા; બાર ભાગનું ગજપીઠ; દશ ભાગનું અશ્વપીઠ અને આઠ ભાગનું નરપીઠ કરવું. એ રીતે ત્રેપન ભાગ બાંધવા. ગજપીઠ અને નરપીઠ રાજ્યઓના પ્રાસાદોમાં. શ્રીમંત ઠરાવે તેવા પ્રાસાદને નરપીઠ કરવું. સૂર્યના પ્રાસાદને અશ્વપીઠ કરવું. એ પ્રકારે સર્વવિધ પ્રાસાદનાં સ્વરૂપો ઈષ્ટ છે. પ્રાસાદ પીઠ વગરનો ન કરવો. ૧૩-૧૪

શાર્દૂલવિક્રીચિત્તમ્

પીઠથરનિર્ગમ—

જાઢયાન્તં નિર્ગમં ચ પીઠકરણે દ્વાવિંશતેર્ભાગતઃ
 યુગ્મવદ્વિયુગં ચ યુગ્મસહિતં સાર્દેદ્રયં છાચકી
 ભાગે સાદ્દેત્રયં ચ તત્ર કર્ણિકા જાઢયં તથા પશ્ચભિઃ
 હીનાધિક્યમિદં ચ માનસુવિતં નાશઃ ક્ષિયો વાજિનઃ ॥ ૧૫ ॥

કામદપીઠ

પીઠના નીકાલા ૨૨ બાવીશ ભાગના બડબો સુધીના રાખવા. તેમાં ક્રમશઃ નરપીઠ નીકાલો બે ભાગ; અશ્વપીઠનો ત્રણ ભાગ; ગજપીઠનો ચાર ભાગ; જાજલીનો સાડાચાર ભાગ; કથ્થીનો સાડા ત્રણ; બડબોનો નીકાલો પાંચ ભાગ એ રીતે બાવીશ ભાગ પીઠનિર્ગમના બાંધવા. આગળ કહેલા માંતથી ઓછુંવતું કરવાથી સ્ત્રી અને અશ્વસંપત્તિનો નાશ થાય છે. ૧૫

૨૨ પીઠના પૃથક્ પૃથક્ વિભાગ વૃક્ષાર્ણવ, ક્ષીરાર્ણવ, દીપાર્ણવ અને જ્ઞાનરત્નોક્ષમાં આપેલા છે. આશ્ચર્ય છે કે અપરાન્વિતપૃસ્થા બેવા મોટા અંધમાં પીઠ વિશે ૫૬ વિભાગનો એક જ પાઠ છે. ઉપર્યુક્ત અંધમાં પીઠના પ્રકાર ત્રણ કહ્યા છે. તેના ત્રણ કે ચાર જુદા જુદા ધરવિભાગના પીઠથર આપેલા છે.

૧ મહાપીઠ—ગજ, અશ્વ અને નરપીઠ સાથે કામદપીઠને મહાપીઠ કહેલ છે. નર અને ગજપીઠ સિવાય અશ્વપીઠવાળા કે અશ્વ અને નરપીઠના પીઠ કહ્યા છે. એમ ઓછાવત્તા પીઠ કરવાનું અન્ય અંશે એ કહ્યું છે. શિવના પ્રાસાદને વૃષભપીઠ અશ્વપીઠના સ્થાને વૃક્ષાર્ણવમાં કહ્યું છે. દેવીમંદિરોમાં અશ્વપીઠના સાથે રથની પંક્તિ કરે છે. વૃક્ષાર્ણવમાં ૬૧ વિભાગમાં ગજ, અશ્વ, માતૃ અને નરપીઠ એથ ચાર પીઠ કહેલ છે. માતૃપીઠના સ્થાને રથની પંક્તિ કહે છે.

સાર્વલોકિકીષિતમ્

પ્રાસાદોદયમાન—

વ્યાસે હસ્તસુરાલયે તદુદયે હસ્તૈકનાગાઙ્ગુલં
 યુગ્મે યુગ્મકરૌ ચ મજ્જલમુની રામૈશ્ચ તત્ત્વાઙ્ગુલૈઃ ।
 ષેદે વેદકરારત્તુ તત્સમુદયે યુક્તા ગુણૈરઙ્ગુલૈઃ
 હસ્તે બાળમિતે સુરાલય ઇદં(યમિદં)શીર્ષે પૃથુત્વે સમમ્ ॥ ૧૬ ॥

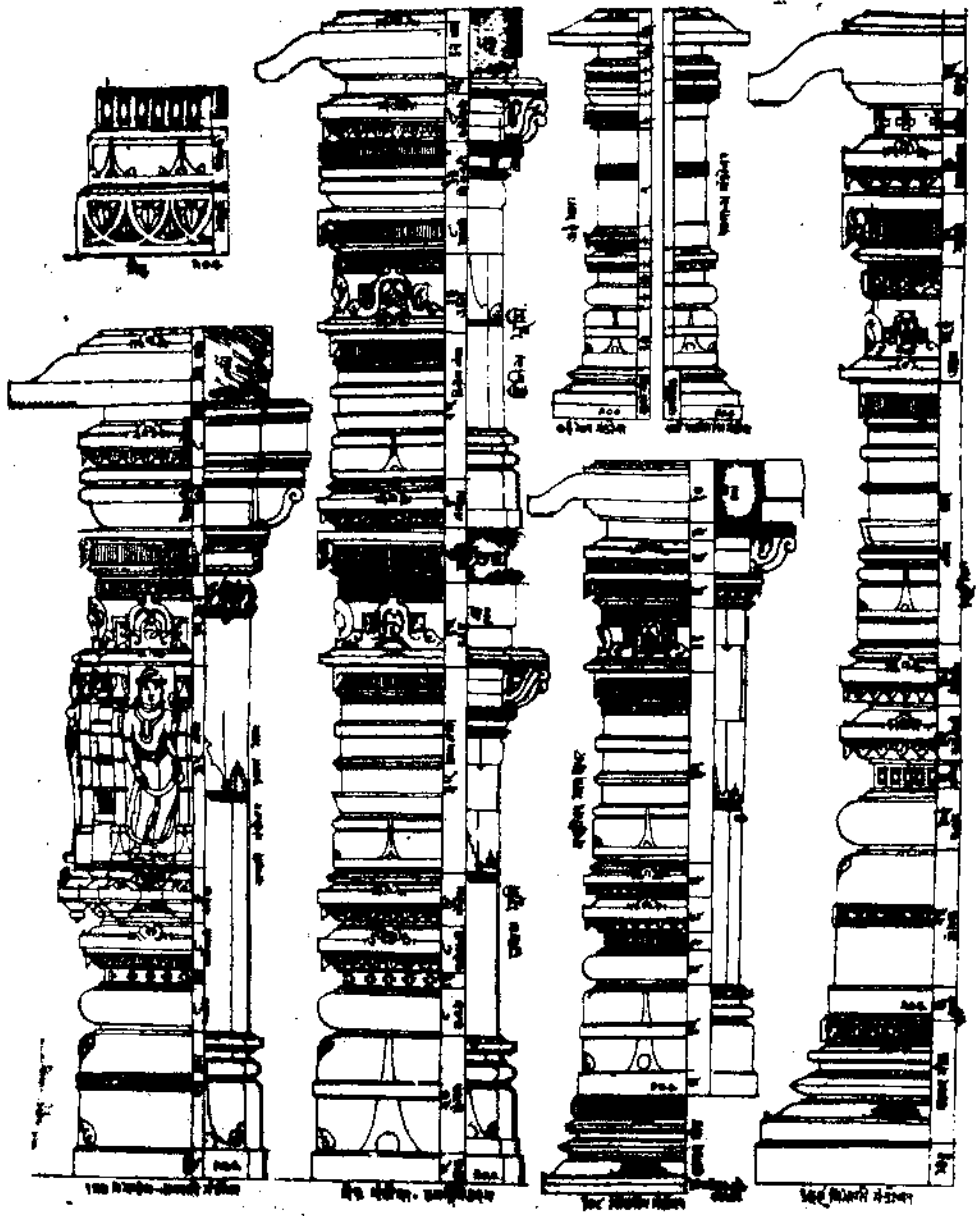
પશ્ચોર્ષ્વે દશકં કરં પ્રતિ વૃહદ્દસ્તાઙ્ગુલાઃ યોદ્ધશં
 તસ્યોર્ષ્વે હ્યુદયં ચ હસ્તપૃથુત્વં હસ્તૈકસૂર્યાઙ્ગુલમ્ ।
 વ્યાસે ત્રિશકરે હસ્ત-ઉદયઃ પશ્ચાન્વિતાષ્ટાદશઃ
 પ્રાસાદેऽપિ શતાદ્ધિહસ્તપૃથુલે હસ્તૈકનાગાઙ્ગુલાઃ ॥ ૧૭ ॥

ઉદયમાન

ગજ	પ્રા. તિ.	દીપાર્ણવ	ક્ષીરાર્ણવ	
૧	૧.૮ આં.	૧.૧	૧.૯	
૨	૨.૮	૨.૧	૨.૭	
૩	૩.૫	૩.૧	૩.૫	
૪	૪.૩	૪.૧	૪.૧	
૫	૫.૦	૫.૧	૫.૧	
૬	૫.૧૬	૫.૧૨	૫.૨૩	
૭	૬.૮	૬.૧	૬.૧૭	
૮	૭ ગજ	૬.૧૨	૭.૯	
૯	૭.૧૬	૭.૧	૭.૧૯	
૧૦	૮૮	૭.૧૨	૮.૧	
૧૩	૯.૨૦	૯.૧	૧૦.૭	૧૫ ગજ
૨૧	૧૩.૨૦	૧૨.૧૭	૧૨.૧૩	૨૦ ગજ
૨૯	૧૭.૨૦	૧૬.૭	૧૪.૧૭	૨૫ ગજ
૩૦	૧૮.૫	૧૬.૯	૧૭.૧	૩૦ ગજ
૪૦	૨૧.૧૩	૨૦.૧૪	૨૧.૧૩	૪૦ ગજ
૫૦	૨૪.૨૧	૨૪.૧૯	૨૫.૦	૫૦ ગજ

૨ કામદપીઠ—શિક્ષિવર્ગ પાંચ થર કહે છે. તેમાં ભડંગા, કણી, અંતરાળ, છાજલી અને આસપટ્ટીના પાંચ થરો થાય છે. કેટલાક સાંધાર પ્રાસાદમાં દ્વારકા અને શત્રુજય આદિનાથને કામદપીઠ કરેલું જોવામાં આવે છે.

૩ કણીપીઠ—કણીપીઠમાં ભડંગા અને કણીના બે થરો છે. સામાન્ય પ્રાસાદો કે પંચાખરૂદ્ધ દેવકુલિકાઓમાં આવું કણીપીઠ થાય છે.

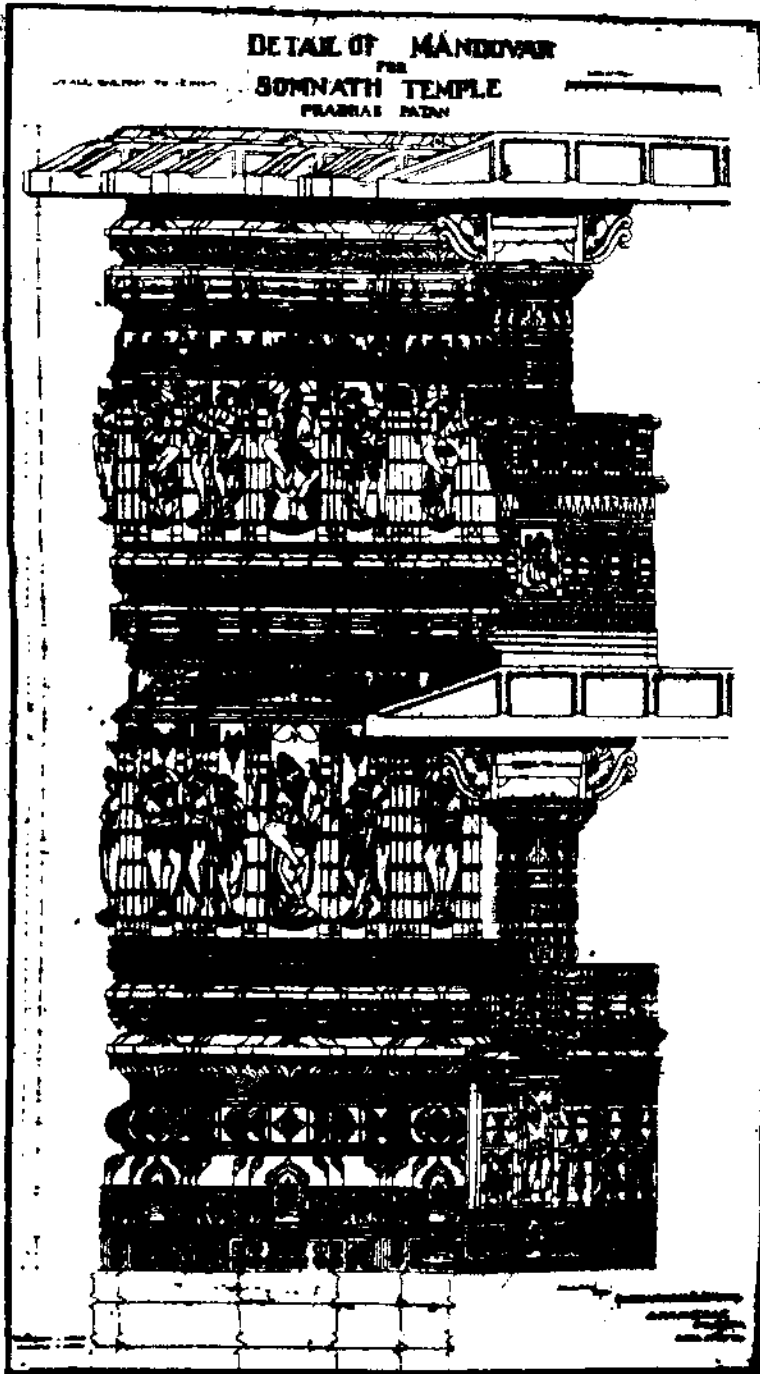

૧૪૪ ભાગનો મંડોવર

મેરુ મંડોવર બે ભૂમિયો

ઉપર જા ભાગના નીચે ૧૦૮ ભાગનો

૧૬૯ ભાગનો મંડોવર

ચિત્રવાળા સાંધાર પ્રાસાદનો એક છાંદ દ્વયજંઘાનો છે ભૂમિનો મેરુમંડોવર

પ્રાસાદ વ્યાસ રેખાએ એક હાથ હોય તો તેની જ્યાંઈ એક હાથ આઠ આંગુલ રાખવી, બે હાથનાને બે હાથ આઠ આંગુલ, ત્રણ હાથનાને ત્રણ હાથ પાંચ આંગુલ; ચાર હાથનાને ચાર હાથ ત્રણ આંગુલ; પાંચ હાથના પ્રાસાદને સમાન પ્રમાણ અર્થાત્ પાંચ હાથની ઊભણી રાખવી. પાંચથી દશ હાથના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે સોળ સોળ આંગુલની વૃદ્ધિ કરવી. અગિયારથી ઓગણીશ હાથનાને પ્રત્યેક હાથે બાર બાર આંગુલની વૃદ્ધિ કરવી. ત્રીશ હાથના પ્રાસાદની ઊભણી અઠાર હાથ ને પાંચ આંગુલની રાખવી. એકત્રીશ હાથથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદોને પ્રત્યેક હાથે આઠ આઠ આંગુલની ઊભણીમાં વૃદ્ધિ કરતા જવું. એ રીતે પ્રાસાદનું ઉદયમાન પીઠથી જ્ઞાનના મથાળા સુધીનું બાણવું. ૧૬-૧૭

પીઠોર્ધ્વ હૃદયં વિમજ્ય વસુધા યાવતુ છાદયા(દ્યા)ન્તિકં
ભાગં વેદયુગં ચ ચન્દ્રસહિતં માગે વિમક્તે પુનઃ ।
આદૌ પશ્ચપદં ચુરં નિગદિતં કુમ્ભસ્તથા વિંશતિઃ
તસ્યોર્ધ્વં કલ્પશં પદં ચ વસુભિઃ સાર્દ્ધદયં પત્રિકા ॥ ૧૮ ॥

કાપોતી--

કાપોતી વસુમચ્ચિકા નવવદૈર્જન્યા ચ વાળચ્ચિમ્ભિઃ
તિથ્યંશૈર્નતુ ચોદ્રમસ્તુ ભરણી નાગૈશ્ચ દિક્પાલિકા ।
મક્તં પૂર્વકપોતિકાન્તરમિદં માગદ્વયસાર્દ્ધકં
છાદયં(દ્ય) ચોર્ધ્વં ત્રયોદશં તુ નિગમં દિગ્મિશ્ચ મળ્લોવરમ્ ॥ ૧૯ ॥

પીઠ ઉપરથી એટલે પ્રાસાદના ભૂમિતળથી જ્ઞાન સુધીની ઊભણીના આપેલ માનના ૧૪૪-એકસો ચુમ્બાળીસ ભાગ કરવા. તેમાં ખરો પાંચ ભાગનો, વીશ ભાગનો કુંભો, આઠ ભાગ કલશ, અઠી ભાગ અંધારી, આઠ ભાગ કપોતાલી, નવ ભાગની મચ્ચિકા, પાંત્રીશ ભાગની જંઘા ઉદય, પંદર ભાગનો દોઢિયો, આઠ ભાગની ભરણી, દશ ભાગની શિરાવટી, આઠ ભાગ કેવાળ, અઠી ભાગ અંધારી, તે ઉપર તેર ભાગનું જ્યુ કરવું. જ્ઞાનને નીકાલો દશ ભાગ રાખવો. એ રીતે એકસો ચુમ્બાળીસ ભાગનો નાગરાદિ મંડોવર બાણવો. ૧૮-૧૯

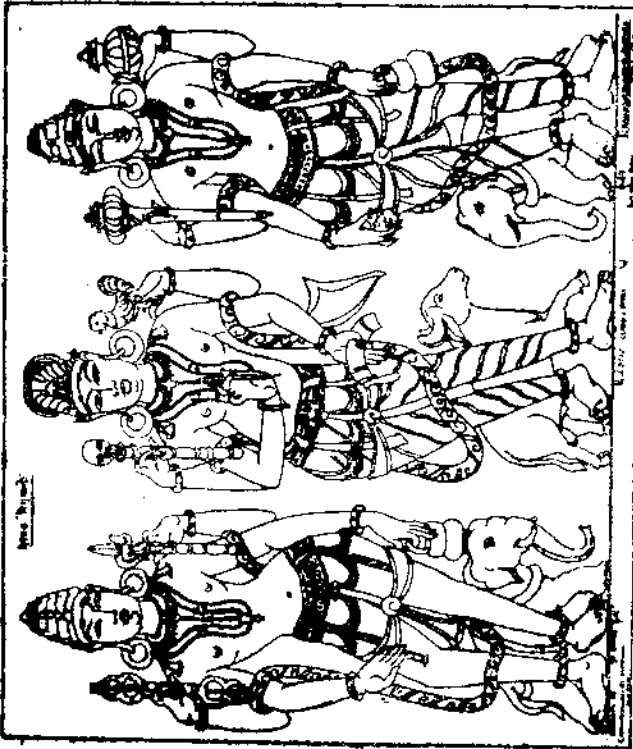
૨૩ ગ. મૂળ પ્રાસાદની બાહ્ય ભીંતમાં ઉપર્યુક્ત મંડોવરના ઘાટ દેવરૂપાદિ થાય છે. જે આગળ ગૃહમંડપ હોય તો તેના બાહ્ય ભાગમાં મંડોવરના ઘાટ રૂપ થાય છે. મંડોવરને સીરાવટી સાથે તેર થર છે. સીરાવટી સિવાય બાર થરના મંડોવર વિશેષ છે. તેરમી શતાબ્દીના ઠક્કર ફેરના વારસુસાર અંધમાં જ્ઞાન પર પહોંચે—મહારના થરની મંડોવરમાં ગણના કરી છે. અહીં ૧૪૪ ભાગનો મંડોવર કહ્યો છે. ૧૨૮ ભાગના, ૧૬૯ ભાગના અને જા ભાગના પણ મંડોવર કહ્યા છે.

અલ્પદ્રવ્ય વ્યય કરનારને મચ્ચિકા ઉદ્દગમના થરો રહિત મંડોવરને જંઘારૂપ ન કરવાનું શાસ્ત્ર-કારોએ કહ્યું છે.

વ. જંઘાના ઊભા થરમાં દેવદેવીઓ, દેવાકગનાઓ, દિક્પાલો, તાપસસુનિ, વ્યાલ આદિનાં ઊભાં સ્વરૂપો ઓછાવતા પ્રમાણમાં કરવાનું કહ્યું છે. આ સર્વ મંડોવર નિરંધાર પ્રાસાદના બાણવો.

ક. સાંધાર પ્રાસાદોને બે જંઘા અને ૧ જ્ઞાનવાળા સળંગ મંડોવર અંદર બે ભૂમિ મજલાના ઉદયના થાય છે. પહેલી જંઘા પરના ઉદ્દગમના સમસૂત્રે મંડપની અંદરના પાટ બારવટ એક સૂત્રમાં કરવાનું કહ્યું છે.

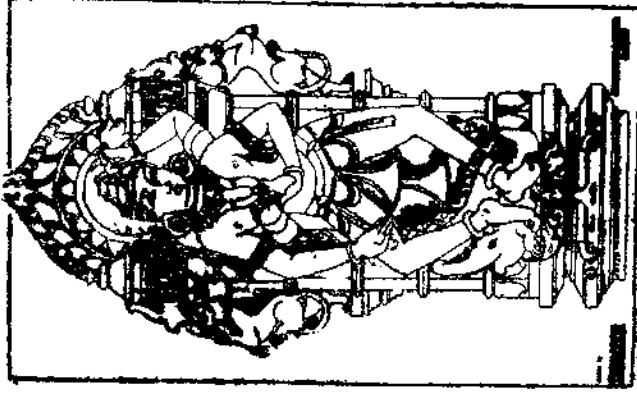
द्विजानां दिग्भूतौ।

पूर्वना धरु

दक्षिणना यमदिव

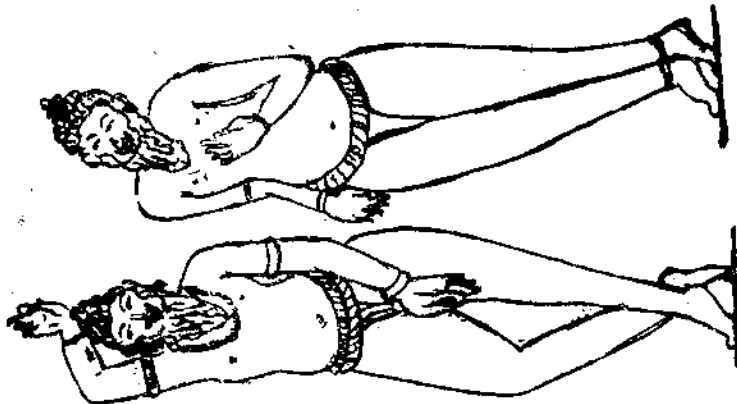
उत्तरना कुमेर

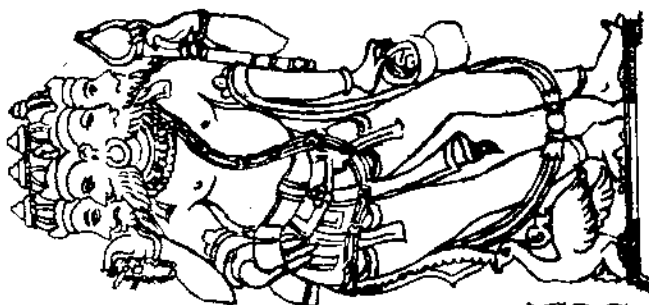
पश्चिमे वरुणदिव

ब्रधामां स्त्रीपुरुष
युग्म

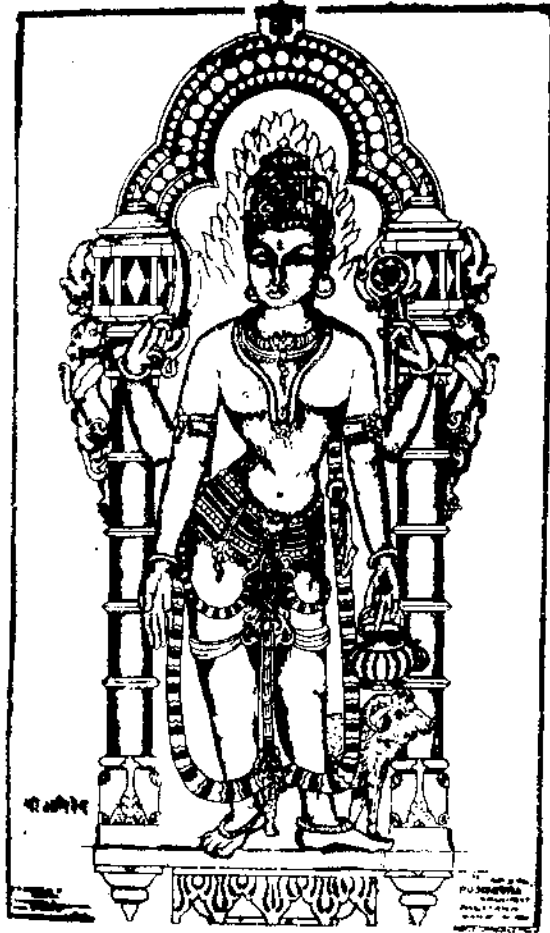
ब्रधाना पाणीतारमां
तापस मुनि

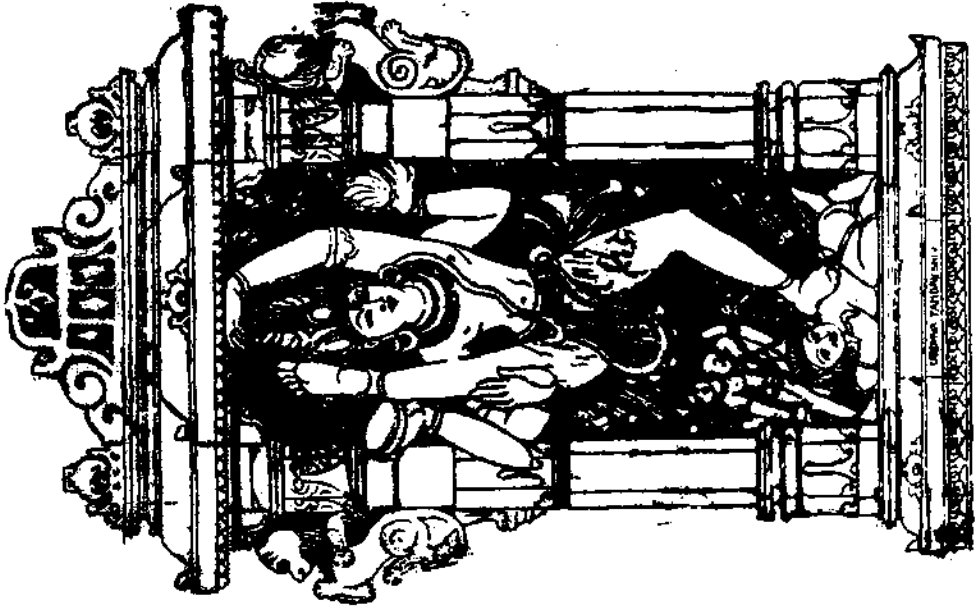
अर्ध्वं ब्रह्मा

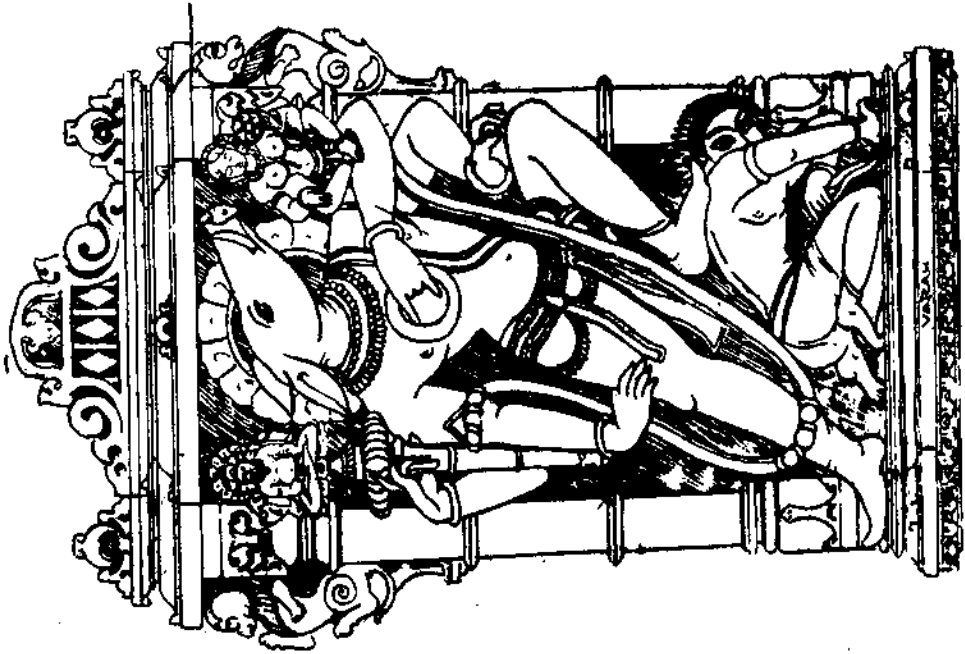
पाताणना अनंत
द्विप्रपाल

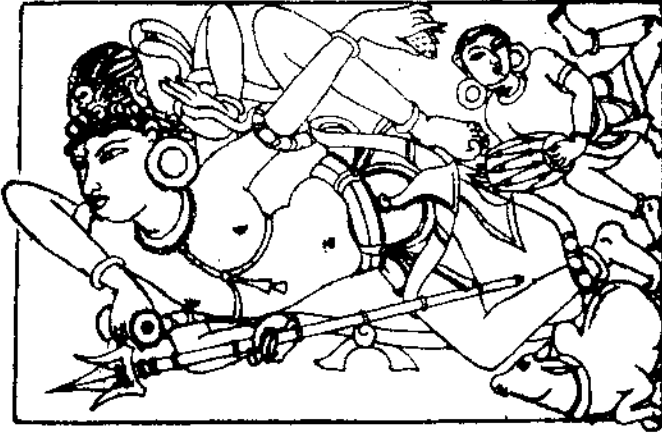
अश्विदेव द्विपाल

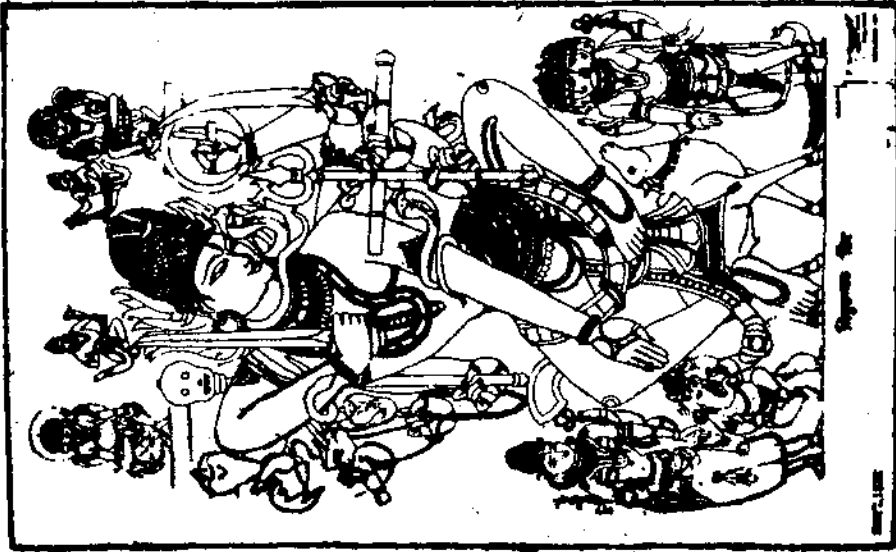
गवाक्षमां उर्ध्वं तिलक शिव

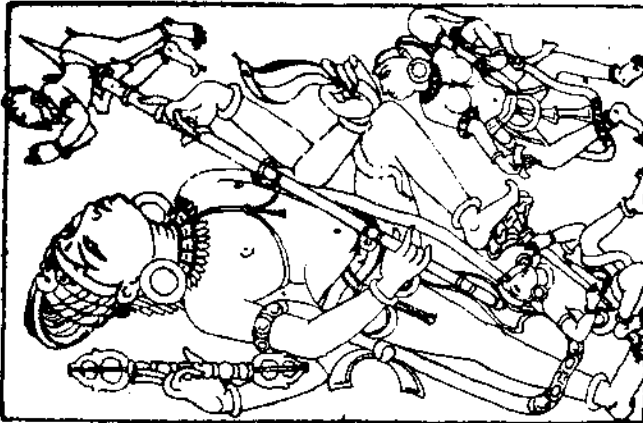
गवाक्षमां वाराह

नृत्यशिव

विपरीत्पक शिव

अधोक्षर शिव

शार्दूलविक्रीलितम्

द्वारमान —

द्वारं चन्द्रकलाङ्गुलैस्तदुदयो हस्तैकदेवालये
युग्मे रामयुगे च हस्तनिलयवृद्धयाङ्गुलाः षोडशः ।

हस्ते मङ्गुरालये तदुदयो द्वारस्य षट् सप्तभिः
यावद्धस्तशतार्द्धकं तदुदिता वृद्धिस्तु युग्माङ्गुलाः ॥ २० ॥

येकं छाथना प्रासादने सोण अंगुलं वायुं द्वारं करवुं. जे, त्रयु ने यार छाथना प्रत्येकने सोण सोण अंगुलनी वृद्धि करता करवुं. पांच छाथनी आठ छाथ सुधीनाने त्रयु त्रयु अंगुलनी वृद्धि करवी. आठ छाथना प्रासादने छोटिरे अंगुल द्वार उदयमान थाय. नवथी पयास छाथना प्रासादने प्रत्येक छाथे थळजे अंगुलनी वृद्धि करता करवुं. २०

शार्दूलविक्रीलितम्

११ हीर्वाधेन तु व्यास एव विबुधैर्व्यासकलाशाधिके ।
द्वारं विद्धि सुशोभनं च नलिनं कर्णं ह्यधो विन्यसेत् ॥

द्वारध्यासतदर्धतः समुदयेऽथोदुम्बरं शस्यते ।
कुम्भस्यार्धत्रिभारापादरहितं हीनो उदुम्बरम् ॥ २१ ॥

२४ अर्धी द्वारविषयमां संक्षिप्तं कडेवुं छे. त्रि-पांच-सप्त-नव शाखा विषय आवश्यक डोवाथी प्रतिक्षेप अर्धी प्रस्तुत करुं छे.

नवशाखा महेशश्च देवानां सप्तशाखिकम् ।
पंचशाखा सार्वभौमे त्रिशाखा मण्डलेश्वरम् ॥

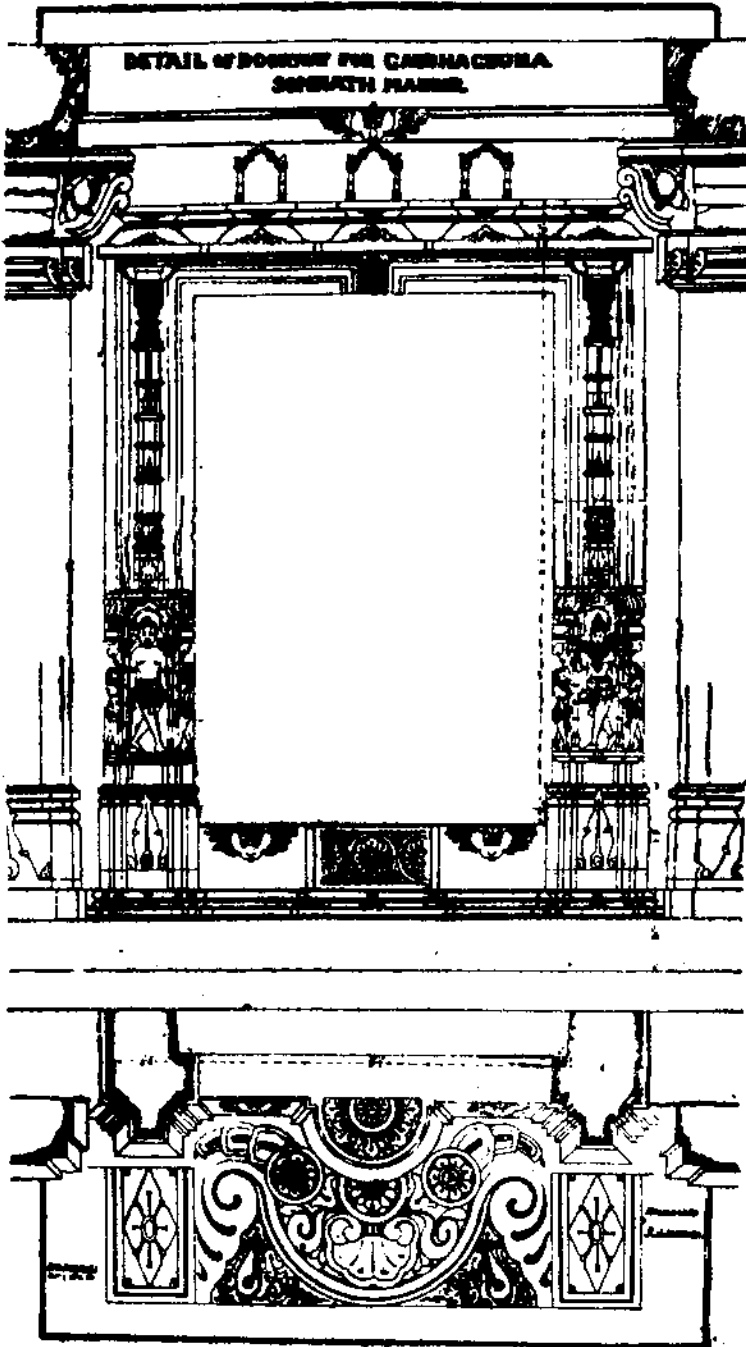
शिख भडेराना देवालयमां नव शाखालुं द्वारं करवुं; सर्व देवने सप्तशाखा; सार्वभौम चक्रवर्तीना भडेलने पंचशाखा, अने मांडलिक राज्याने त्रिशाखावाळुं द्वारं करवुं.

अथ त्रिशाखा-सुभगा

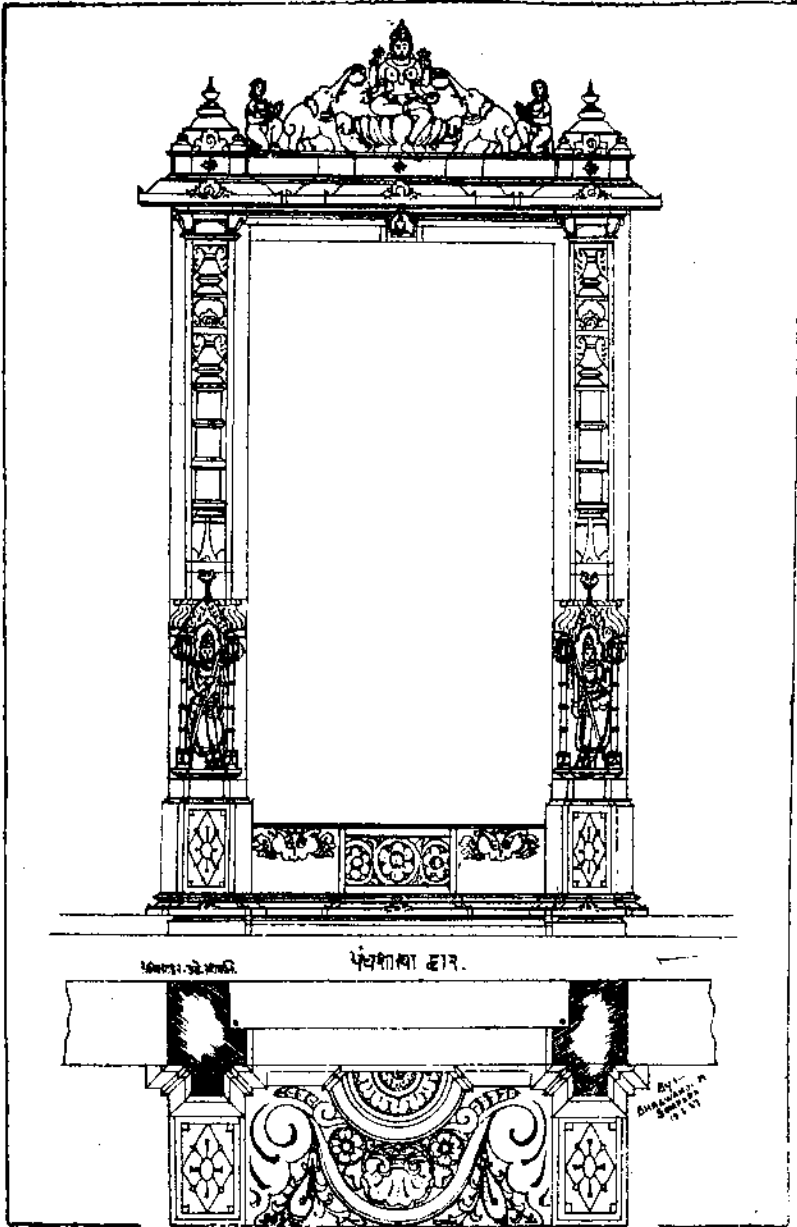
चतुर्भागाङ्कितं कृत्वा त्रिशाखो वर्तयेत्तम् ।
मध्ये द्विभागिकं रूपं स्तम्भैकनिर्गमम् ॥ १० ॥

पत्रखत्वादिभागं कोणिका स्तम्भमध्यतः ।
चतुर्थांशसपादेन द्वारपालकृतोदयम् ॥ ११ ॥

त्रिशाखाली लडाईमां चार भागं करवा. वयले इधस्तंल जे भागने, पहोला अने जेक भाग नीकणता करवा, तेनी जेड आळु पत्रशाखा अने अलवशाखा जेक भागनी करवी. तेनी वयले जेक भागनी दोला भाटे करवी. शाखानी लडाईना योथा भागमां सवा भागने द्वारपाल जेवो करवा.

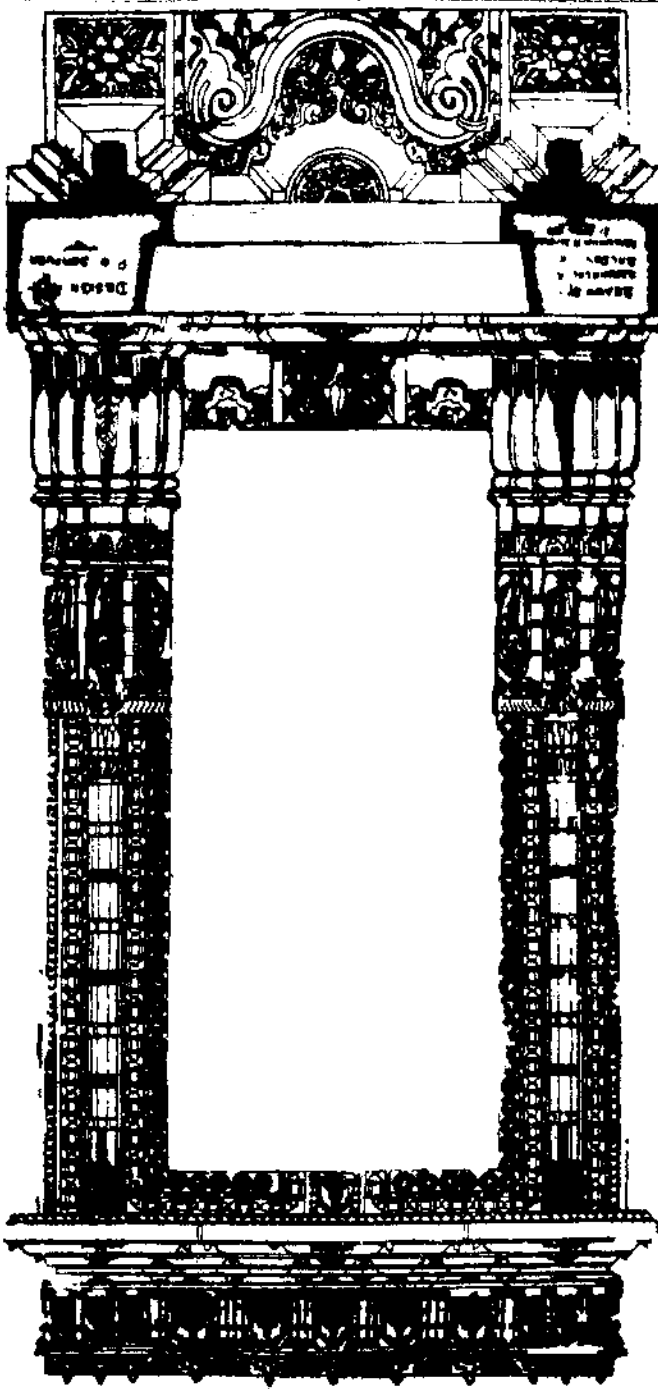
पंचशाखा द्वार अने अर्धचंद्र

પંચશાહી એકાદશી

પંચશાહી દ્વાર.

પંચશાહી દ્વાર તથા અને અર્ધચંદ્ર

સમસાખાદાર અને અર્ધચંદ્ર

દ્વારવિસ્તાર કહે છે—દ્વારની જિયાઈના પ્રમાણથી અર્ધ ભાગે દ્વાર પહોળું રાખવું એવું વિદ્વાનોએ કહ્યું છે. દ્વારોદયનો સોળમો અંશ વિસ્તારમાં અધિક રાખે તો દ્વાર સુંદર દેખાય છે. પ્રાસાદની કણી રેખા બરાબર ફરકે એવો ઉંચરો સ્થાપન કરવો.

અથ પંચશાસ્ત્રા—ત્રેવિની

પદ્મ(ત્ર)શાસ્ત્રા ચ ગન્ધર્વા રૂપસ્તમ્ભતૃતીયકે ।

પુનઃ ગન્ધર્વ સ્ત્વશાસ્ત્રી પદ્મશાસ્ત્રા વિધીયતે ॥ ૧૨ ॥

પંચશાખાના નડાઈમાં છ ભાગ કરવા. ૧ પદ્મશાખા, ૨ ગન્ધર્વશાખા, ૪ મધ્યમાં ૩પસ્તંભ બે ભાગ પહોળો, ૪ ફરી ગન્ધર્વશાખા અને પાંચમી ખલ્લશાખા (સિંહશાખા) એ રીતે પંચશાખાની વિધિ બાંધવી. ૩પસ્તંભ બે ભાગને, બાકીની ચાર શાખા એકેક ભાગની કરવી.

સપ્તશાસ્ત્રા—હસ્તિની

પત્રશાસ્ત્રા ચ ગન્ધર્વા રૂપશાસ્ત્રાસ્તૃતીયકમ્ ।

સ્તમ્ભશાસ્ત્રો મન્વેન્મય્યે રૂપશાસ્ત્રા સુ પદ્મમી ॥ ૧૩ ॥

વૃષ્ટી રચાત્સ્ત્વશાસ્ત્રા ચ સિંહશાસ્ત્રા ચ સપ્તકે ।

પ્રાસાદકર્મસંયુક્તા સિંહશાસ્ત્રાપ્રસૂત્રાઃ ॥ ૧૪ ॥

સપ્તશાખાની નડાઈમાં આઠ ભાગ કરવા. ૧ પદ્મશાખા, ૨ ગન્ધર્વશાખા, ૩ ૩પશાખા, ૪ મધ્યનો ૩પસ્તંભ (બે ભાગ), ૫ ૩પશાખા, ૬ ખલ્લશાખા, ૭ સિંહશાખા બાંધવી. પ્રત્યેક ૬પશાખા એકેક ભાગની અને મધ્યનો ૩પસ્તંભ બે ભાગનો કરવો. પ્રાસાદની રેખાકણીની બરાબર સમસૂત્રે ફરકે તે રીતે સિંહશાખા અને પદ્મશાખા એકસૂત્રે રાખવાં.

નવશાસ્ત્રા—વૃષ્ટિ

પત્રગન્ધર્વસંજ્ઞા ચ રૂપસ્તમ્ભરતૃતીયકમ્ ।

ચતુર્થા સ્ત્વશાસ્ત્રા ચ ગન્ધર્વા ચૈવ પદ્મમી ॥ ૧૫ ॥

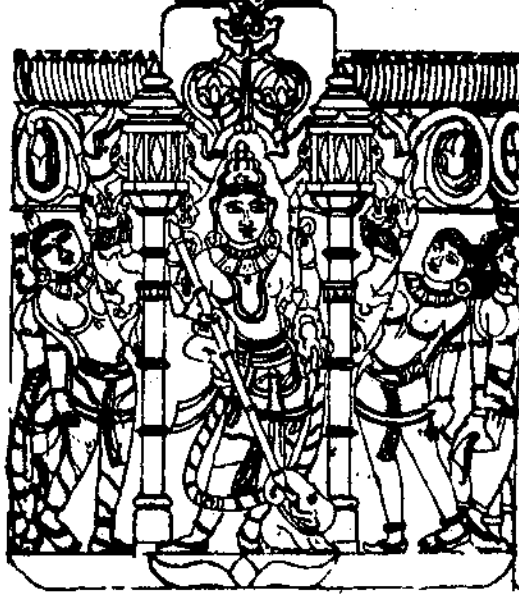
રૂપસ્તમ્ભસ્તથા વૃષ્ટી રૂપશાસ્ત્રા તતઃ પરમ્ ।

પત્રશાસ્ત્રા ચ સિંહસ્થ મૂલકર્મેન સંસ્થિતા ॥ ૧૬ ॥

નવશાખાની નડાઈમાં અગિયાર ભાગ કરવા. તેમાં બે ૩પસ્તંભ બધાં ભાગના અને બાકીની ૬પશાખાઓ એકેક ભાગની સમજવી. ૧ પદ્મશાખા, ૨ ગન્ધર્વશાખા, ૩ ૩પસ્તંભ, ૪ ખલ્લશાખા, ૫ ગન્ધર્વશાખા, ૬ બીજો ૩પસ્તંભ, ૭ ૩પશાખા, ૮ ખલ્લશાખા, ૯ સિંહશાખા બાંધવી. પદ્મશાખા અને સિંહશાખાઓ મૂળ રેખાના સમસૂત્રે રાખવી.

અપરાજિતમાં શાખાની નડાઈમાં આઠ દેવાતું કહ્યું છે. ખીબ કોઈ ગ્રન્થમાં ત્રિશાખા ષષ્ઠાંશ, પંચશાખા પંચમાંશ, સપ્તશાખા ચતુર્થાંશ અને નવશાખા તૃતીયાંશ ભાગે વિસ્તારમાં રાખવાતું વિધાન છે, શાખામાં જે દેવનો પ્રાસાદ હોય તેના પ્રતિહાર દ્વારપાળનાં સ્વરૂપો યથેક્ત દિશાનાં કરવાં, વિષ્ણુ મંદિરના દ્વારશાખામાં દશાવતાર—જૈનોમાં વિદ્યાદેવીઓનાં સ્વરૂપો કરે છે. પ્રાચીન મંદિરોની શાખામાં ગંગાબનાનાં સ્વરૂપો થતાં.

એક કુંભ યરાબર ઉંબરો રાખે, ખીજું કુંભીથી અર્ધ ભાગે, ત્રીજું કુંભીથી ત્રીજા ભાગે, ચોથું કુંભીથી ચોથા ભાગે ઉંબરો ગાળવો (નીચે ઉતારવો) એમ ચાર વિધાન કહ્યાં. ૨૫

શાખાઉદયના ચાર ભાગમાંથી સવા ભાગના શાખાના રૂપનો ઠેકો.

શાર્દૂલચિક્રીઢિતમ્

અર્ધચન્દ્ર—

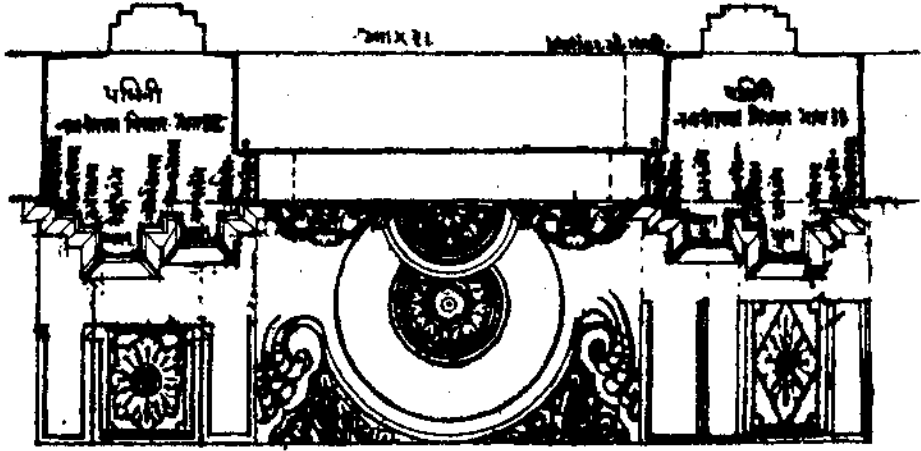
દૈર્ઘ્યે વ્યાસસમો હિ ચન્દ્ર ઉદિતસ્વર્ધેન વિસ્તારતઃ

અર્ધે ચન્દ્રે ઇદમ્ શક્લકમલં શાસ્ત્રોદરે પાદુકા ।

સ્થાપ્યે ચાત્ર છુરાન્તિકં પુનરિદં ચન્દ્રસ્ય પીઠં સમં

તસ્યોર્ધ્વે ક્રિયતે હુદમ્બરવિધિઃ પૂજાપ્રતિષ્ઠાદિકમ્ ॥ ૨૨ ॥

૨૫ કુંભી ઉંબર ગાળવા સંબંધમાં શિલ્પીવર્ગમાં વિવાદ છે. એક વર્ગ એલું માને છે કે ગાળવો-ઉતારવાનો હોય ત્યારે તલકડો અને કુંભીઓ પણ ઉતારવી જોઈએ-પ્રતિપક્ષ એની માન્યતા ધરાવે છે કે કુમ્ભકેન સમા કુમ્ભી સ્તમ્ભૈશ્ચૈવોદુમ્બરમ્ । કુંભી અને તલકડા ઉતારવા જોઈએ નહિ. શાસ્ત્રકાર તેા ઉંબરો ઉતારવાનું કહે છે, પણ તેની સાથે તલકડા કે કુંભીઓ ગાળવાના ન હોય. વિવાદ મધ્યસ્થ દષ્ટિથી જોઈએ તેા સાંધારપ્રાસાદમાં ઉંબરા સાથે કુંભી પણ નીચે ઉતારેલી કેટલાક જૂના ઠાખલામાં જોવામાં આવે છે. હું એમ નથી કહી શકતો કે અને પક્ષ જૂઠા છે, અન્યમાં આપેલા પ્લોક નક્શામાં તલકડાથી ઉંબરા ગાળેલા છે. ખીજો પક્ષ તે એ માન્યતાથી જાલદો છે. તે તેા ઉંબરા સાથે તલકડા પણ નીચે ઉતારવા અને કુંભીઓ પણ ઉતારવાનું કહે છે.

અર્ધચંદ્ર શિખોદાર

(૧) (૫૦)
એક હાથથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદના કૂર્મ શિલામાન, ભીટપીઠમાન પ્રાસાદોદયમાન અને દ્વારોદયમાન.

પ્રાસાદહસ્ત	દ્વીપાણ્વિ કૂર્મમાન	પ્રાસાદતિલકે કૂર્મમાન	ભીટમાન	પીઠમાન	પ્રાસાદોદય-માન ગ. અં.	દ્વારોદયમાન
૧	૪	૪	૪ અ'	૧૨ અ'	૧૦૮	૧૬
૨	૬	૬	૫	૧૬	૧૮૮	૧૮
૩	૯	૮	૬	૧૮	૩૦૫	૨૦
૪	૧૨	૧૦	૭	૨૮	૪૦૩	૨૦૧૬
૫	૧૨।।।	૧૨	૮	૩૨	૫૦૧	૨૦૧૯
૬	૧૩।।	૧૪	૮।।।	૩૬	૫૦૭	૨૦૨૨
૭	૧૪।	૧૬	૯।।	૪૦	૬૦૯	૩૦૧
૮	૧૫	૧૮	૧૦।	૪૪	૭૦૧	૩૦૪
૯	૧૫।।।	૧૯	૧૧	૪૮	૭૦૭	૩૦૬
૧૦	૧૬।।	૨૦	૧૧।।।	૫૨	૮૦૮	૩૦૮
૨૦	૨૨	૩૦	૧૬।।।	૮૨	૧૩૦૯	૪૦૪
૩૦	૨૪।।	૪૦	૧૯।	૧૦૨	૧૮૦૫	૫૦૧
૪૦	૨૬	૫૦	૨૧।।।	૧૧૮	૨૧૦૯	૫૦૨૧
૫૦	૨૮।।।	૬૦	૨૪।	૧૨૮	૨૪૦૨૧	૬૦૧૭

દારની પહોળાઈ ખરાબર અર્ધચન્દ્ર (શંખોદાર) લાખો કરવે; તેની લંબાઈથી અર્ધપહોળો નીકળતો રાખવો. તેમાં શંખ અને કમળપત્રાદિ દેાતરવા. શાખા ખરાબર એ ખાણુ પદક કરવાં. અર્ધચન્દ્રના ખરાબા સમસૂત્રે રાખવું. અર્ધચન્દ્ર ઉપર 'અંબરાણુ' સ્થાપન અને વિધિપૂર્વક પ્રતિષ્ઠાદિ કરવાં.

ઉપજાતિ :

દ્વારવિસ્તારમેદ—

સીમાસુ પાદેન ચ વિસ્તૃતં હિ દ્વારં યુતં વૈ દ્વિગુણોચ્છ્રયેળ ।

વિસ્તીર્ણમેવોદ્રયતઃ પદેન યુતં વરં શાસ્ત્રિક્યા સમાનમ્ ॥ ૨૩ ॥

દારવિસ્તારના ભેદ અને માન કહે છે. દારની ઊંચાઈના અર્ધ લાગે દ્વારવિસ્તાર એ એક ભેદ; દારવિસ્તારમાં એથો ભાગ મેળવીને દાર પહોળું કરવું તે ખીજો ભેદ અને દારોદયના એથો ભાગ (અર્ધ)માં મેળવીને દારવિસ્તાર કરવું તે ત્રીજો ભેદ બળ્યવો. એ વિસ્તાર એ શાખાના ગાળાનો બળ્યવો. ૨૨

ઇન્દ્રવજ્રા

ઉત્તરક્ર—

દ્વારે દ્વયં વિશવિભાગતશ્ચ નિષ્પ્રોચ્છ્રયં ભાગત એવ ચાષ્ટૌ ।

શેષોચ્છ્રયં શાસ્ત્રવિભાગયુક્તં કુર્યાત્તથા ચોર્ષ્વંતરતઃ ક્વચ ॥ ૨૪ ॥

શાર્દૂલવિક્રીઢિતમ્

શાસ્ત્રાવિસ્તારં (૨) માનમસ્તમુદયં સાદૈં સપાદોત્તરં

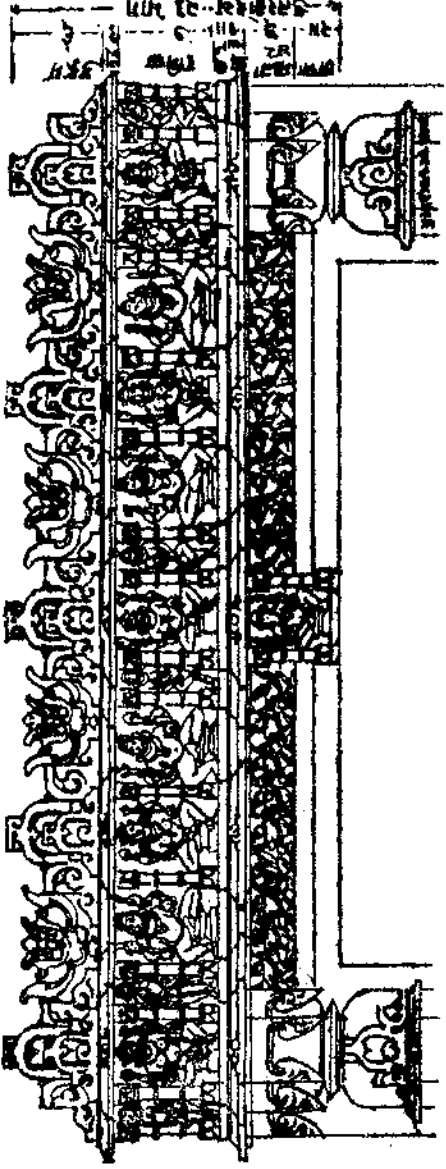
શાસ્ત્રાભાગવિભાગગર્ભરચના શ્રીવિશ્વકર્મા કવિઃ ।

દ્વારે દીર્ઘવિભાગસપ્તમુનિમી રૂપ(પં) પદં ચાષ્ટભિઃ

૧૦ છાદયે(ઘ) રૂપવિધાનતરચ તિલકં નાનાવિધં તોરણમ્ ॥ ૨૫ ॥

૨૬ દાર આટણું પહોળું કરવાનું પ્રમાણ કોઈ ગ્રન્થમાં અમારા જ્ઞેવામાં આવેલ નથી. અહીં વિશેષતા છે. સૂત્ર. વીરપાલ જ્ઞેવા વિદ્વાનને કોઈ પ્રાચીન ગ્રન્થનું પ્રમાણ મળ્યું હોય. વર્તમાન કાળમાં યજ્ઞમાન દ્વાર પહોળું કરાવવાનો આગ્રહ રાખે છે. તેઓને આ સપ્રમાણ છે. દર્શાત—છ ગજના પ્રાસાદનું દ્વારોદય ૨ ગજ ૨૨ આ પ્રમાણ થાય તેમાં અચ વિસ્તાર (અચવિસ્તાર) ૧ ગ. ૧૧ અં.નું અને અહીં આપેલ ખીજો ભેદ વિસ્તારનો ચતુર્થાંશ ઉમેરતાં ૧ ગ. ૨૦ અં થાય. તેનો ત્રીજો ભેદ દ્વારોદયમાં ચતુર્થાંશ ઉમેરતાં ૨ ગ-૧૪ અં. થાય. આ વિસ્તાર પ્રમાણે આટણું મોટું એકે ગ્રન્થમાં જ્ઞેવામાં આવેલ નથી. અહીં તે નવીન છે.

૨૭ અહીં ઉત્તરંગના આપેલા ૨૨ ભાગ અસ્પષ્ટ છે. દીપાણુંવ અ. ૬માં અને જ્ઞાનરત્નકોશમાં આપેલા ૨૧ ભાગ આ રીતે છે. શાખા વિભાગ સા અહીં + તે પર ત્રણ ભાગ મધ્યમાં ઊદ તરફ રાખવા + છાજલી ૧૧ પોણો ભાગ + પદ્મિકા ૧૧૧ પોણો ભાગ (એટલે છાજલી કુલ ૧૧૧ ભાગ) તે પર રથિકા ૭ ભાગ (નીચે ઉપરની પદ્મિકા કંઈ સહિત) તે પર ૧ ભાગ છજ, સર્વોપરિ ઉદ્દમ ધંટા ૬ ભાગ મળીને કુલ ૨૧ ભાગનું માન પ્રાચીન મંદિરોમાં ઉત્તરંગના દર્શાતરૂ મળે છે.

द्वारपर—उत्तरंग

द्वारना उत्तरंगती ब्यसार्थना २२ लाग करवा. तेतो मध्य लाग ८ राखवो. नीयेना लागनी वीयाई शाभा-प्रशाभा नेटवीकराअवी. आझीना उपरना अर्धे लागमां (छाळ्डी वगेरे) राअवी. द्वारनी शाभा-प्रशाभा विस्तार-यथुमान-उत्तरंगमां सवा-दोढ लाग, उदयमां शाभांना लाग-विलाग-युक्त गर्भरियना करवी. अंतुं शिल्पस्र विश्वकर्मा इडे छे. द्वार उपर उत्तरंगना सात लाग शा भा-प्रशाभाभां भावाधर आदि) इप लाग आड अने उपर सात लाग (दोढिया, घंटा, आसादि) अे रीते उत्तरंगना उदधना गावीश लाग थया. छादिकानी उपर इपपदविधान पर नानाविध तिलक अने तोरथ्यादि निर्माथ्यु करवा. २५

भित्तिमात्र—

शादूलचिकीहितम्

प्रासादे त्वथ पञ्चमांशपृथुला भित्तिः पदे चैष्टके ।
 काष्टं कर्म रलैस्तु सप्त रजता देवालये वा गृहे ॥
 शेषं गर्भगृहस्य भूमिरचना स्वर्धे पदे व्युम्बरे
 निम्ना भूश्च सुरालयस्य पुरतः शस्तं गृहं चोच्छ्रयम् ॥ २६ ॥

પ્રાસાદ રેખાએ હોય તે વિસ્તારના પાંચમા ભાગની પાષાણુની ભીંતની બહાર રાખવી. ઈંટના પ્રાસાદને ચોથા ભાગની ભીંતો કરવી. કાષ્ટનાને છઠ્ઠા ભાગની. ચાંદી ધાતુના પ્રાસાદને સાતમે ભાગે ભીંતો બંધી કરવી. બાકી રહ્યો તે ગર્ભગૃહ બાણવો. ઉંબરાની ઊંચાઈના અર્થ કે ત્રીજા ભાગે ગર્ભગૃહનું ભૂમિતિયું ઊંચું રાખવું. પ્રાસાદના આગળના ભાગે (મંડપ અને ચોટી ઉત્તરેતર) પ્રમાણથી નીચાં રાખવાં. ૨૬

ઉપજાતિ:

મંડોવરસ્તમ્ભ-સમન્વય—

કુમ્મી શિરસ્તુલ્યમુદુમ્બરસ્ય સ્તમ્ભસ્ય માનં હ્યુદ્ગમતુલ્યમુક્તમ્
 ભરણી ભરણ્યશ્ચ કપોતશીર્ષઃ છાયે સમાના પટ્ટપિણ્ડવૃદ્ધિઃ ॥ ૨૭ ॥

મંડોવરના થરવાળાના કુંભા-કુંભી એક સૂત્રમાં રાખવા...સ્તંભ અને ઉદ્ગમ દોઢિયા એકસૂત્રમાં; ભરણી બરાબર ભરણું એકસૂત્રમાં; કપોત અંતરાળ એ સરાના એકસૂત્રમાં રાખવા. પાદ અને છજી એકસૂત્રમાં રાખવાં. એ રીતે (નિરંધાર) પ્રાસાદના થરવાળા અને સ્તંભના છોડનો સમન્વય બાણવો. ૨૭

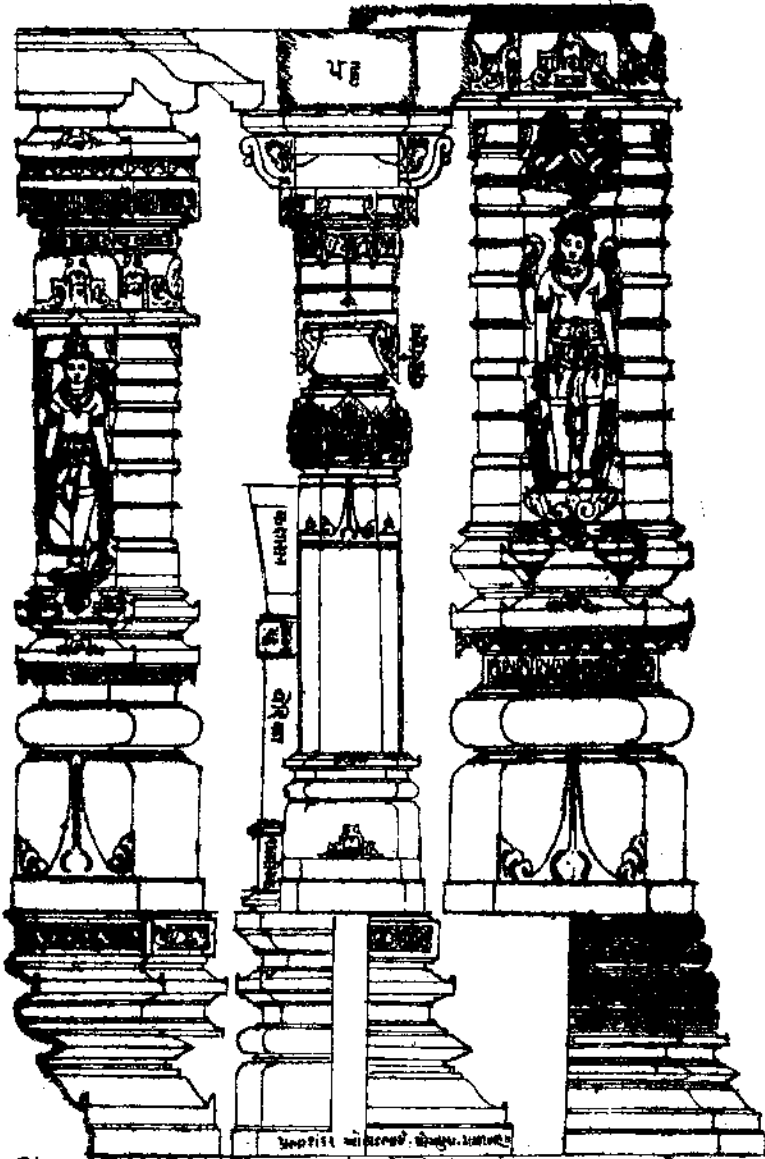
૨૮ અપરાજિત, ક્ષીરાર્ણવ, જ્ઞાનરત્નકોશ અને વીપાર્ણવમાં

કુમ્મી તુ કુમ્ભકે જ્ઞેયા સ્તમ્ભો જ્ઞેયો તથોદ્ગમમ્ ।
 ભરણ્યા ભરણી જ્ઞેયા કપોતાલી તથા શિરઃ ॥ ૨૬૩ ॥
 કૂટછાયં પટ્ટસમમર્દોદયે કરોટકઃ—વીપાર્ણવ અ. ૫

નિરંધાર પ્રાસાદને આ અંચનું પ્રમાણ દીપાણુંવાદિ અંશોમાં મંડોવર સ્તંભના સમન્વયને મળતા પ્રમાણ પ્રમાણે છે. સાંધાર પ્રાસાદ વિષે અહીં કહેલ નથી. તેના સમન્વય જુદા હોય છે. અંદરના સ્તંભ, છોડ અને બહારના મોટા મેરુ મંડોવરના સમન્વય નીચે પ્રમાણે—

પ્રાસાદોદયો મવેચત્વ ઇદં માનં તુ વથ્યતે ।
 સપ્તમે મહાશ્લેષે ઉદયં ચ ક્ષતઃ ક્ષુતુ ॥ ૨૭ ॥
 કુંમ્ભિ ઉદુમ્બરાન્તે ચ સ્તમ્ભ શિરં ચ જંહ્વયો.
 પટ્ટં ચ ઉદ્ગમાન્તેન શેષભૂમિ વિરાજિતે ॥ ૨૮ ॥
 પ્રથમં કૂટછાયં ચ ઉદ્ગમં છાયકીસમમ્ ।
 દ્વિતીયાતૃતીયાભૂમિપટ્ટં વૈ છાયકીસમૌ ॥ ૨૯ ॥
 છાયાન્તતેમાદિ પટ્ટુદ્ગમોદરસમમ્ ।
 નિર્દોષે તદ્ભવેદ્વાસ્તુ પાદપટ્ટં તુ છાયકે ॥ ૩૦ ॥

સાંધાર પ્રાસાદના ઉદય મેરુમંડોવરના થરમાન અને ભૂમિમળા સાંબંધમાં કહ્યું છે. સજ્જમ પ્રાસાદના મંડોવરના થરના સાથે, હે મહાશ્લેષિ, અંદરના સ્તંભોના છોડના ઉદય સમન્વય વિશે હવે સાંબળો. સાંધાર પ્રાસાદની કુંભી અને ઊંબરા એકસૂત્રમાં રાખવાં. સ્તંભ ભરણસરા જંધામાં સમાવવા. પાટઉદ્ગમ દોઢિયાના થરમાં મેળવવા. બાકી ઉપરની બાણવી. પહેલું કૂટછાઇના પાટ દોઢિયાની છાજલીના સમસૂત્રમાં રાખવાં. પીછ અને ત્રીજી ભૂમિમાં પણ પાટછાજલી સમસૂત્રે રાખવાં. ઉપરના છબ બરાબર પાટ એકસૂત્રમાં રાખવાં. પરંતુ વચલી ભૂમિમાં પાટ દોઢિયાના ઉદરમાં સમાવવાં.

મિત્રાજી પ્રસાદભાઈવર્યાઈસેવીયા શિવને સ્તંભ-વધ્ય સ્તંભના છેડાને સંકીર્ણ પ્રાસંગિક સ્તંભના ઘેરનાલા સર્વે પ્રાસંગિક.

મંડાવર અને સ્તંભના છેડાનો સમન્વય

સ્તમ્ભસ્વરૂપ—

હન્દ્રવજ્રા

૨૧ હદ્રાભિધાનં ચતુરસ્રકચ્છ મદ્રં તથા ચૈવ સુમદ્રયુક્તમ્ ।

સંવર્ધમાનપ્રતિમદ્રયુક્તં સ્તમ્ભા ગજાશૈર્ભજસ્તિકાશ્ચ ॥ ૨૮ ॥

સ્તંભના સ્વરૂપ અને તેના નામાભિધાન—ચોરસ સ્તંભને રુદ્ર, ભદ્રવાળા સ્તંભને સુભદ્ર, પ્રતિભદ્રવાળા સ્તંભને સંવર્ધમાન અને અષ્ટકોણ સ્તંભને ગજ અથવા સ્વસ્તિક નામ કહ્યું છે.

માર્દૂલવિક્રીહિતમ્

સ્તમ્ભમાનપ્રમાણ—

પ્રાસાદોઽપિ દશાંશકં પૃથુલં હદ્રાંશકં મદ્રકં

વ્યાસે હસ્તસુરાલયે ચ પૃથુલં સૂર્યાંશકં સ્તમ્ભકમ્ ।

વિશ્વેશ(વિશ્વેશો)નિલયં વદન્તિ વિબુધાઃ શકાંશકં પશ્ચમં

૧૦ વ્યાસે દીર્ઘચતુર્ગુણશ્ચ સકલઃ સ્તમ્ભસ્તુ કાર્યો બુધૈઃ ॥ ૨૯ ॥

સ્તમ્ભમાન પ્રમાણ

ગજ	ક્ષીરા	દીપાણુવ	પ્રા.તિ.	ગજ	ક્ષીરા	દીપાણુવ	પ્રા.તિ.
૧	૪	૪	૪	૧૫	૩૦૧૧	૨૭	૨૭
૨	૬	૭	૬	૨૦	૩૩	૩૨	૩૨
૩	૯	૯	૯	૨૫	૪૧	૩૭	૩૭
૪	૧૨	૧૨	૧૨	૩૦	૪૬	૪૨	૪૪
૫	૧૩	૧૩૧	૧૩૧	૩૫	૫૧	૪૪૧	૪૫૧
૬	૧૫	૧૫	૧૫	૪૦	૫૬	૪૭	૪૮
૭	૧૭	૧૬૧	૧૬૧	૪૫	૫૯	૪૯૧	૫૦૧
૮	૧૯	૧૮	૧૮	૫૦	૬૩	૫૨	૫૩
૯	૨૧	૧૯૧	૧૯૧				
૧૦	૨૩	૨૧	૨૧				
૧૧	૨૫	૨૨૧	૨૨૧				
૧૨	૨૭	૨૪	૨૪				

૨૯ અન્ય શ્રેણીમાં સ્તંભના આકાર અને નામાભિધાન—

સ્તંભઆકાર	ચોરસ	ભદ્ર	પ્રતિભદ્ર	અષ્ટાંશ	સોળાંશ	બત્રીશાંશ	૫૮
શ્રેણીનાં નામ	પ્રાસાદ	રુદ્ર	સુભદ્ર	સંવર્ધન	સ્વસ્તિક	—	—
	તિલક	—	—	—	—	—	—
	ક્ષોરાણુવ	રુચક	ભદ્રભ	વર્ધમાન	અષ્ટાંશ	—	—
	અપરાજિત	—	—	—	—	—	—
મત્સ્યપુરાણુ	રુચક	—	—	વજ્રક	દ્વિવજ્રક	પ્રથિલક	૫૮
માનસાર	બ્રહ્મકાંત	—	—	વિષ્ણુકાંત	રુદ્રકાંત	સ્કંધકાંત	—

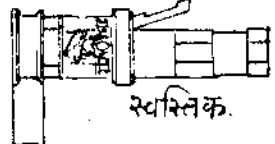
એક સ્તંભમાં ચોરસ અષ્ટાંશ ગોળ વચમાં ઘટપદ્ધતિ આદિ અનેક પ્રકારથી અલંકૃત રૂપવાળા થાય છે.

૩૦ વ્યાસથી ચતુર્ગુણ સ્તંભ દીર્ઘનું પ્રમાણ છ'ટના જેવું સ્થૂળ છે. ઉપરના જે પાંચ પ્રમાણો આપેલા છે તે પાષાણના સ્તંભના સમજવાં. જુદાં પ્રમાણ દેવાનો હેતુ વાસ્તુદ્રવ્યની દૃઢતા પર આધારિત રહે છે. પોરબંદર, કાંગાકા, ભેઠપુરી, પચર માબંલ વગેરે દ્રવ્યો પર આધાર રાખે છે.

પ્રાસાદોના સ્તંભની બહાઈનું પ્રમાણ કહે છે. પ્રાસાદ રેખાએ વિસ્તાર હોય તેના દશાંશ અથવા એકાદશાંશ સ્તંભની બહાઈનું પ્રમાણ રાખવાથી તે ભદ્રનો સ્તંભ બણેવો. (ભદ્રસ્તંભ થાય છે.) પ્રાસાદમાનના આરમા, તેરમા અને ચૌદમા ભાગે સ્તંભની બહાઈ રાખવી. એ રીતે પાંચ પ્રકારે સ્તંભની બહાઈનું પ્રમાણ કહ્યું. સ્તંભની બહાઈથી ચાર ગણી લંબાઈ (ઈંટ કામમાં) રાખવી. એવું વિકલ્પનો કહે છે (પણ તે સ્થૂળમાન છે) ૨૯

શાર્દૂલવિક્રીઢિતમ્

કેચિદ્ હસ્તસુરાલયે ચ પૃથુલઃ કાર્યસ્તુ વેદાન્નુલઃ ।
 યુગ્મે ત્વત્ર રસાહ્ગુલો હિ વિબુઢ્ઢઃ રામે ચ નાગાહ્ગુલઃ ॥
 વેદે તત્ર ચ સુરાલયે ચ કથિતઃ સ્તમ્ભશ્ચ સૂર્યાહ્ગુલઃ ।
 ઇ(૩)લ્ઢ્યાયશ્ચ(ચ)તુર્ગુણો નિગદિતઃ સ્તમ્ભશ્ચ શાખાસમઃ ॥ ૩૦ ॥
 હસ્તે સૂર્યમિતે તતઃ પ્રતિકરં વૃદ્ધિસ્તુ સાર્ધાહ્ગુલા ।
 દ્વાત્રિશત્કરસમ્મિતે પ્રતિકરે ત્વેકાહ્ગુલા પ્રોચ્યતે ॥
 તસ્યોર્ધ્વં ચ શતાદ્ધકં હિ પૃથુલશ્વાર્ધાહ્ગુલો હસ્તકે ।
 કાર્યા શિલ્પિવરેણ સ્તમ્ભરચના દેવાલયાદૌ કમાત ॥ ૩૧ ॥

સ્તંભના સ્વરૂપ અને નામાલિધાન

સ્તંભની બહાઈનું માન કહે છે. એક હાથના પ્રાસાદને સ્તંભ ચાર આંગળ બહાઈ રાખવો. બે હાથને છ આંગળ, ત્રણ હાથ ને આઠ આંગળ, ચાર હાથ ને આર આંગળ સ્તંભ બહાઈ કરવો. સ્તંભવ્યાસથી સ્તંભની બહાઈ ચાર ગણી રાખવી. (સ્થૂળમાન ઈંટો જેવડું છે). સ્તંભ શાખા સમાન જેટલા માપનો રાખવો. ૩૦

ચારથી ચાર હાથ સુધીનાને પ્રતિહસ્તે દોઢ દોઢ આંગળની વૃદ્ધિ કરવી. ચારથી બત્રીસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રતિહસ્તે એકેક આંગળની વૃદ્ધિ કરવી. બત્રીસથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હસ્તે અર્ધા અર્ધા આંગળની વૃદ્ધિ કરવી. દેવપ્રાસાદ અને રાજમહેલ આદિનું પણ આ ક્રમથી સમજવું. ૩૧

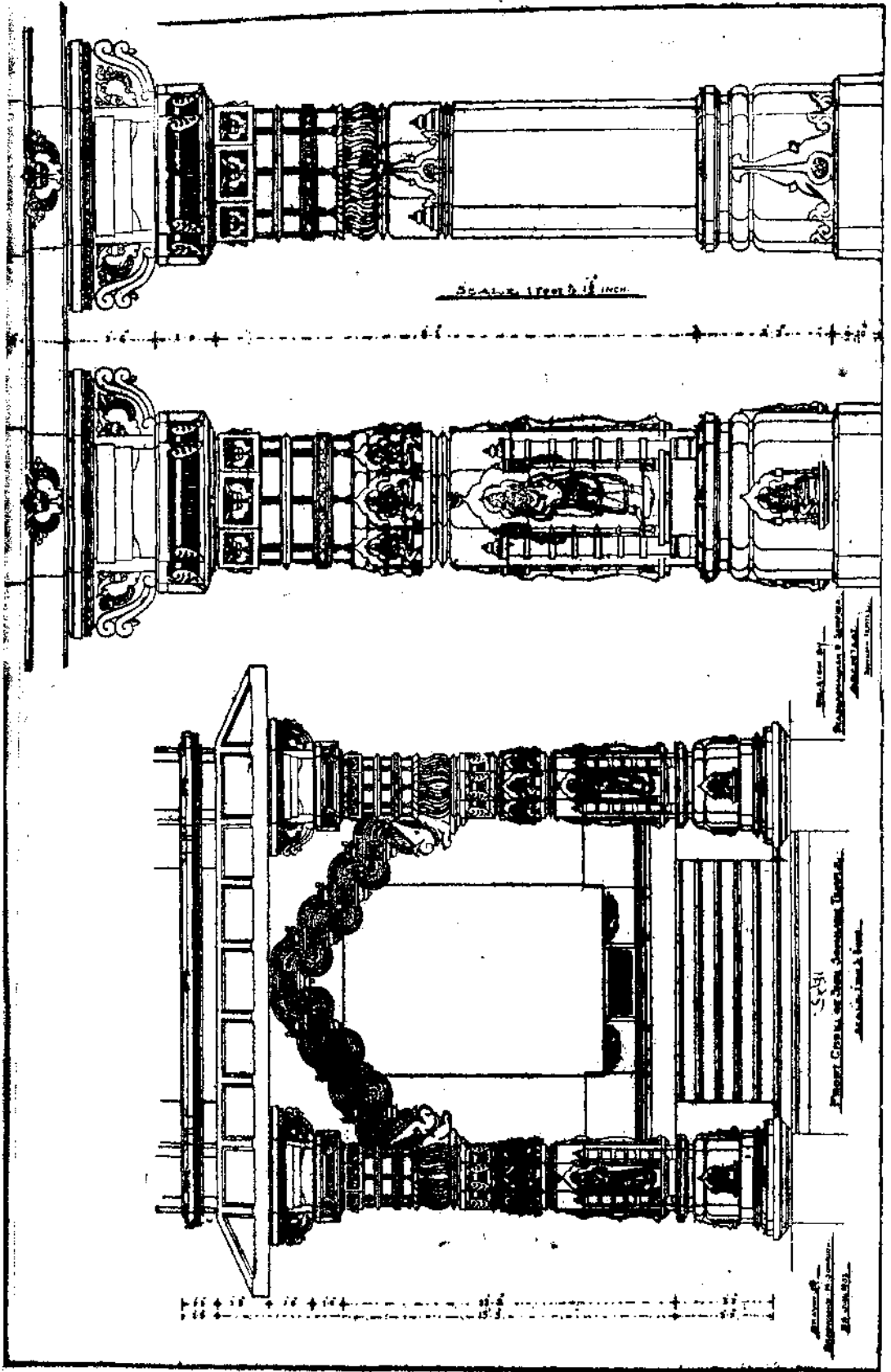
શાર્દૂલવિક્રીઢિતમ્

સ્તમ્ભોઽષ્ટાલ સુવૃત(ત્ત)ભદ્રસહિતો રૂપેણ ચાલક્રૂતો
 યુક્તઃ પલ્લવકૈસ્તથા મરણકં સ્યાતાલ્લવૈઃ સંવૃતમ્ ।
 કુમ્ભી ભદ્રયુતા કુમારસહિતં શીર્ષં તથા કિલ્લરાઃ
 પત્રં ચેતિ ગૃહે ન શોભનમિદં પ્રાસાદકે શસ્યતે ॥ ૩૨ ॥

इति सूत्रधारवीरपालविरचिते वास्तुशास्त्रे(वेङ्कटायां) प्रासादतिलके मीट्ट-पीठ-मण्डोवर-द्वार-
भित्तिः-स्तम्भ-प्रमाणाधिकारे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

स्तंभना छोडनी रचना-स्तंभ अष्टांश गोण लद आदिथी करवो. तेने इपथी अलंकृत करवो. धट्ट पदलवथी शोभता स्तंभो, पत्राक्षर, आरुजादित लराखुं, कुंली लदनी रचनावाणी, सराभां कुमार, किन्नर के क्रीचकना इपवाणा (इपो) करवां. आवा रतंभो देवमंदिर के राज-
लवनमां करवानुं कछुं छे. परंतु सामान्य धरोमां तेवा अलंकृत स्तंभो करवा नही. उ२

ईति सूत्रधार वीरपाले रच्ये प्रसादतिलके अथमां मीट्ट पीठ मंडोवरद्वार भित्ति स्तंभ
आदिना प्रमाणाधिकारने स्थपति प्रलाशंकर ओधडलाई सोमपुराये करेल शुक्रराती अनुवाद
सहितने तीजे अध्याय.

घाटबागो स्तंभ

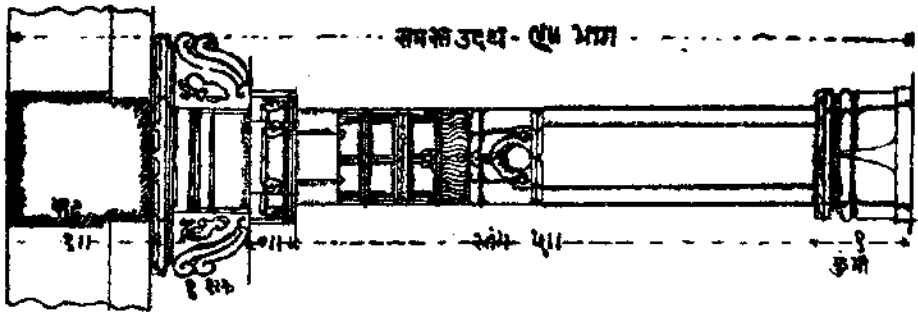
इपवागो स्तंभ

६१२, इपवावा स्तंभछाड भदल तोरण साथे

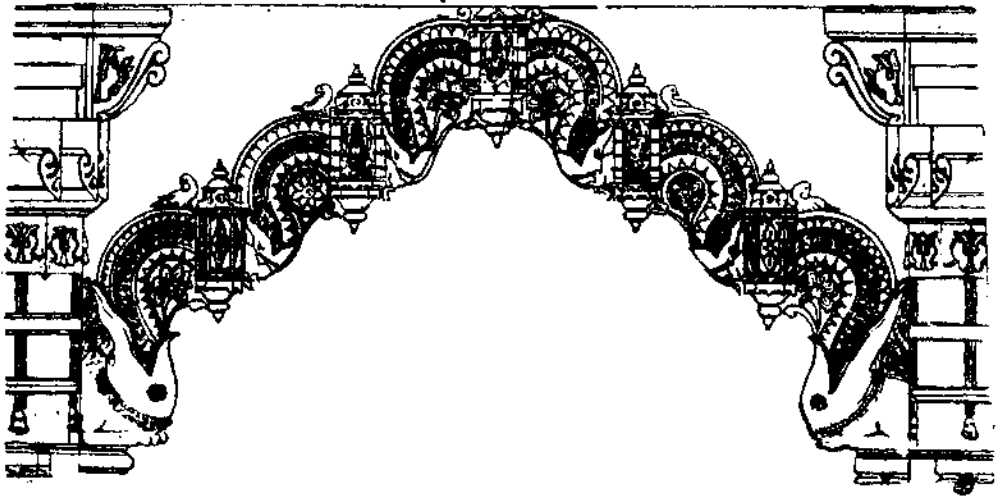
—भारत सरकार
—आर्किटेक्चर डिपार्टमेंट
—आर्किटेक्चर ऑफिस
—दिल्ली

—भारत सरकार
—आर्किटेक्चर डिपार्टमेंट
—आर्किटेक्चर ऑफिस
—दिल्ली

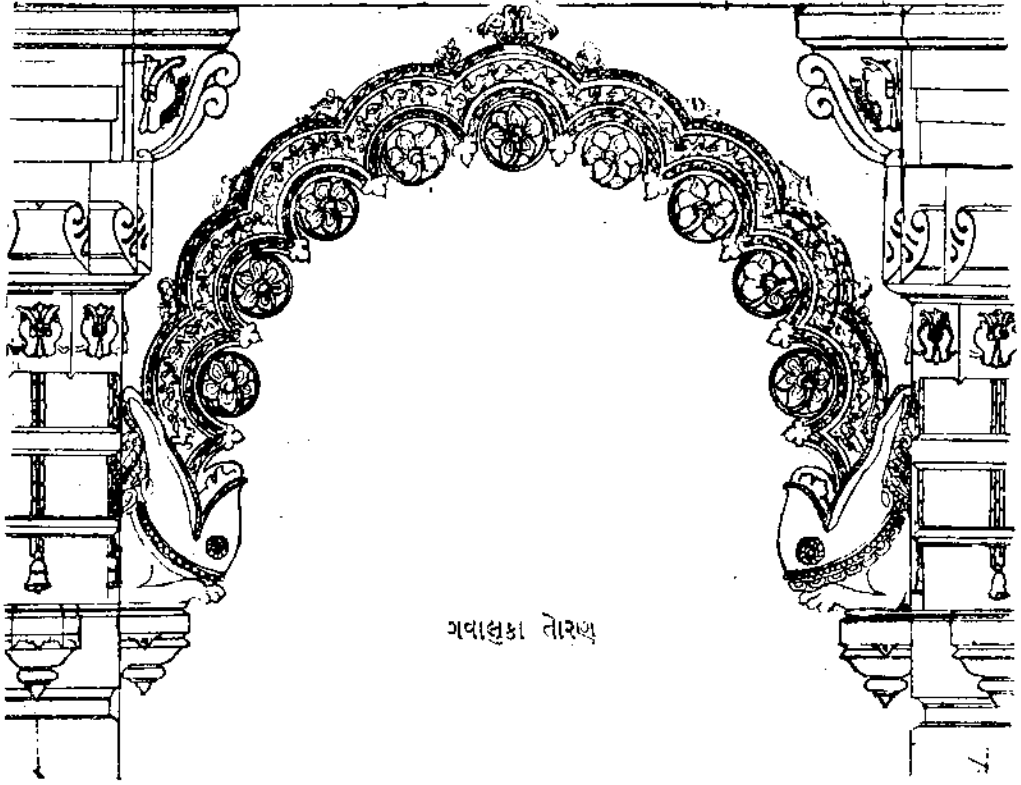
—भारत सरकार
—आर्किटेक्चर डिपार्टमेंट
—आर्किटेक्चर ऑफिस
—दिल्ली

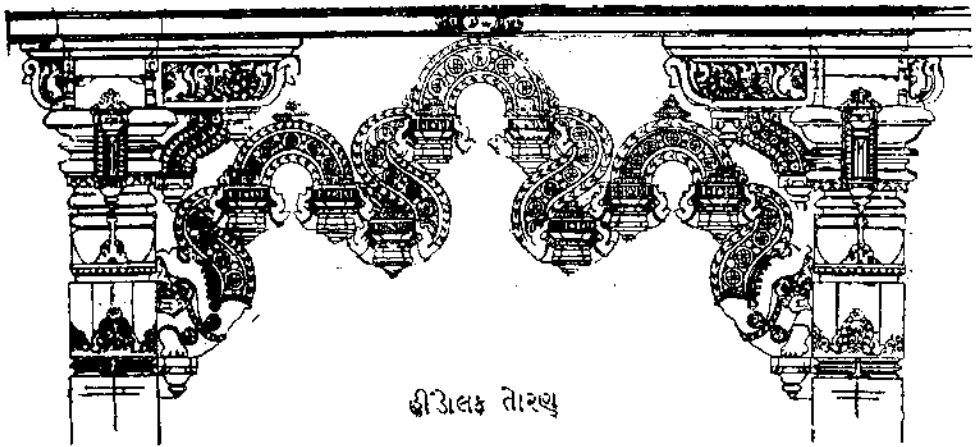
ઘટપ્લવયુક્ત સ્તંભનો સંપૂર્ણ છોડ

ઈલિકા તોરણ

गवालुका तोरण

झिडिलक तोरण

चतुर्थोऽध्यायः

इन्द्रवज्रा

देवतापदस्थापन —

प्रासादगर्भस्य दलं विधेयं द्वाराप्रखण्डं परिवर्जनीमम् ।
अन्यद् दलं पञ्चविभागयुक्तं तस्मिन्विधेयानि निजासनानि ॥ १ ॥
यक्षादयश्च प्रथमे विभागे द्वितीयभागे खलु देवतानाम् ।
स्कन्दार्कविष्णुश्च जिनस्तृतीये तुर्ये विरिञ्चिः शिवपञ्चमान्तः ॥ २ ॥

३१ प्रासादना गर्भगुहना ये लाग करी तेमां द्वारनी तरङ्गना आगसेा लाग तल देवा. पाङ्गी पाङ्गी लीत तरङ्गना अर्ध लागमां पांय लाग करवा. तेमां कभशः अष्टिषायक देवानां आसन करवां. लीतनी तरङ्ग पडेला लागमां यक्षादिनुं स्थान; षीज्जमां छन्दादि देवानुं, त्रीज्जमां कार्तिकस्वामी, सूर्य, विष्णु अने जिन तीर्थ करनुं आसन, योथाभां अक्षा अने अंतमां पांयमा विलागमां शिवनुं आसन करवुं. गर्भगुहनी मध्यमां शिवलिंगनी स्थापना करवी.

उपजातिः

देवतापदस्थान द्वितीयमान-

गर्भाद्व्यासे वसुयुग्मभागे पदं विधेयं खलु देवतानाम् ।
आदौ विदध्याच्च शिवस्य लिङ्गं हिरण्यगर्भश्च द्वितीयभागे ॥ ३ ॥
वह्नी विभागे नकुलीशरूपं सावित्रिका चैव युगस्वरूपे ।
अतः परं तत्त्वविभाग रुद्रः षड्वक्त्रकः षष्ठविभागके च ॥ ४ ॥
नगे विधाता वसु वासुदेवो जनार्दनो नन्दपदे तथैव ।
दिशासु विश्वे भवभागवद्धिर्मानो रविर्विश्वपदे च दुर्गा ॥ ५ ॥
इन्द्राशके विघ्नविनायकश्च ततो प्रह्लाश्चन्द्रकलीशमाताः ।
गणास्तत्र सप्तदशे विभागे पदे पुराणे खलु भैरवश्च ॥ ६ ॥

३१ प्रासादगर्भस्य, विधेयविलास अने इन्द्र इतु, वसुसारसूत्र वीरपालना मतनुं समर्थन करे छे. देवताभूर्ति प्रकरणां पृथक् रीते गर्भगुहना ४६ विभागो करेला छे. वास्तुशास्त्र अने समशास्त्रशास्त्रधार इश विभाग कडे छे. क्षीराक्षुंव अने क्षीपाक्षुंव अही आपेला श्लोक ३-६ प्रमाणे २८ विभाग कडे छे. अही पांय विभागमां अक प्रक जेभा थाय छे के वीरपाल "आसन" शब्द भुके छे. अटले तेना पीठ = सिंहासन = पधारणा निजाजानी मथांदा अयं थाय. देवता पदस्थापन = ते जे लागमां देवने असांरवा अये नडि परंतु २८ भाग, ४६ भाग जेवा सूक्ष्म भाग नयां कथा छे त्यां देवता स्थापन असांरवानुं प्रमाणे लखनुं अये भांशे नअ अभिप्राय छे. जिन तीर्थ करना संअंघमां स्पष्ट कडेल छे परंतु ते व्यवहारमां जेवामां आवतुं नथी. जे ते प्रमाणे असांरवामां आवे तो पाछण महक्षिणा थाय तेदली जया रडेवी जेठेअ. जे के अक्षा अने विष्णु मूर्तिअे नयां नयां शास्त्रीय पद्धतिअे निर्मांल करेला प्रासादोमां डोय छे त्यां त्यां ते रीते महक्षिणा पाछण थाय तेदली जया डोय छे ज.

देवतापदस्थापनविलाग पृथक् पृथक् अथैना मतभतान्तरुं काष्टक

लाग क्रम	१ क्षीराणुव २ दीपा- णुव ३ मानरत्नश्रश ४ अपराणित ५ प्रासादतिलक	समराडगणु सूत्र- धारना मत लीतथी दश लाग	प्रासादतिलक वस्तुसार विवेक विलास लीतथी लाग	पांय लाग	देवताभूति- प्रकरणु मयमतम् ४९ लाग
२८	०	१	०		
२७	पिशाच				
२६	भूत, वैताल				
२५	राक्षस	२	राक्षस	१ यक्षगन्धर्व क्षेत्रपाल	
२४	दैत्य				
२३	अधोर				
२२	गुण्य धोर	३	दैत्य		
२१	छतुमंत				
२०	यक्षराज				
१९	क्षेत्रपाल	४	गंधर्व	२ देवी अने देवीओ	
१८	भौरव				
१७	गणु				
१६	मातृका, लक्ष्मी, सर्व देवीओ	५	यक्ष		
१५	ब्रह्म				
१४	गणेश, लक्ष्मी, वितनाग				
१३	जिन दुर्गा, लक्ष्मी	६	सूर्य	३ कृष्ण, जिन सूर्य कार्तिक	
१२	सूर्य				
११	अजित				
१०	वध्वरूप, उमा, लक्ष्मी	७	अरुडी		
९	जनाईन पद्मासनभा, शैली विष्णु मूर्ति				
८	वासुदेव शेषशायी, दशा- वतार, शंकर, उमा	८	विष्णु	४ अह्मा	
७	अह्मा, सरस्वती, सावित्री, छिरण्यगर्भ, मिश्र युग्ममूर्ति	९	अह्मा		
६	कार्तिकस्वामी				
५	रुद्र, अर्धनारीश्वर	१०	शिवलोक मध्यमां	५ शिवलोग मध्यमां	
४	सावित्री				
३	नकुलीश				
२	हेमगर्भ, शालिग्राम, अह्मा				
१	शिवलोग मध्यमां				

पिशाचांश — २६ पिशाचांश
 मातृका यक्ष गन्धर्व राक्षस भूतादि
 X — २४ लाग मातृकांश — X —
 सर्वदेव स्थापन
 X — अह्मांश — ४ अह्मांश
 अह्मा विष्णु स्थापन

स्थूल कथन छे.

पटाधो यक्षभूताद्याः पटाग्रे सर्वदेवताः ।

तदग्रे वैष्णवब्रह्मा मध्ये लिङ्गं शिवस्य च ॥ प्रासादमण्डन अ. ७.

ગર્ભગૃહના અર્ધ ભાગમાં ૨૮ વિભાગ કરી તેમાં નિશ્ચયપૂર્વક દેવતાઓનું પદસ્થાપન રાખવું. મધ્યમાં પહેલા ભાગમાં શિવલિંગ, ખીજમાં બ્રહ્મા અને શાલિગ્રામ, ત્રીજામાં નકુલિશ, ચોથામાં સાવિત્રી, પાંચમાં વિભાગમાં રુદ્રમૂર્તિ, છઠ્ઠામાં સ્કંદ-કાર્તિક, સાતમાં બ્રહ્મા, આઠમા ભાગે વાસુદેવ, નવમા ભાગે ગૃનાર્દન, દશમા ભાગે વિશ્વદેવ, અગિયારમાં ભાગે અગ્નિ, બારમા ભાગે સૂર્ય, તેરમા ભાગે દુર્ગા, ચૌદમે વિદ્યવિનાયક, પંદરમા ભાગે નવગ્રહ, સોળમે માતૃકા સત્તરમા ભાગે ગણુ, અઠારમા ભાગે ભૈરવની સ્થાપના કરવી. ૩-૬

ઉપજાતિ:

નવેન્દુમાયે ત્વથ ક્ષેત્રપાલસ્તથો(થા હિ)વિશે કિલ યક્ષરાજઃ ।
 કપીન્દ્રરાજો હિ પદેઽધિકે સ્યાદ્ દ્વાવિંશતિભાગે મૃગુચોરૂપઃ ॥ ૭ ॥
 રામે ચ યુગ્મે સ્વલ્લ શક્કરશ્ચ યુગેઽધિકે યુગ્મપદે ચ દૈલ્યઃ ।
 ભૂતાધિકે વિંશતિપદે તુ રાક્ષસઃ પિશાચ ઉક્તઃ કિલ રામયુગ્મઃ ॥ ૮ ॥
 તતોઽધિકેશે પ્રવદન્તિ ભૂતં શન્યં હિ શેષં પદમુચ્યતે ચ ।
 નિજે પદે શિલ્પવિદો નિધેયો નાન્યત્ર ભાગે મયમસ્તિ ત્વ ॥ ૯ ॥

ઓગણીશમા ભાગે ક્ષેત્રપાલ, વીશમે ભાગે યક્ષરાજ, એકવીસમાં ભાગે હનુમાન, બારવીસમા ભાગે ધોરૂપ ભુગુ, ત્રેવીસમા ભાગે શંકરમૂર્તિ, ચોવીસમા ભાગે દૈત્ય, પચ્ચીસમા ભાગે રાક્ષસ, છવીસમે પિશાચ, સત્તાવીસમે ભૂત-એક દેવયોનિના ભેદ અને અઠ્ઠાવીશમે ભાગે શન્ય બાણુવો જે દેવનો જે વિભાગે દેવપદસ્થાપન કહ્યા હોય ત્યાં શિલ્પશાસ્ત્રીએ તે પધારાવવા. યોગ્ય સ્થાન પર દેવસ્થાપન ન કરે તો ભય ઉપજાવે. ૭-૯.

શાર્દૂલચિકીઢિતમ્

૧ વિષ્ણુધ્યાનગતં વરાહજલજં શૈલેન્દ્રપુત્રી ચ ગીઃ
 સાવિત્રી સ્વલુ મધ્યભાગનિયતા સર્વે [ચ] લક્ષ્મી શુભાઃ ॥
 સ્થાને વિદ્યવિનાયકે નિજગદે શ્રીવીતરાગો જિનઃ ।
 દેવી મન્દલ માતૃકા ચ કથિતા મધ્યે ચ નાન્યા રિથતા ॥ ૧૦ ॥

મંડતના આ સ્કુલ સૂચનો શિક્ષણી વર્ગ વ્યવહારમાં મૂકે છે એવું મને લાગે છે. જે કે અન્ય સર્વ ગ્રંથોમાં જિન તીર્થ કરનાં પદસ્થાન કહેલ છે પણ તે વ્યવહારમાં જોવામાં આવતાં નથી.

હવે ભારતનાં શિવાલયોમાં લિંગ ગર્ભગૃહના મધ્યમાં નહીં પરંતુ ગર્ભગૃહના ઈશાન કોણમાં જોવામાં આવે છે. કાશીમાં તે આ રીતે જ છે.

૩૨ દેવતાપદસ્થાપનનાં આડીં એ પ્રમાણે આપેલાં છે, પરંતુ દેવતાદષ્ટિપદસ્થાપનનો વિષય આ ગ્રંથમાં લુપ્ત થયેલ છે. દેવદષ્ટિપદ સંબંધમાં પૃથક્ પૃથક્ ગ્રંથોમાં ભિન્ન ભિન્ન વિભાગ કહેલ છે. તેમાં એકસૂત્રતા મળતી નથી. દીપાણીવના દ્વારોદયના બન્ને શિભાગ દષ્ટિપદના કહ્યા છે. અપરાજિતમાં ચોસઠ વિભાગ. કકકુર ફેરુએ વાસ્તુસારમાં દશ ભાગ. દિગમ્બરાચાર્ય વસુનન્દીએ નવ ભાગ દેવદષ્ટિપદના કહ્યા છે. એ ચારે ગ્રંથોના મતાનુસાર જિનદેવની દષ્ટિ જોતાં નવ આંગુલથી બારવીસ આંગુલ જેટલો ફરક આવે છે. આથી સર્વમાન્ય એવું દ્વારોદયના અષ્ટભાગનું સૂત્ર અમુક દેવો માટે ઠીક છે.

દ્વારોક્ષ્ણ્યોઽષ્ટઘા મક્તં કુર્ષ્વમાર્ગ પરિસ્થિજેત્ ।

સપ્તમાષ્ટમે સપ્તભાગે દષ્ટિસૂત્રસુશોભનમ્ ॥ વૃક્ષાર્ણવ

દ્વારોદયના આઠ ભાગ કરી હવેનો એક ભાગ છોડી દેવો. સાતમા ભાગના ફરી આઠ ભાગ કરી તેમાં સાતમા ભાગે દેવદષ્ટિ રાખવી. અર્થાત્ દ્વારોદયના ૬૪ ભાગ કરીને પંચાવનમે ભાગે દષ્ટિ રાખવી.

ઉપજાતિ:

વિષ્ણોર્વિભાગે હરિશંકરૌ ચ ।

ગિરીશ્વરો રુદ્રવિભાગ ઉક્તઃ ॥

બ્રહ્મા સ્થિતસ્તત્ર ચ મિથ્રમૂર્તિઃ (:) ।

હરેર્હરસ્યાપિ પ્રકલ્પનીયા ॥ ૧૧ ॥

વિષ્ણુના પદસ્થાનમાં વરાહ અને જળશાયી, દુર્ગાના સ્થાનમાં સરસ્વતી, મધ્ય ભાગમાં સાવિત્રી અને લક્ષ્મીની સ્થાપના સર્વ વિભાગમાં શુભ કહેલ છે. વિદ્યવિનાયકના સ્થાને વીતરાગ જિન, માતૃકાના સ્થાને દેવીમંડળની સ્થાપના કરવી. પરંતુ અન્યની સ્થાપના ત્યાં ન કરવી; વિષ્ણુ વિભાગમાં હરિ અને શંકરની મૂર્તિ, બ્રહ્માજીના પદમાં હરિહરની મિથ્રમૂર્તિ અને રુદ્રના વિભાગે ગૌરીશંકર કે અર્ધનારીશ્વરની સ્થાપનાનું અન્ય ત્રંથોમાં કહ્યું છે. ૧૦-૧૧.

ઉપજાતિ:

દેવવાહન

પ્રાસાદગર્ભ ચ સપાદસાન્દૈ પદં વિહાય પ્રતિમૂલસૂત્રે ।

સુરપ્રમાણેન સ્વવાહનાનિ દદિષ્ઠિ ચ કુર્યાત્કટિજાનુપાદમ્ ॥ ૧૨ ॥

પ્રાસાદના ગર્ભગુહના પદથી સવાયા કે દોઢો વિભાગ લઈને દેવની પ્રતિમાના પ્રમાણથી દેવવાહનની સ્થાપના કરવી. દેવવાહનની ઊંચાઈ એ રીતે કરવી કે વાહનની દૃષ્ટિ દેવની પ્રતિમાના કટિ ભાગ, જનુ ભાગ અથવા પાદ ભાગ પર રહે. ૩૩ ૧૨.

શાર્દૂલવિક્રીઢિતમ્

૧૬૧.૧૨.૧૩.૧૪.૧૫.૧૬.૧૭.૧૮.૧૯.૨૦.૨૧.૨૨.૨૩.૨૪.૨૫.૨૬.૨૭.૨૮.૨૯.૩૦.૩૧.૩૨.૩૩.૩૪.૩૫.૩૬.૩૭.૩૮.૩૯.૪૦.૪૧.૪૨.૪૩.૪૪.૪૫.૪૬.૪૭.૪૮.૪૯.૫૦.૫૧.૫૨.૫૩.૫૪.૫૫.૫૬.૫૭.૫૮.૫૯.૬૦.૬૧.૬૨.૬૩.૬૪.૬૫.૬૬.૬૭.૬૮.૬૯.૭૦.૭૧.૭૨.૭૩.૭૪.૭૫.૭૬.૭૭.૭૮.૭૯.૮૦.૮૧.૮૨.૮૩.૮૪.૮૫.૮૬.૮૭.૮૮.૮૯.૯૦.૯૧.૯૨.૯૩.૯૪.૯૫.૯૬.૯૭.૯૮.૯૯.૧૦૦.

શમ્ભુર્મધ્યગતશ્ચ તત્ર ભવને વામે ગણાનાં પતિઃ ।

યામ્યેડગેન્દ્રસુતા તતો દિનમણિર્નૈઋત્યભાગે સ્થિતઃ ॥

વાયવ્યે ચ જનાર્દનો ધનપતિઃ સ્થાપ્યસ્તથા પશ્ચિમે ।

સૌમ્યે શાન્તિગ્રહં તથા નિગદિતં માતૃસ્તથા દક્ષિણે ॥ ૧૩ ॥

—ઇત્યેકમુખ-શિવાયતનમ્

સૂર્ય	કુબેર જલશાયી	જનાર્દન
માતૃગણ	૧૬૧.૧૨.૧૩.૧૪.૧૫.૧૬.૧૭.૧૮.૧૯.૨૦.૨૧.૨૨.૨૩.૨૪.૨૫.૨૬.૨૭.૨૮.૨૯.૩૦.૩૧.૩૨.૩૩.૩૪.૩૫.૩૬.૩૭.૩૮.૩૯.૪૦.૪૧.૪૨.૪૩.૪૪.૪૫.૪૬.૪૭.૪૮.૪૯.૫૦.૫૧.૫૨.૫૩.૫૪.૫૫.૫૬.૫૭.૫૮.૫૯.૬૦.૬૧.૬૨.૬૩.૬૪.૬૫.૬૬.૬૭.૬૮.૬૯.૭૦.૭૧.૭૨.૭૩.૭૪.૭૫.૭૬.૭૭.૭૮.૭૯.૮૦.૮૧.૮૨.૮૩.૮૪.૮૫.૮૬.૮૭.૮૮.૮૯.૯૦.૯૧.૯૨.૯૩.૯૪.૯૫.૯૬.૯૭.૯૮.૯૯.૧૦૦.	શાન્તિગ્રહ
પાર્વતી	પૂર્વે	ગણેશ

એક મુખ શિવાયતનમાં દેવસ્થાપનનો ક્રમ કહે છે.—મધ્યમાં શિવ, ડાબી તરફ ગણેશ, જમણી તરફ પાર્વતી, નૈઋત્યમાં સૂર્ય, વાયવ્યમાં જનાર્દન, પશ્ચિમે કુબેર, સૌમ્ય અન્ય અને જળશાયી, ઉત્તરે શાન્તિગ્રહ અને દક્ષિણે માતૃકા આ ક્રમે સ્થાપના કરવી. ૧૩

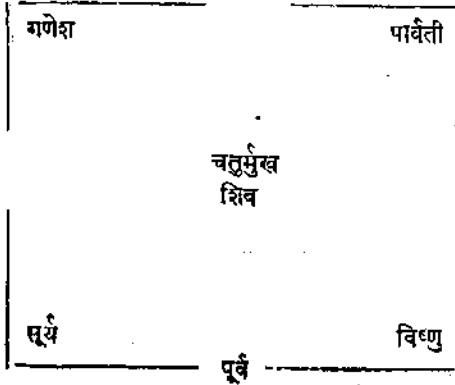
૩૩૩ દેવવાહનસ્થાન માટે સ્થાન અને દ્રવિડ પ્રદેશમાં પ્રાસાદના આગળના ભાગમાં ચોક્કસ અગર મંડપો કરેલા જોવામાં આવે છે. હીપાસ્ત્રુવે અ. ૩માં કહ્યું છે કે—

शार्दूलविक्रीडितम्

चतुर्मुख-शिवायतन—

मध्ये शम्भुरिनश्च बह्निदिशि वै विघ्नेशसुब्द निःश्रुतिः ।
 वायव्ये नगनन्दिनी दिशि ततश्चेशे तु विष्णुः स्मृतः ॥
 इत्थं सूर्य-गणेश-विष्णु-गिरिजा व्याघ्राम्बराणां पृथक् ।
 तत् पञ्चायतनानि पञ्च विबुधमुख्यं तु मध्ये न्यसेत् ॥ १४ ॥

—इति चतुर्मुख-शिवायतनम्

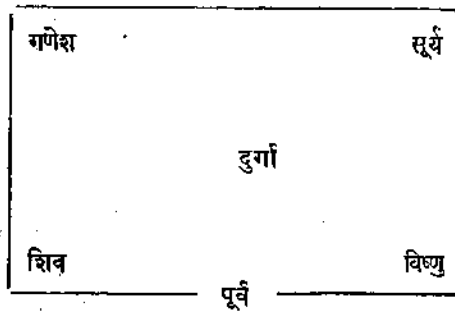

चतुर्मुख शिवायतनमां मध्ये शिव,
 अग्नि ङ्गणुमां सूर्य, नैऋत्यमां गणुपति,
 वायव्यमां दुर्गा-पार्वती अने षशानमां विष्णुनी
 स्थापना करवी. अे प्रकारे क्रमे सूर्य, गणेश,
 पार्वती अने विष्णु अने मध्यमां शंकरनी
 स्थापना थाय. शिवपंथायतनानां पृथक् पृथक्
 पंथायतनानां निर्माषु थाय. पंथायतनमां
 मुष्य देवतानी मध्यमां स्थापना थाय छे.

शार्दूलविक्रीडितम्

दुर्गायतन—

चण्डी शम्भुविनायकां निगदितावादित्यविष्णुस्तथा ।
 शक्तिर्मध्यगता तथाग्निदिशि वै शम्भुः क्रमोऽयं स्मृतः ॥
 स्वस्वस्थानगते सुरे च नियतं सौख्यं भवेन्नान्यथा ।

दुर्गानां आयतनमां दुर्गा मध्यमां स्थापन
 थाय. तेना क्रमथी शिव अग्नि ङ्गणुमां, नैऋत्य
 ङ्गणुमां गणेश, वायव्य ङ्गणुमां सूर्य अने षशान
 ङ्गणुमां विष्णुनी स्थापना कडेला क्रमे करवी. ने
 देवतुं ने स्थान कळुं छाय त्यां न ते देवनी
 स्थापना करवी. अेथी सुष प्राप्त थाय छे,
 कडेला क्रमथी विरुद्ध करवाथी विपरीत ङ्गणनी
 प्राप्ति थाय छे.

व्योम वृषभः सिंहश्च गरुडो हंस एव च ।

एक द्वि त्रि चतुः पञ्च रससप्तपदान्तरे ॥ ३४ ॥

देवता वाहन विमान, वृषभ, सिंह, गरुड के ङ्गणुं स्थान प्रासादथी अेक, छे, त्रि, चार, पांच,
 छ के सात पह छेटे करतुं.

सूर्यायतन—

कर्तव्ये ग्रहसन्निधि ज्वलनदिग् भौमश्च मध्ये रविः ॥ १५ ॥

राहू राक्षसकोणके सुरगुरुः ख्यातस्तथा दक्षिणे ।

कर्तव्यो भृगुनन्दनस्त्वपरगः केतुग्रहो माहते ॥

ईशे मन्द उदाहृतः पुनरसौ प्राच्यां शशी चन्द्रमाः ।

सौम्ये चैव क्रमो नवग्रहग्रहे विद्वद्भिरुक्तः पुनः ॥ १६ ॥

पश्चिम

दक्षिण	राहू	शुक्र	केतु	उत्तर
	बृहस्पति	सूर्य	बुध	
	मंगल	चंद्र पूर्व	शनि	

नवग्रहना आयतनमां मध्यमां सूर्यं,
आग्नेय कोणुमां भृगुण, नैऋत्यमां राहु,
दक्षिणुमां ऋषिरुपति, पश्चिमे शुक्र, वायव्यमां
केतु, धशानमां शनि अने पूर्वमां यंद्र, उत्तर
दिशामां बुधनी स्थापना करवी. विद्वानोऽप्ये
नवग्रहनी स्थापनानो क्रम सूर्यायतनमां ये प्रकारे
कथ्यो छे. १६

उपजातिः

ब्रह्मायतन—

मध्ये विरिञ्चिर्गणेशोऽम्बिकोणे ।

स्थानमातृगेहे दिशि दक्षिणे स्यात् ॥

नैऋत्यकोणे च पुरन्दरस्य ।

वरुणाधिनाथे जलशायिनश्च ॥ १७ ॥

उमेशयोर्माहृतकोणके तु ।

प्रहास्तथैवोत्तर दिग्दिभागे ॥

ईशे रमा प्राग् धरणीधरश्च

स्वस्थानसेस्था(ः)सुखदी(दा) हि देव(वाः) ॥ १८ ॥

पश्चिम

दक्षिण	इन्द्र	जलशायि	उमा महेश	उत्तर
	मानृगण	ब्रह्मा	नवग्रह	
	गणेश	धरणीधर	लक्ष्मी	

पूर्व

ब्रह्मायतनमां मध्ये ब्रह्मा, अग्नि कोणुमां
गणेश, दक्षिणे मातृगणु, नैऋत्यमां इन्द्र,
पश्चिमे ऋषिशायिन, वायव्ये उमाभृषेश्वर,
उत्तर दिशामां नवग्रह, धशानमां लक्ष्मी अने
पूर्वमां धरणीधरनी स्थापना करवी. पोतपोताना
स्थानमां देव पधराववाधी सृजनी प्राप्ति
थाय छे. १८-१८

ઉપજાતિ:

વાસુદેવાયતન—

મધ્યે વિદધ્યાત્કિલ વાસુદેવં
 વિનાયકં વહ્નિદિશા(શો) વિભાગે ।
 માતૃગૃહં નિર્ઋતિકોણકે તુ ॥
 યામ્યે તથા માતૃગૃહં તુ કુર્યાત્ ॥ ૧૯ ॥
 બ્રહ્માસને મારુતકોણમધ્યે
 જલેશયો વારુણદેશસંસ્થઃ ।
 નટેશ્વરં ચોત્તરદિવિવદધ્યાદ્ ।
 ઉમામહેશૌ ખલુ ચેશકોષે ॥ ૨૦ ॥

પશ્ચિમ		
સૂર્ય	જલશાયી	બ્રહ્મા
માતૃકા	વાસુદેવ વિષ્ણુ	નટરાજ
ગણેશ		ઉમામહેશ
પૂર્વ		

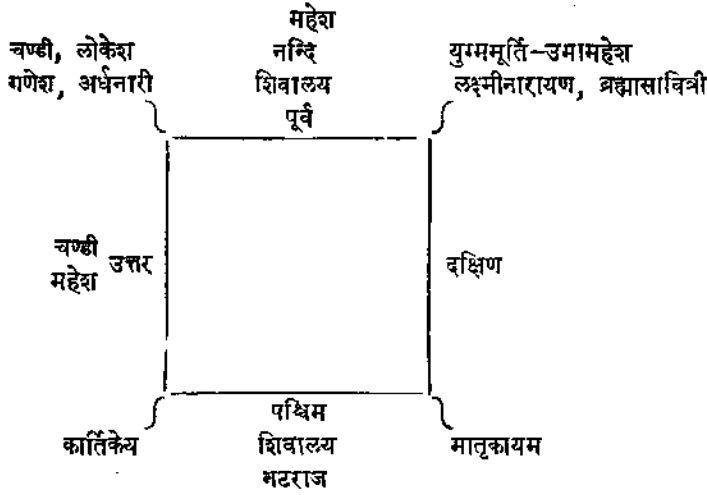
વાસુદેવાયતનમાં મધ્યે વાસુદેવ, આગ્નેય ક્ષેત્રમાં વિનાયક, નૈઋત્યમાં સૂર્ય, દક્ષિણે માતૃકા, વાયવ્યમાં બ્રહ્મા, પશ્ચિમે જળશાયી ઉત્તરમાં નટેશ્વર અને ઈશાનમાં ઉમામહેશની સ્થાપના કરવી. ૧૯-૨૦

શાર્દૂલચિક્રીઠિતમ્

દેવતાવિહુમુખ—

પ્રાચી વક્ત્ર શિવાલયઃ શુભકરઃ પ્રલહમુખઃ શસ્યતે^{૩૩b}
 ન(ના)દેશે વરુણે વદન્તિ વિદ્યુધાસ્ત્વ ચ(ક્ષ)ળીશ્વરૌ ચોતરે ।
 જહ્વી યુગમસ્વરૂપમેઘ ગદિતમીશે ચ નારીશ્વરં
 પ્રાચ્યાં નન્દિમહેશ્વરાવપિ તથા માતૃર્યમં નૈઋતે ॥ ૨૧ ॥
 સ્થાપ્યો મારુતકોણકે ષષ્ઠુઓ દન્તૈક નાગાનનઃ ।
 ઈશે દેવ નવાયનં સુલ્લકરં લોકેશં(શ)ચણ્ડૌ તથા ॥
 અન્યદૈ(દૈ)વતદૃષ્ટિમાર્ગપરતસ્ત્યાજ્યં પુરં સન્મુખં ।
 ઘટેર્મીતિકરં શિવસ્ય પરતો ગ્રામસ્ય ધ્વંસસ્તથા ॥ ૨૨ ॥

૩૩b વિશ્વકર્માપ્રણીત દીપાભુવં પ્રાચના સાતમા અધ્યાયમાં દેવતા દિક્કમુખ વિશેષમાં દિશાઓ ના દેવોને કયા મુખના યેસારવા તે સ્પષ્ટ કહેલ છે. તેમાં વિદિશાના દેવોમાં કૃત નૈઋત્ય ક્ષેત્ર સન્મુખ હનુમંત અને અગિયાર રુદ્રનાં સ્વરૂપો યેસારવાનું કહે છે. ખીબ દેવો પૂર્વાદિ દિશાઓના કલા છે. બાહ્યલિંગ, રાજલિંગ, મુખલિંગ, હોમ, યજ્ઞશાલા, જિન, બ્રહ્મા અને શિવ-એ ચાર દ્વારનાં ચાર મુખના અને દિવ્યરાજ ને દૈવત, વિષ્ણુ, સૂર્ય, સકંદ, ઈદ્ર, અગ્નિ-એ સર્વ પૂર્વમુખના અને પશ્ચિમ મુખના

દેવતા દિગ્મુખ કહે છે : શિવાલય પૂર્વ કે પશ્ચિમ મુખનું શુભકર અને પ્રશસ્ત છે. પશ્ચિમે નટરાજ મૂર્તિ, ઉત્તરમાં ચંડી અને મહેશ્વર, અગ્નિઝાણુમાં યુગલમૂર્તિ, ઇશાનમાં અર્ધનારીશ્વર રૂપ, પૂર્વમાં નંદિમહેશ્વર, નૈઋત્યમાં માતૃકા અને ધર્મરાજ યમની સ્થાપના કરવી, એવું શિલ્પ-શાસ્ત્રના વિદ્વાનો કહે છે. વાયવ્ય ઝાણુમાં કાર્તિકેય (સ્કંદ) તથા ઇશાનમાં એકદન્ત-ગજનન લોકેશ અને ચંડીની સ્થાપના કરવી. દેવોનાં નવાયતન સુખ દેનારાં બ્રહ્મણુવાં. પૂર્વે કહેલા દેવતા-આથી અન્ય દેવોની સ્થાપના જે નગરના બહારના ભાગમાં કરવી હોય તો એ દેવોની દૃષ્ટિ નગરના સન્મુખ રાખવી નહીં. અગ્નિઝાણુમાં શિવાલયનું મુખ હોય અથવા શિવાલય નગરથી ઊલટા મુખે હોય તો તે ભય દેનાર અને નગરનો નાશ કરે છે. ૨૧-૨૨

इन्द्रवज्रा

त्रिपुरुवस्थापन—

मध्ये शिवो वामगतो हरिश्चिद्
 याम्ये विरिञ्चिस्तु तथार्थलाभः ।
 हानि प्रजाया यदि मध्यविष्णुः
 स्वस्थानब्रह्मा पशुपश्च वामे ॥ २३ ॥

शार्दूलविक्रीडितम्

मध्ये शम्भुर्हरिश्च दक्षिणदिशि वामे विरिञ्चिस्तथा
 क्षारिणं रिपुवर्धनं न हि सुखं देशभङ्गः प्रकोपः ।
 मध्ये ब्रह्मा हरिश्च दक्षिणदिशि वामे तथा रुद्रकः
 संहारः सुखवर्जितं धनहरः स्वल्पवृष्टिश्च मेघः ॥ २४ ॥

બ્રહ્મણુવા. ગણેશ, નાગેશ, ક્ષેત્રપાળ, ભૈરવ, કુબેર, ગંધર્વ, અહો, માતૃગણુ, નકુલીશ, અધાર, પિતૃ, ચંડીશ, યક્ષ-એ દક્ષિણુ મુખના બેસારવા. દૈત્ય, રાક્ષસ, ભૂત, પ્રેત, પિશાચ એવા ક્ષુદ્ર દેવદેવીઓ દક્ષિણુ મુખે બેસારવા. અષ્ટ દિક્ષાલો પોતપોતાની દિશાના અધિપતિ પૂર્વાદિ ક્રમે કહ્યા. જિન દેવના પ્રાસંગે શહેરમાં ઉત્તર, દક્ષિણુ, પૂર્વ અને પશ્ચિમ-એ ચારે દિશામાંથી ગમે તે દિશાના મુખે બેસારવા તેમાં દોષ નથી.

ત્રિપુરુષપ્રાસાદમાં દેવસ્થાપનનું શુભાશુભ ફળ

વિષ્ણુ	શિવ	બ્રહ્મા	શુભલાભ
રુદ્ર	વિષ્ણુ	બ્રહ્મા	અશુભ
બ્રહ્મા	શિવ	વિષ્ણુ	દારિદ્ર્ય
શિવ	બ્રહ્મા	વિષ્ણુ	ધનનાશ

ત્રિપુરુષપ્રાસાદમાં મધ્યમાં શિવ, ડાબી તરફ વિષ્ણુ અને જમણી તરફ બ્રહ્માની સ્થાપના કરવાથી અર્ધલાભનું શુભ ફળ મળે છે. મધ્યમાં વિષ્ણુ, જમણી તરફ બ્રહ્મા અને ડાબી તરફ શિવની સ્થાપના કરવાથી પ્રજ્ઞહાનિનું અશુભ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૩. જો મધ્યમાં શિવ, જમણી

તરફ વિષ્ણુ અને ડાબી તરફ બ્રહ્માની સ્થાપના કરે તો દારિદ્ર્ય, શત્રુવૃદ્ધિ, સુખનાશ, રાષ્ટ્રભંગ અને રોગના પ્રક્રમણનું અનિષ્ટ ફળદાતા બાણ્યું. જો મધ્યમાં બ્રહ્મા, જમણી તરફ વિષ્ણુ અને ડાબી તરફ શિવની સ્થાપના કરે તો સંહાર, સુખહાનિ, લક્ષ્મીનાશ અને મેઘની અદ્ય વૃષ્ટિથી દુકાન અનિષ્ટ ફળદાતા બાણ્યું. ૨૪.

ઉપજાતિ:

લિંગપદ્ધત્સૂત્ર—

લિંગપરિધિપ્રથમૂલસૂત્રમ્

તત્તો દ્વિતીયં પૃથુપીઠિકાયા:

બ્રહ્મા ચ વિષ્ણુસ્વથ શઙ્કરાત્તમ્

ઉદયં મિમામં તૃતીયઞ્ચ સૂત્રમ્ ॥ ૨૫ ॥

૨૫ ચતુર્થકં લિંગ પ્રણાલમયં

યત્પદ્મમં લિંગશિરોઽન્તસૂત્રમ્

ન્યૂનાધિકે હાનિકરં પ્રજાયતે

પ્રતાપવૃદ્ધિઃ સમ એવ સૂત્રે ॥ ૨૬ ॥

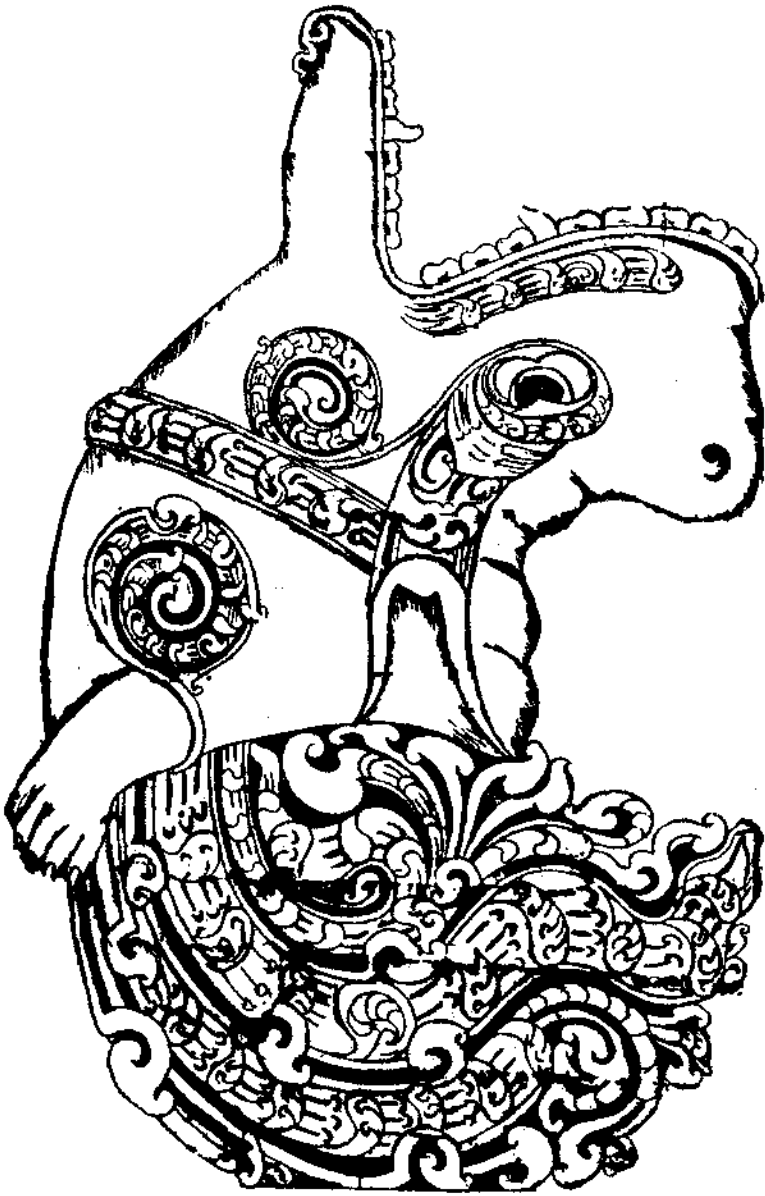
લિંગ પંચસૂત્ર કહે છે:—લિંગની ફરતી ગોળ પરિધિનું સૂત્ર એ પ્રથમ સૂત્ર; પીઠિકા = જળધારીની પહોળાઈ એ ખીજું સૂત્ર; લિંગના પીઠિકાસમેત ઉદય તેમાં ત્રણ ભાગ થાય છે. નીચેનો ચોરસ ભાગ બ્રહ્માભાગ, તે પર જળધારીમાં પ્રવિષ્ટ અષ્ટાંશ ભાગ વિષ્ણુભાગ અને પીઠ પર ગોળ લિંગ પૂર્ણભાગ એ ત્રણ ભાગ એ ત્રણ મળીને ત્રીજું સૂત્ર. લિંગથી પરનાળના અગ્રભાગ સુધીની લંબાઈનું ચોથું સૂત્ર અને પીઠિકા જળધારી ઉપર લિંગગોળથી ફરી પીઠિકા સુધીનું સૂત્ર એ પાંચમું સૂત્ર. એ સર્વ સરખાં હોવાં જોઈએ. સરખાં હોય તો પ્રતાપવૃદ્ધિ થાય છે. ઓછાં વર્તાં સૂત્ર થાય તો તેથી નુકસાન થાય છે. (આ પંચસૂત્ર રાજલિંગ ને વિશે યોગ્યતાવાળું બાણ્યું.) ૨૫-૨૬.

૩૪ અહીં શિવલિંગ જળધારીની પ્રનાલ વિશે કહ્યું, પરંતુ પ્રાસાદની પ્રનાલના સ્થાને આ પ્રનાલ રાખવી જોઈએ, તેથી સર્વ દેવના પ્રાસાદની પ્રનાલ વિચાર (વિશે) કહે છે :

પૂર્વાપરાસ્યપ્રાસાદનાલં સૌમ્યે પ્રક્લ્પયેત્ ।

તત્પૂર્વે વામ્યસૌભાસ્યે મણ્ડવા વામદક્ષિણે ॥ વાસ્તુમજ્જરી

પૂર્વ અને પશ્ચિમ સુખના પ્રાસાદને ઉત્તરે પ્રનાલ કરવી. ઉત્તર-દક્ષિણના પ્રાસાદને પ્રનાલ પૂર્વ દિશામાં રાખવી. મંડપને ડાબી-જમણી તરફ પ્રનાલ રાખવી.

प्रासादना प्रनालनुं भकरमुप

शार्दूलविक्रीञ्चितम्

कुर्यान्नन्दविभागपीठपृथुलं वह्नि (ही)शायुग्मान्तरम् ।
 तस्थान्ते कृतमेखला शशिपदे भागैकभागत्रयम् ॥
 भागे चैव सपादसार्द्धं जलजमादौ च मध्यान्तयोः ।
 ऊर्ध्वं नन्दविभाग ईश उमया रामेशरागाह्वना ॥ २७ ॥

पीठ=ज्ज्वाधारीनी पहोणाधना नव भागमां वर्येना त्रयु भागमां शिवसिङ्ग स्थापनना
 अने जे णाणु त्रयु त्रयु भागमां ऐक भागनी मेखला (पट्टी) अने जे भाग ज्ज्वाधारी करवे.
 मेखलाना ऐक भागमां तेना ऐक भाग, सवा भाग, दोढ भाग प्रभाणुथी ज्ज्वाधारीने मेखला
 करवी. प्रनालना आरंभ, मध्य अने अंतमां कृमांक डीन करवा. सिङ्गनी ल'याधना नव भागमां
 उपरना त्रयु भागमां गोलशंकर=पूज्ज्वाधारी अने नीयेना छ भाग उमापीठमां स्थापित करवा.
 २७ (अर्धी णाणुसिङ्ग नहि परंतु राजसिङ्ग विशेषे णाणुवुं.)

उपजातिः

दीर्घप्रमाणं किल वह्निभागं
 तदग्रव्यासस्तु तदर्द्ध एव ।
 प्रणालभागत्रितयं तु कुर्याद्
 मध्यैकभागे हि जलस्य मार्गः ॥ २८ ॥

प्रनालनी ल'याध-ज्ज्वाधारीना व्यासना त्रीज्ज्वाधारी नीकणती राखवी. ते प्रनालनी
 ल'याधना त्रयु भाग करीने तेना त्रीज्ज्वाधारी वर्ये पाणु ज्ज्वाधारीने ज्ज्वाधारी करवे. २८

उपजातिः

लिङ्गप्रवेशशिक्षि—

लिङ्गप्रवेशो यदि द्वारमध्ये
 स्वदेशमङ्गो न हि राजवृद्धिः (:) ।
 पृष्ठप्रवेशं न करोति लिङ्गं
 खातं च कुर्यान्न हि साम्यभागे ॥ २९ ॥

इन्द्रवज्रा

याम्याश्रितं स्वामीविनाशहेतु
 लिङ्गप्रवेशो द्विविधो बुधैश्च
 आकाशमार्गे कृतरन्ध्रमध्यं
 प्रासाद अर्धे च ततो द्वितीयः ॥ ३० ॥

उपजातिः

स्वदेशसौख्यं धनराज्यवृद्धिः
 स्वर्गे सुखं स्वामी तथा करोति ।
 धर्मस्य वृद्धिर्बहुधा प्रजायते
 लजन्ति रोगाः पशुपुत्रलाभः ॥ ३१ ॥

इति सूत्रधारवीरपालविरचिते वास्तुशास्त्रे (वेदाया) प्रासादतिलके देवपदस्थापन-पञ्चायतन-
लिङ्गपञ्चसूत्र-लिङ्गप्रवेश-देवतादिङ्गमुखादिनाम लक्षणधिकारे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

લિંગપ્રવેશવિધિ^{૨૫}—શિવપ્રાસાદના દ્વારમાંથી બાણુલિંગને પ્રવેશ કરાવવાથી સ્વદેશ-
લિંગ અને રાજ્યસમૃદ્ધિનો નાશ થાય છે. પ્રાસાદના પૃષ્ઠભાગથી લિંગપ્રવેશ ઇષ્ટ નથી. દક્ષિણ
દિશામાં જળાધારીનો જળમાર્ગ રાખવો નહિ. જો દક્ષિણે જળમાર્ગ રાખે તો સ્વામિવિનાશનું
નિમિત્ત બનવું. લિંગપ્રવેશ બે પ્રકારે કરવાનું વિક્ષાનોએ કહ્યું છે. પહેલા પ્રકારે આકાશમાર્ગે
અર્થાત્ શિખરના શુકનાસમાંથી, ગર્ભગૃહના (ધુમ્મટમાંથી) કરોટકમાંથી, લિંગ નીચે ઉતારવું.
બીજો પ્રકાર અર્ધ પ્રાસાદથી, ઉત્તરંગ ઉપરથી, લિંગપ્રવેશ ગર્ભગૃહમાં કરાવવો. એ રીતે
પ્રાસાદનો વિધિથી શિવલિંગપ્રવેશ પ્રતિષ્ઠા કરાવવાથી સ્વદેશમાં સુખવૃદ્ધિ, ધનસમૃદ્ધિ, રાજ્યવૃદ્ધિ,
ઇન્દ્રસમાન સ્વર્ગીય સુખનો ઉપભોગ અને અનેક પ્રકારે ધર્મની વૃદ્ધિ, રોગનષ્ટતા અને પશુપુત્ર
આદિનો લાભ થાય છે. ૨૯-૩૧

ઇતિ સૂત્રધાર વીરપાલે રચેલો વાસ્તુશાસ્ત્રનો (ખેડાયા) પ્રાસાદતિલક ગ્રંથનો દેવપદ-
સ્થાપન, પંચાયતન, લિંગપન્ચસૂત્ર, લિંગપ્રવેશાદિ, દેવતાદિંગ્ગુખાદિ નામ લક્ષણનો સ્થપતિ
પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુરાએ કરેલ ચતુર્થ અધ્યાયનો ગુજરાતી અનુવાદ પૂર્ણ થયો. ૪.

૩૫ લિંગપ્રવેશ દ્વારમાંથી કરી ન કરાવવો તેમ કહે છે, પરંતુ આ સૂત્ર બાણુલિંગને લાગુ
પડતું હોવાની માન્યતા છે. કહેલાં પવિત્ર સ્થળોએથી પ્રાપ્ત કરેલ બાણુલિંગની વિધિવિધાન અધિવાસ
પ્રતિમંડપમાં કરી મંદિરના ઉત્તરંગ ઉપરથી કે શિખરના શુકનાસમાંથી બાણુલિંગ પ્રવેશ કરાવી દેશમાં
વસ્ત્ર ખાંધી ઉપરથી નીચે ઉતારવું. આ વિધિ બાણુલિંગને માટે છે, પરંતુ ઘટિત સિકગ, રાજલિંગને આ
સૂત્ર લાગુ પડતું નહિ હોય. જો કે તેનો શાસ્ત્રીય પાઠ હજી જોવા આવેલ નથી. રાજલિંગ મોટું અને
વજનદાર હોય છે. તેને સંક્રાંશમાં ઉપર ચડાવવાનું અને ઉતારવાનું બહુ મુશ્કેલ થાય. આથી રાજ
લિંગની અધિવાસન, સ્થપનવિધિ અસુક ગર્ભગૃહમાં દ્વારમાંથી લાવી વિધિવિધાન ગર્ભગૃહમાં કરવાથી
ઠાઈ ઠાપ લાગે નહિ એવી માન્યતા છે.

ચાર હાથ સુધીના શિવમંદિરને શિખાલય કહેવું અને ચાર હાથથી ઉપરના પ્રમાણના શિખાલયને
પ્રાસાદ કહેવો.

प्रासादतिलक

ग्रन्थपूर्ति

॥ १ ॥

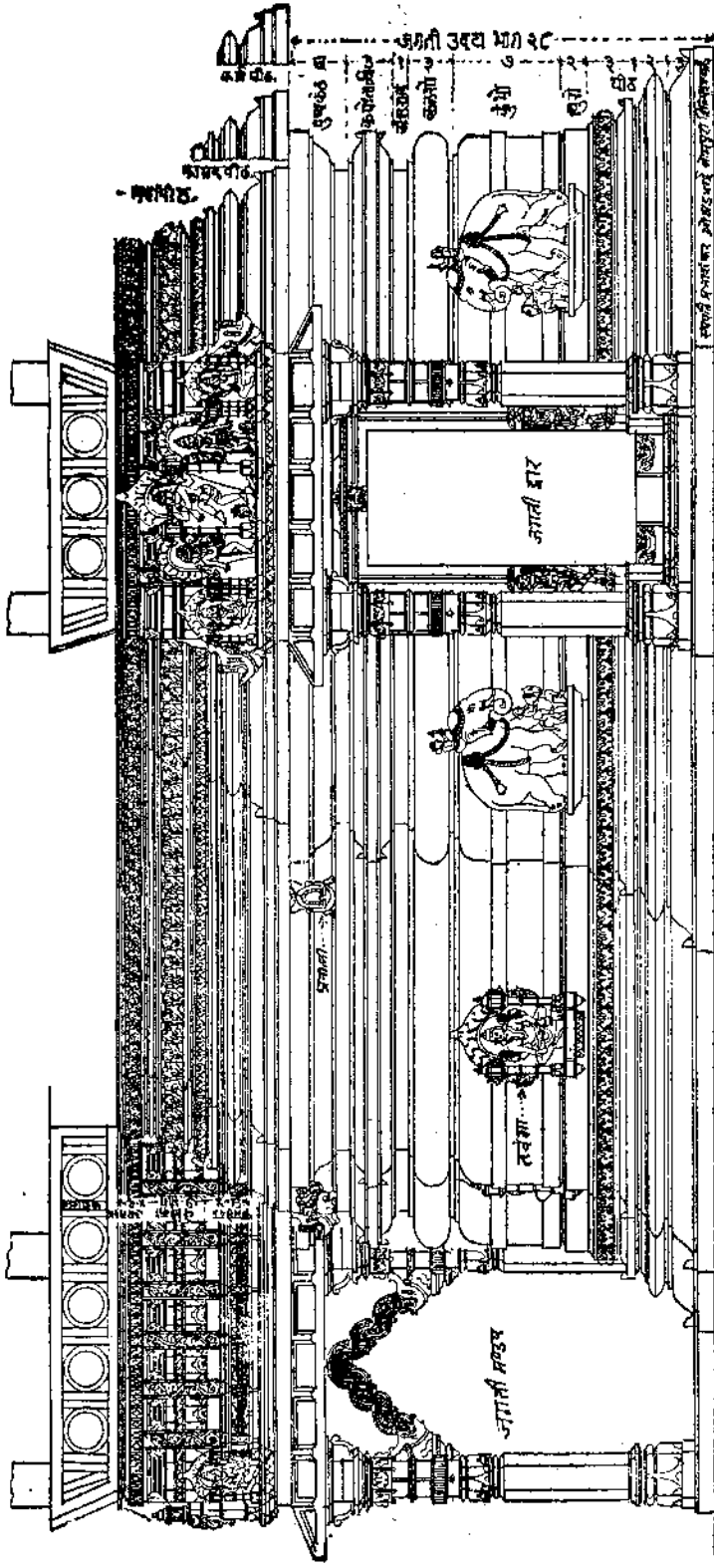
॥ अथ जगती ॥

प्रासादो लिङ्गमित्युक्तं जगती पीठमेव च ।
प्रासादं कारयेत्तस्यानुरूपः (पौ) जगत्यो (त्या) मपि ॥ १ ॥
प्रासादादित्रचतुःपञ्चगुणेति जगती त्रिधा ।
ज्येष्ठादिषु कमाद्योज्या त्रिधैक्यभ्रमसंयुता ॥ २ ॥
षट्सप्तति जिनगृहे द्वारिकां पुरुषत्रये ।
दैव्यै (ध्वैः) सपादा सार्द्धा च द्विगुणा मण्डपकमात् ॥ ३ ॥
प्रासादेककरान्तर्द्धे त्र्यंशे द्वात्रिंशदन्तके ।
उच्चा युगांक्षा द्वात्रिंशे भूतांशोऽश्वा तदर्द्धके ॥ ४ ॥
सृष्ट्या कर्णेषु दिक्पालैः प्रासादद्वारमण्डपैः ।
सोपानैस्तोरणैर्युक्ता चतुर्दशु प्रनालकैः ॥ ५ ॥

वास्तुमञ्जरी ॥ २ ॥

प्रासादने शिवलिङ्गस्वरूप मानी जगती ३५ जगती जलुवी. प्रासादना अउगोपाउग जेवुं जगतीनुं ३५ करवुं. प्रासादथी त्रयु गण्णी, यारगण्णी, पांयगण्णी विस्तारमां जगती करवी, ते अनुक्रमे ज्येष्ठा, मध्यमा अने कनिष्ठा जलुवी. कनिष्ठमानने ऐक, मध्यमानने जे, अने ज्येष्ठमाननी जगतीने त्रयु अमण्णी करवी.

त्रिपुरुष = अह्ना, विष्णु अने रुद्रना प्रासादने; जिनायतनाने; असठ योगिनी के पंचायतन प्रासादने छ के सात गण्णी जगती विस्तारमां करवी. संपार्धमां संपार्ध, दोही के अमण्णी जगती मंडपने करवी. जगतीनी त्रिंयार्ध ऐक हाथथी पार हाथ सुधीना प्रासादने तेना विस्तारमाथी अरंधा मापनी राखवी. तेरथी पावीश हाथ सुधीना प्रासादने गणे गजना तृतीयांश = आठ आंगुलनी वृद्धि प्रतिहस्ते करवी. त्रेत्रीशथी पत्रीश हाथना प्रासादने प्रत्येक गणे छ छ आंगुलनी वृद्धि करवी. तेत्रीशथी पयास हाथना प्रासादने गजना पंचमाश (४११-) आंगुलनी वृद्धि प्रति हस्ते जगती उदयमानमां करवी. जगतीना भूष्यांजे सृष्टिमार्गे द्विपार्लोनां स्वरूपो करवां. जगतीना उदयमां यउवाने द्वार अने आगण नीये वाभन नाभनी मुअमंडप करवे. जगती पर यउवाने पगथियांती पंडित करवी. जगतीमथाजे यारे तरङ्ग दाण करी प्रनाल मूकवी. १-५

જગતી. JAGATI

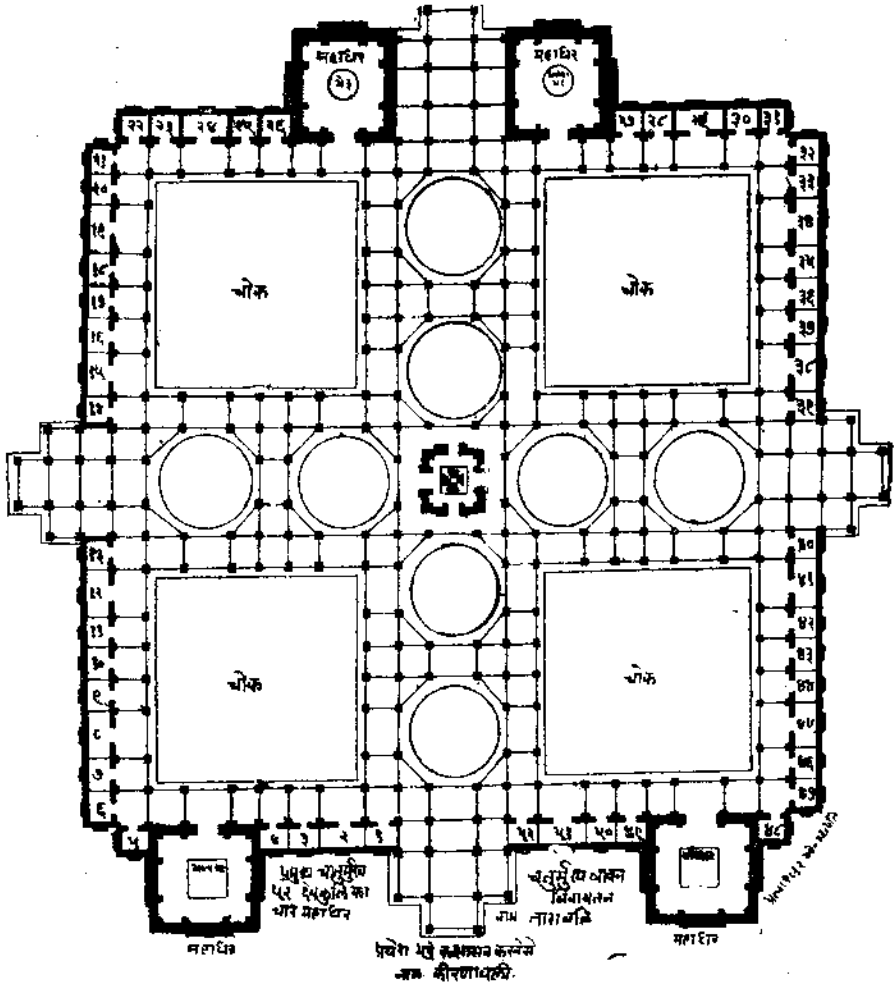
જગતી ઉદયમાનમાં શરવિલાગમાં ઢાર ઉપર કલાસન અને પીઠ

સુભદ્રા દ્વારા તૈયાર કરેલું છે. સુભદ્રા દ્વારા તૈયાર કરેલું છે.

શુષ્કિકાસને વિદ્યેયા તત્પદે ગણ્ડવિસ્તરમ્ ।
 દ્વિતીયં તત્સમં જ્ઞેયં શુષ્કિકોભય(તઃ) સ્થિતાઃ ॥ ૬ ॥
 ભદ્રનિર્ગમતુલ્યં તુ જગતીગણ્ડનિર્ગમં ।
 દ્વિતીયં તત્સમં કાર્યં પ્રતિદ્વારાસ્તદગ્રતઃ ॥ ૭ ॥

ક્ષીરાર્ણવ ॥ ૧૦૧ ॥

પગથિયાંની બે બાજુ હાથણી-હાથીની સૂઠની આકૃતિની—એથા ભાગે પહેલી ગંડસ્થળ= હાથણી કરવી. બીજી પશુ તેના જેવડી બે બાજુ કરવી. ભદ્રના નીકાળા જેટલો હાથણીનો નીકાળો રાખવો. બીજીનો પશુ તેટલો જ રાખવો. પગથિયાંની બે બાજુ હાથણીની આગળ ઊભાં મોટાં ખાતહારોનાં સ્વરૂપો કરવાં. ૬-૭

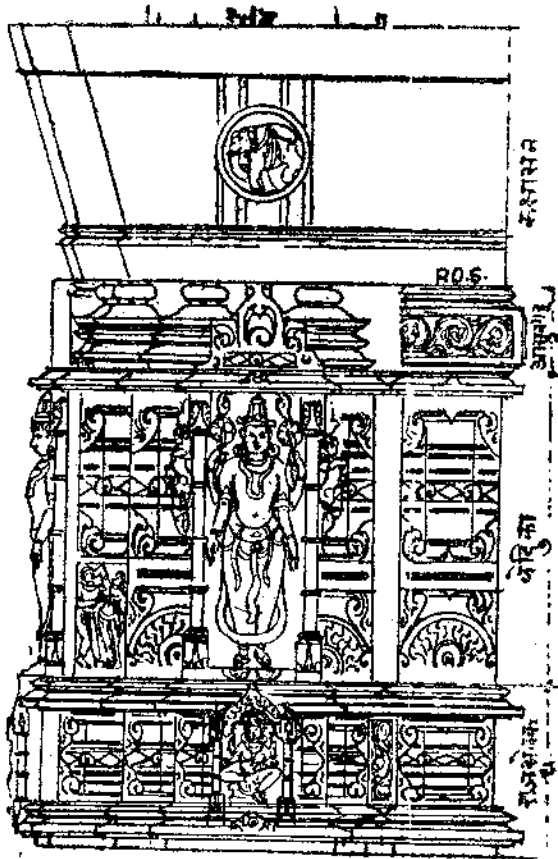

ચતુર્મુખ, ફરતી દેવકુલિકાઓ, ચાર મહાદેવ, ચાર મેઘનાદમંડપ, ચાર મંડપ
 અને ચાર બલાણુક એ સર્વની વિશાળ જગા

बलाणकजगत्योर्ध्वे प्रस्तवामन नामतः ।
जगत्योपरि भक्तवारणः सन्मुखौ वामदक्षिणे ॥ ८ ॥
राजसेनश्चतुर्भांग वेदिका सप्तभागोद्धित (ता) ।
द्विपदं चासनपट्टं कक्षासन करोक्षतम् ॥ ९ ॥

સીરાળવ ॥

જગતીની ઉપર આગળ નીકળતું અને જગતીના ઉદ્ધયમાં સમાય તેટલી જિયાઈના મંડપને તે પર 'વાસન' નામનો બલાણક કહ્યો છે. જગતીની બે બાજુએ અને સન્મુખ ભક્તવારણ્ય = કક્ષાસન કરવા. તેમાં નીચેનો રાજસેનક ચાર ભાગ, તે ઉપર વેદિકા સાત ભાગ અને બે ભાગતું આસનપટ્ટ (કુલ ૧૩ ભાગ) ભક્તવારણ્ય કરવું. આસનપટ્ટ પર એક હાથ જિયું લીલાસન = કક્ષાસન (દળતું) કરવું. ૮-૯

ભક્તવારણ્ય—૧૩ ભાગ ઉદ્ધય

॥ इति जगती लक्षण ॥

॥ વેવતાદષ્ટિપદસ્થાપન ॥

ઉચ્છ્રયં દ્વાત્રિશદ્ભાગં દ્વારમાર્ગં વિશેષતઃ ।
 અધસ્તૈઃ અષ્ટભાગં ચ સ્થિતસ્થાનં ચ નિશ્ચલમ્ ॥ ૧ ॥

હરશ્ચ દશમે ભાગે દ્વાદશે જલશાયિનં ।
 માતરસ્ય દ્વયાધિક્યૈર્યક્ષઃ ષોઢશાન્વિતે ॥ ૨ ॥

અષ્ટાદશૈવ કર્તૈવ્યં ઉમારુદ્રશ્રિયા હરિઃ ।
 વિંશમે પ્રહ્લાયુમ્મં ચ તત્ર દુર્ગા અગસ્ત્યાદયઃ ॥ ૩ ॥

એવં વિષેયં પ્રકર્તૈવ્યાં નારદાદિ મુનીશ્વરાઃ ।
 એકવિશે ભવેલ્લક્ષ્મીઃ ચતુર્વિશે સરસ્વતી ॥ ૪ ॥

પશ્ચવિશે જિનસ્થાનં ષડ્વિશે ચ(ચા)ન્દ્રમેવ ચ ।
 બ્રહ્મા વિષ્ણુસ્તથારુદ્રઃ સૂર્યશ્ચ સપ્તવિંશતિઃ ॥ ૫ ॥

ભૈરવશ્ચઞ્ઠિકાશ્ચૈવ એકોનત્રિશદંશકે ।
 તત્પદં ચ પરં શૈવ્યં ભૂતપ્રેતાદિરાક્ષસાઃ ॥ ૬ ॥

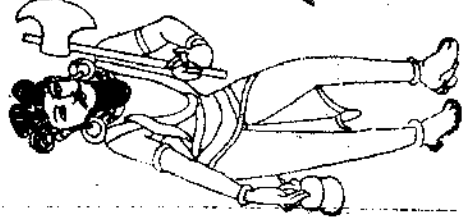
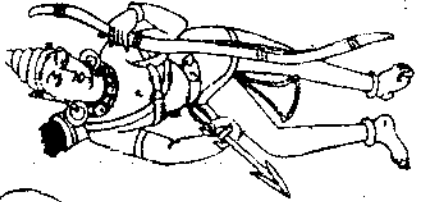
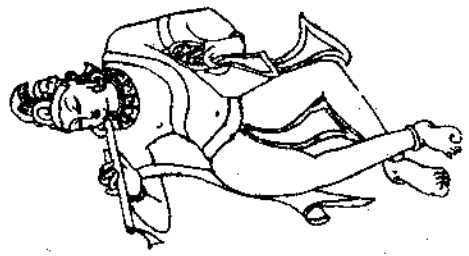
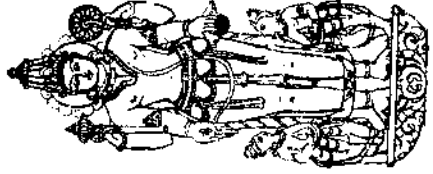
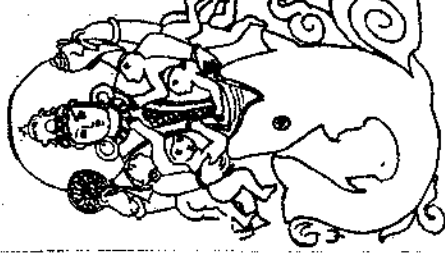
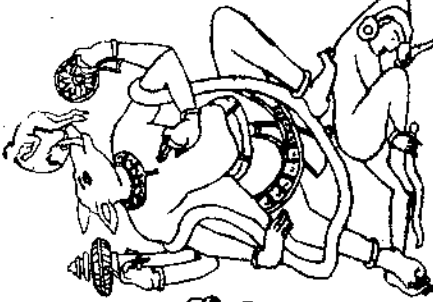
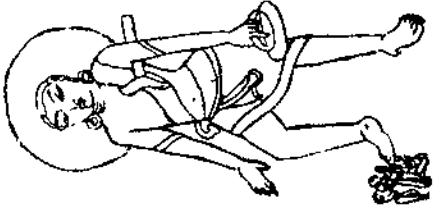
શ્રીરાણવ

ગર્ભગૃહના દ્વારની ઊંચાઈના બન્ને શ ભાગ કરવા. તેમાં નીચેથી આઠ ભાગ શિવલિંગ સ્થાપનના બાકીવા. દશમે હરશિવ, આરમે ભાગે શેષશાયિની દષ્ટિ રાખવી; ચૌદમા ભાગે માતૃકા દેવીઓ; સોળમે ભાગે યક્ષ; અઠારમે ભાગે ઉમા, રુદ્ર, લક્ષ્મી અને વિષ્ણુ અને વીશમે ભાગે બ્રહ્મા, સાવિત્રી એમ યુગ્મમૂર્તિની દષ્ટિ રાખવી. ત્યાં વીશમા ભાગે દુર્ગા-અગસ્ત્ય-નારદ આદિ મુનિની દષ્ટિ રાખવી. એકવીશમા ભાગે લક્ષ્મી, ચોવીશમા ભાગે સરસ્વતી, પચ્ચીશમા ભાગે જિન પીતરાગ, છવીશમા ભાગે ચંદ્રની અને સત્તાવીશમા ભાગે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર અને સૂર્યની દષ્ટિ રાખવી. ઓગણત્રીશમા ભાગે ભૈરવ-ચંડીની દષ્ટિ રાખવી. તે ઉપરના ત્રણ શૈવ્ય ભાગમાં ભૂત, પ્રેત અને રાક્ષસની દષ્ટિ રાખવી. ૧-૬

દ્વારોચ્છ્રયોઽષ્ટધામક્ત સ્વર્વમાર્ગં પરિત્યજેત્ ।
 સપ્તમાષ્ટમે સપ્તભાગે દષ્ટિસૂત્ર (ત્ર) સુશોભના (નમ્) ॥ ૭ ॥

શુક્ષાર્ણવ

સામાન્ય રીતે ઉચ્ચ દેવાનું દષ્ટિસૂત્ર કહે છે કે દ્વારની ઊંચાઈના આઠ ભાગ કરી ઉપરને આઠમા ભાગ ત્યજ દેવો, અને સાતમા ભાગના કરી આઠ ભાગ કરી તેના સાતમા ભાગે દેવદષ્ટિ રાખવી. ૭

दशवतार देवी।

૧ઋર્ષ્વદૃષ્ટિર્વિનાશાય અધો ચ ભોગહાનિ ચ ।
સુખદા સર્વકાલેષુ સમદૃષ્ટિર્નસંશયઃ ॥ ૮ ॥

ક્ષીરાર્ણવં અ. ૧૧૧

કહેલા દૃષ્ટિસ્થાનથી જો દૃષ્ટિ જીંચી રાખે તો વિનાશ થાય અને જો દૃષ્ટિ નીચી રાખે તો સમૃદ્ધિનો નાશ થાય. માટે કહેલા સ્થાન સરખું દૃષ્ટિસૂત્ર રાખવાથી સર્વકાળમાં સુખ જ રહે. તેમાં સંશય ન જાણવો. ૮

પ્રતિમા પીઠમાન

દ્વારમદ્યવિભક્તં ચ ત્રિધા મર્કં (ચ) સપ્તભિઃ ।
પીઠં ચ ભાગમેકે તુ શેષં ચ પ્રતિમા મુને ॥ ૧ ॥
સપ્તભાગં ભવેદ્વારં ષડ્ભાગં ત્રિધા કૃતમ્ ।
દ્વિભાગં પ્રતિમામાનં શેષં પીઠસમુચ્છ્રયમ્ ॥ ૧૦ ॥
દ્વારં ષડ્ભાગિકં જ્ઞેયં ત્રિધા પદ્મ પ્રવલ્પયેત્ ।
પીઠં તુ ભાગમેકેન દ્વિભાગે પ્રતિમા ભવેત્ ॥ ૧૧ ॥

ક્ષીરાર્ણવ

ગર્ભગૃહના દ્વારોદયના આઠ ભાગ કરી ઉપરનો એક ભાગ તથા બાકીના સાત ભાગમાં ત્રણ ભાગ કરી તેમાં એક ભાગનું પીઠ-સિંહાસન અને બે ભાગનું પ્રતિમામાન જાણવું.—જ્યેષ્ઠમાન ૯

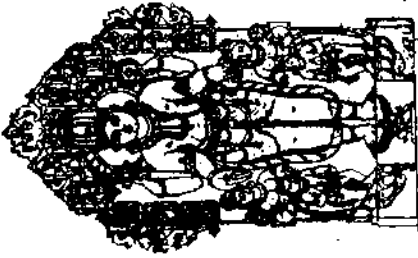
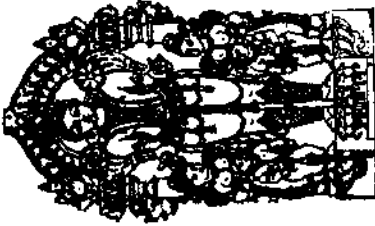
બીજું માન—દ્વારોદયના સાત ભાગ કરી ઉપરનો એક ભાગ તથા બાકીના છ ભાગમાં ત્રણ ભાગ કરી બે ભાગની પ્રતિમા અને એક ભાગનું પીઠ-સિંહાસન જિસુ કરવું તે મધ્યમાન જાણવું.—મધ્યમાન ૧૦

૧ દેવતા-દૃષ્ટિ સંબંધમાં પૃથક્ પૃથક્ ગ્રંથોમાં લિન્ન, લિન્ન વિભાગ કહેવાથી એકસૂત્રતા મળતી નથી. હીપાર્ણવ અને ક્ષીરાર્ણવ બન્નીશ ભાગ દૃષ્ટિપદના કહે છે. અપરાજિતસૂત્ર ૬૪ ચોસઠ ભાગ કહે છે. ઠક્કર કેરુ વાસ્તુસારમાં દશ ભાગ કહે છે. દિગંબરાચાર્ય વસુનંદી નવ ભાગ કહે છે. દર્શાતરૂપ જિન તીર્થ કરની દૃષ્ટિસૂત્ર જોતાં ઉત્તર ગથી નવ આંગુલથી બાવીશ આંગુલ સુધીમાં જિન દૃષ્ટિ આવે એ રીતે તેર આંગુલનો તફાવત રહે છે. એમ એકવાકચતા મળતી નથી. એથી શ્લોક ૭નું પ્રમાણ સર્વમાન્ય છે.

પ્રતિમામાનપ્રમાણ

પ્રતિમા માનપ્રમાણ	જામી પ્રતિમા માન	આ	૧૧	૨૧	૩૧	૪૧	૪૩	૪૫	૪૭	૪૯	૫૧	૫૭	૬૩	૭૩	૮૩	૯૩
	બેઠી પ્રતિમા માન	આ	૬	૧૨	૧૮	૨૪	૨૭	૩૦	૩૩	૩૬	૩૯	૪૨	૫૨	૬૨	૭૨	૮૨
	પ્રાસાદ ગજ હસ્ત		૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૨૦	૩૦	૪૦	૫૦

परिकर युक्त देवप्रतिमा

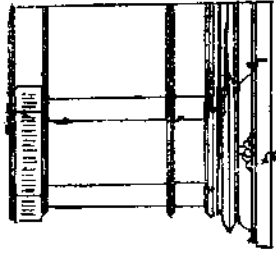
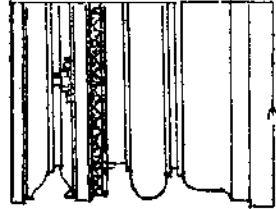

अर्धा

महिषासुरमर्दिनी

सूर्य

विष्णु

शुक्ल - दृत्वमण्डप का पीठसंध. नीम प्रकार.

पाठ-सिंहासन उदयना विभाग

ત્રીજુ' દારોદ્યના છ ભાગ કરી ઉપરનો એક ભાગ ત્યજીને ખાકીના પાંચ ભાગના ત્રણ ભાગ કરતાં એક ભાગનું પીઠ-સિંહાસન અને બે ભાગની પ્રતિમા બીચી બાણુવી. એ કનિષ્ઠમાન. કનિષ્ઠમાન-૧૧

ભાગ આ રીતે ત્રણ માનપ્રતિમા અને પીઠનાં બાણુવાં.

જ્યેષ્ઠમાન	$\left\{ \begin{array}{l} ૧ પીઠ \quad ૨ પ્રતિમા \\ ત્રણ ભાગ \\ ૭ ભાગ \quad ૧ તજવો \\ દારોદ્યના ૮ ભાગ \end{array} \right.$	મધ્યમાન	$\left\{ \begin{array}{l} ૧ પીઠ \quad ૨ ભાગ પ્રતિમા \\ ત્રણ ભાગ \\ ૬ ભાગ \quad ૧ તજવો \\ દારોદ્યના ૭ ભાગ \end{array} \right.$
કનિષ્ઠમાન	$\left\{ \begin{array}{l} ૧ પીઠ \quad ૨ ભાગ પ્રતિમા \\ ૩ ભાગ \\ ૫ ભાગ \quad ૧ તજવો \\ દારોદ્યના ૬ ભાગ \end{array} \right.$		

॥ इति देवतादृष्टिपदस्थापन ॥

॥ ૩ ॥

॥ अथ शिखराधिकारः ॥

शिखराश्च विविधाकाराऽनेकाण्यकभूषिताः ।

छायोर्ध्वप्रहाराः स्यात् ऊर्ध्वं मृत्गाणि कारयेत् ॥ १ ॥

शृङ्गे शृङ्गे त्वधच्छायोર્ध्वं શૃંગતાથોડદ્રમમ્ ।

स्वास्याङ्गस्य प्रमाणं तु सपादे मृत्त्वमुच्छ्रये ॥ २ ॥

સ્કન્ધસ્યાદ્દોદયે ઘન્ટા સર્વકામફલપ્રદા ।

मूलकर्णरथादौ च एकद्वित्रिक्रमो न्यसेत् ॥ ३ ॥

નિરન્ધારે મૂલસિતૌ સાન્ધારે ભ્રમસિત્તિષુ ।

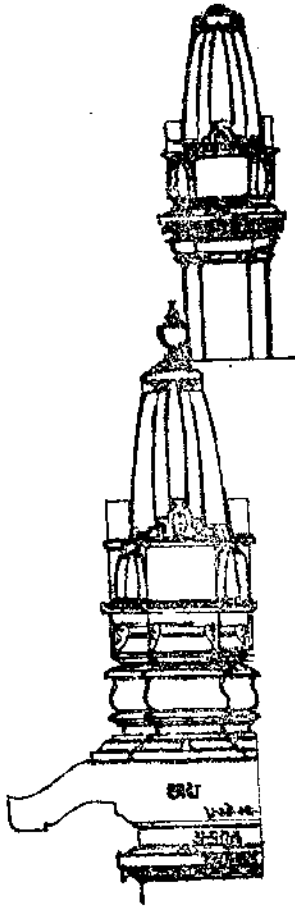
रेखा गर्भसमा शस्ता विस्तीर्णा धनदा स्मृता ॥ ४ ॥

રેખામૂલસ્ય દિગ્ભાગે કૂર્યાદિગ્રે ષઠ્ઠશકાઃ ।

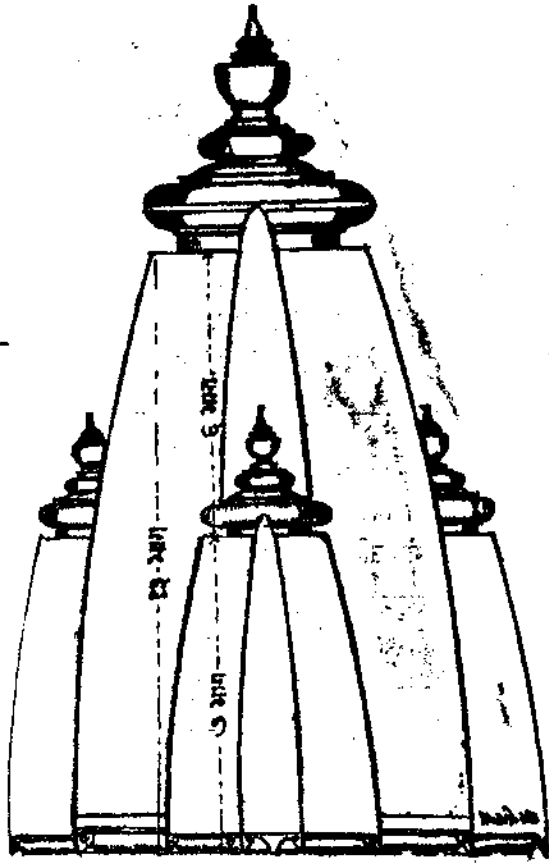
षड्बाहो दोषदं प्रोक्तं पञ्चमध्ये न शोभनम् ॥ ५ ॥

શીરાર્ણવ

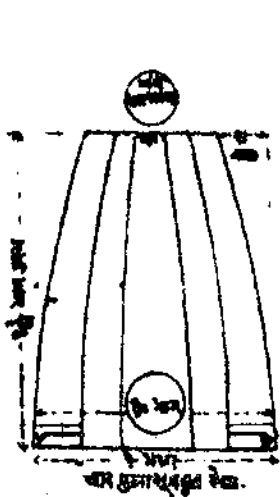
શિખરો અનેક આકારનાં થાય છે. તેના પર અનેક અંડકો ચઢાવી સુશોભિત બનાવાય છે. મંડોવર પર છબી ઉપર પ્રહારનો થર કરી તેના પર શૃંગો ચઢાવવા. એક શૃંગની ઉપર બીજુ' શૃંગ ચઢાવતાં અર્ધભાગ છોડવો. પ્રત્યેક શૃંગની નીચે ફરી પ્રહારનો થર ચઢાવી પ્રત્યેક શૃંગની નીચેના ભાગમાં છાબડી અને ઉદ્દગમ દોઢિયાથી વિભૂષિત કરવા. અંગ-ખાંચાના વિસ્તારના

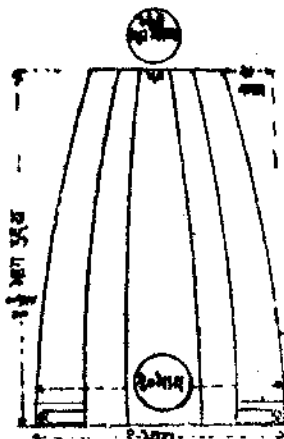
શુ ગોર્ધર્ણશુ ગ

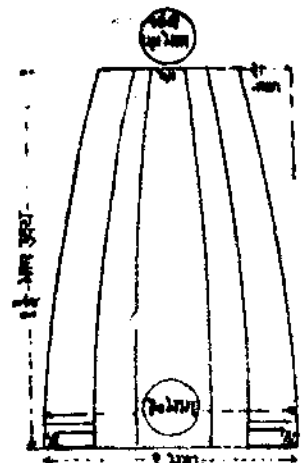
ઉરુશુ ગોર્ધર્ણ-ઉરુશુ ગ વિભાગ

શિવ ગુરુશુ ગુરુશુ ગ

શિવ ગુરુશુ ગુરુશુ ગ

શિવ ગુરુશુ ગુરુશુ ગ

ત્રણ પ્રકારે શિખરોદય માન અને તેના સૂત્રવલ

પ્રમાણથી સવાઈ શુંગની જિયાઈ (સ્કંધ-આંધણ) રાખવી. તે પર શુંગના સ્કંધ વિસ્તારથી અર્ધી જિયાઈની આમલસારી શુંગ પર ચડાવવી. તે સર્વ કામનાતું ફળ દેનાર ગ્રાણ્યું. મૂળ કર્ણુ-રેખા પ્રતિરથ પર એક બે ત્રણ એમ કહેલા ક્રમ પ્રમાણે શુંગો ચડાવવાં. પરંતુ નિરંધાર પ્રાસાદની મૂલ ભીંત પર ગર્ભગૃહની અંદરની ફરકતી કઈક વધુ અને સાંધાર પ્રાસાદના ભ્રમની ભીંતની બહાર શિખરનો વારસો મેળવવો. ગર્ભગૃહથી બરાબર અગર તેથી વધુ વિસ્તારવાળી રેખા-પાયચો રાખવાથી લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧-૪

શિખરના નીચેના રેખા-પાયચા વિસ્તારના દશ લાગ કરી શિખરના ઉપર સ્કંધ-આંધણે ૭ લાગ પહોળું રાખવું. ૭ લાગથી વધુ રાખવાથી દોષ કહ્યો છે અને પાંચ લાગથી ઓછું શોભતું નથી. (આથી સાડાપાય લાગ પહોળું સ્કંધ-આંધણે રાખવું). ૫

રેખામૂલસ્ય વિસ્તારાત્ પદ્મકોશં સમાલિખેત્ ।

ચતુર્ગુણેન સૂત્રેણ સપાદશિખરોદયઃ ॥ ૬ ॥

રેખા વિસ્તારમાનેન સપાદેન તદુચ્છ્રયમ્ ।

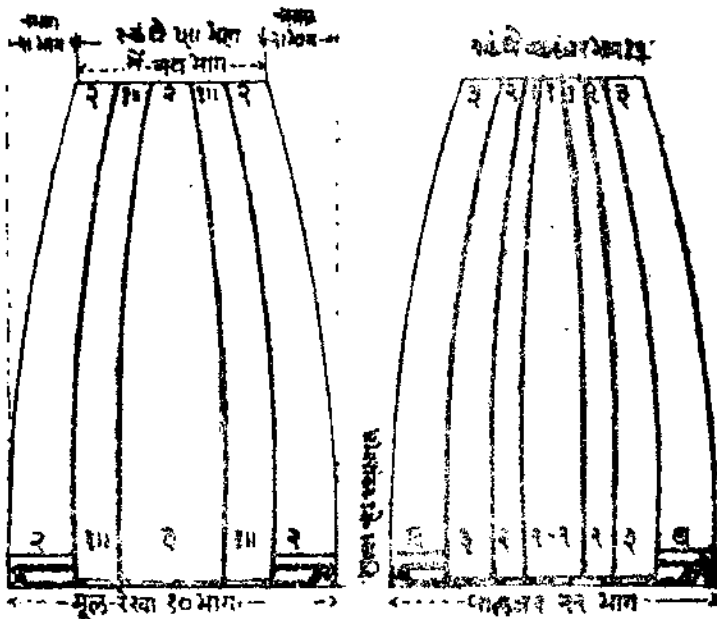
ત્રિભાગસહિતાશ્ચૈવ સાર્દ્ધં કૃત્વા વિચક્ષણૈઃ ॥ ૭ ॥

ઊરુશૃંગાણિ મદ્રે સ્યુર્ણૈકાદિપ્રહસંલયયા ।

ત્રયોદશ સમૂર્ણેઽધો લુપ્તઃ સસોદશૃંગકૈઃ ॥ ૮ ॥

ઘટ્ટા બાહ્યપ્રમાણં ચ સ્કન્ધે સ્કન્ધે તુ કારયેત્ ।

રેખામૂલે તુ દિગ્ભક્તે કોણઃ કાર્યો દ્વિભાગકઃ ॥ ૯ ॥

વાલંજર-નિરંધાર

વાલંજર-સોધાર (પાલપંજર)

ત્ર્યંશમ્ રથ સાર્દ્ધં સ્કન્ધોર્ષ્વે ચ નવાંશકે ।
કોર્ષેર્ચુર્ગાશૈર્મદ્રં ચ દ્વયંશ ત્રયો રથો ભવેત્ ॥ ૧૦ ॥

વીવાર્ણવ

સવાયા શિખરને મૂળ રેખાના પાંચયા વિસ્તારથી ચાર ગણું વૃત્તમૂત્ર ફેરવવાથી અવિકસિત કમળના આકારની શિખરરેખા = નમણુ થાય. શિખરોદયની ત્રણ પ્રકારે છુદ્ધિમાનોએ રચના કહેલ છે. શિખરના નીચે પાંચયે = મૂળ રેખાથી સવાચુર દોહું અને ૩ ત્રીજું ૧૩૩ ઊંચાઈના શિખર થાય છે. શિખરના ઊંદ્રે એકથી નવ સુધી ઉરશુંગ ક્રમાનુસાર ચડે છે. તેમાં નીચેના પાયચાથી સ્કંધ સુધીની ઊંચાઈના તેર ભાગ કરવા. તેમાં નીચેનું ઉરશુંગ સ્કંધ સુધી સાત ભાગ હુપ્ત-દળાતું રહે અને ઉપર છ ભાગ રહે. (કુલ તેર ભાગ) પાયચાથી સ્કંધ અને સ્કંધથી સ્કંધ સુધીના ભાગ સમજવા. આમલસારે તેથી બહાર જાણવો. મૂળ શિખરનાં ઉપાંગો—મૂળ શિખરના પાયચા વિસ્તારના દશ ભાગ કરવા. તેમાં રેખા = કર્ણુ જે જે ભાગના અને દોઢ દોઢ ભાગના પ્રતિરથ અને આપુ' ભદ્ર ત્રણ ભાગનું રાખવું (કુલ દશ ભાગ થાય). ઉપર સ્કંધ-બાંધણે વિસ્તારમાં નવ ભાગ કરવા. તેમાં બધ્ધે ભાગની જે રેખા, દોઢ દોઢ ભાગના જે પદરા અને જે ભાગનું આપુ' ભદ્ર એ રીતે નવ ભાગ બાંધણે = સ્કંધે સમજવા. ૬-૧૦

છાયોર્ષ્વે સ્કન્ધપર્યન્તમેકવિંશતિભાજિતમ્ ।
અઙ્કદિગ્દ્વસૂર્યાંશ-ત્રયોદશાંશસુસ્ત્વજેત્ ॥ ૧૧ ॥
શુકનાક્ષસ્ય સંસ્થાનં છાયોર્ષ્વે પચ્ચામતમ્ ।
મણ્ડપોર્ષ્વે શુકલપટ્ટા સમા ન્યૂના ન ચાધિકા ॥ ૧૨ ॥

પ્રાસાદના છબ પરથી શિખરના સ્કંધ બાંધણુ સુધીની ઊંચાઈના એકવીસ ભાગ કરવા. તેમાં નવ, દશ, અગિયાર, બાર અને તેર ભાગ સુધીમાં શુકનાસતું સ્થાન રાખવું. એ રીતે શુકનાસતું પંચવિધ પ્રમાણુ કહ્યું છે. મંડપના ઉપરની ઘંટા અમલસારે શુકનાસની બરાબર રાખવો અગર શુકનાસથી ઊંચો ન રાખવો. (શુકનાસથી થોડો નીચે હોય તો દોષ નથી). ૧૧-૧૨

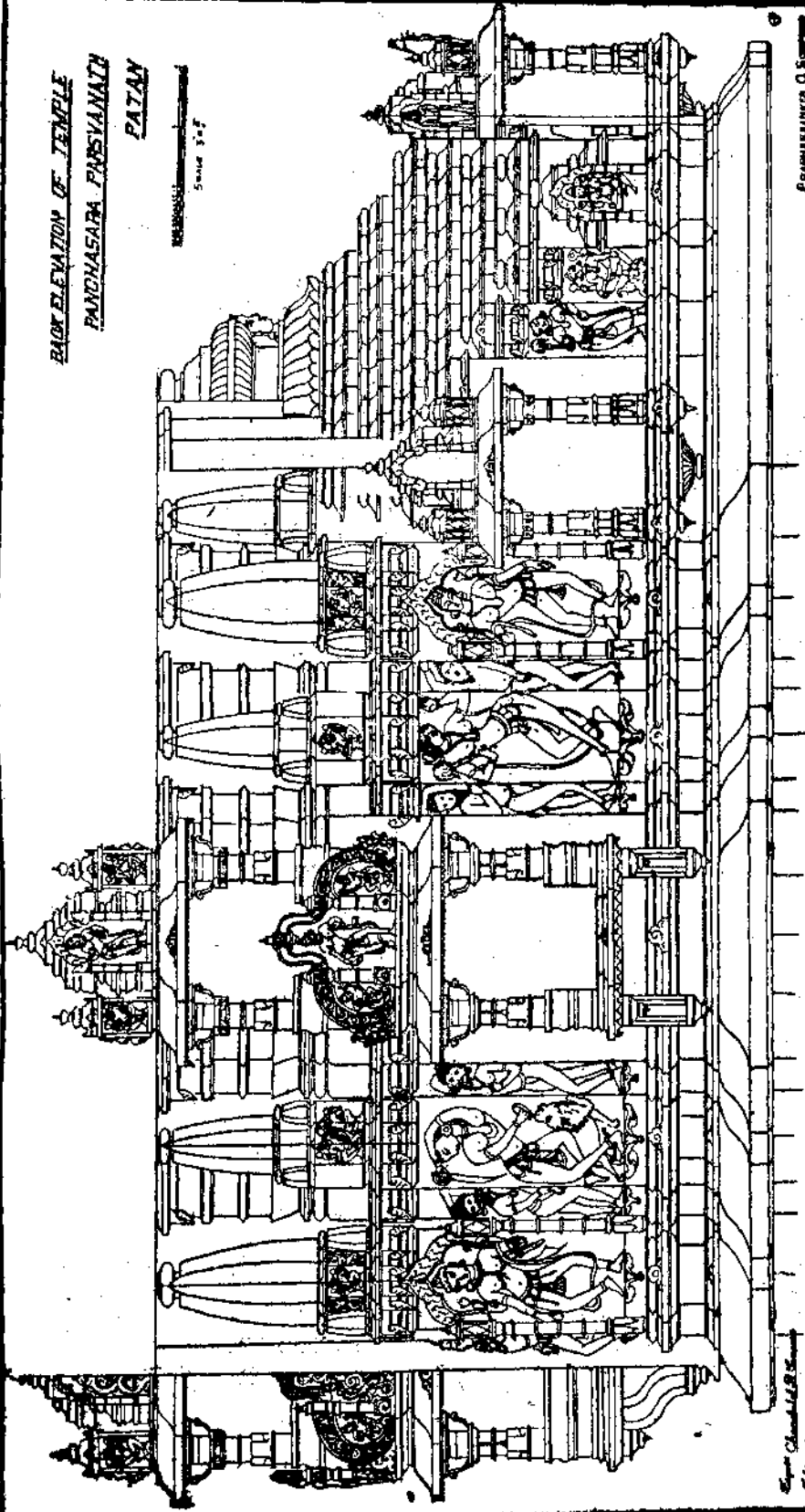
કવલિમાન

પ્રાસાદસ્ય પુરો ભાગે કૌલ્પિપદ પદાર્થત્રિક્ ।
તસ્યોર્ષ્વે શુકનાસં ચ એક-ત્રિ-સત્તમુદ્ગમમ્ ॥ ૧૩ ॥
તસ્યોપરિ સિંહઃ સ્થાપ્યો મણ્ડપકલશસમઃ ।
દ્વિસ્તભ્મઃ શુકનાસાગ્રે વિજ્ઞેયઃ પાદમણ્ડપઃ ॥ ૧૪ ॥

કૌલી લક્ષણુ કહે છે—પ્રાસાદના આગળ કૌલી ગર્ભગૃહના પદ જોટલી, તેથી અર્ધ કે ત્રીજા ભાગની નિર્ગમ કરવી. તે કૌલી ઉપર શિખરના શુકનાસના એકથી સાત સુધી ઉત્તરોત્તર દોઢયા ઉદ્ગમ ચઢાવવા. તે પર સિંહ સ્થાપન કરવો. તે સિંહ અને મંડપ પરના કલશ-પ્રાયઃ સમ હોય તો સારું (કળશ નીચો હોય તો દોષ ન જાણવો.) શુકનાસની આગળ જે સ્તંભોને પાદમંડપ કહે છે. ૧૩-૧૪

**BACK ELEVATION OF TEMPLE
PANCHASARA PARSVANATH
PATAN**

Scale 1/4"

FRANKLINIA O S...
ARCHITECT

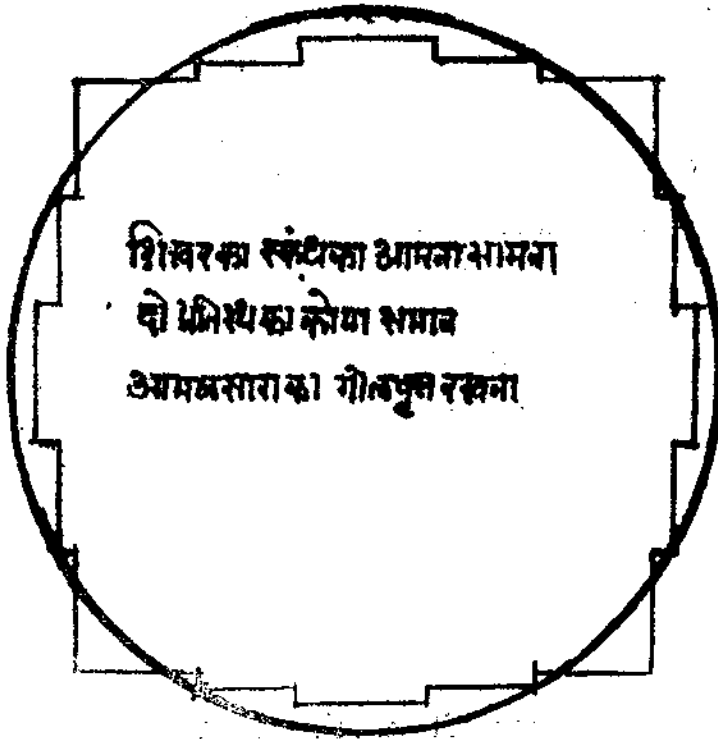
Super...
...

પ્રાસાદ છાદોર્ધ્વ, શિખરની જંઘા, શુંગ અને ભદ્રના ગર્ભાક્ષિ, બાજુમાં સંવરણા, ગર્ભાક્ષ

कोकिला लक्षण

कोणविस्तारविस्तीर्ण (र्णा) कोकिला शुभलक्षणं (णा) ।
उभयोः पार्श्वयोरेव एकैका च प्रशस्यते ॥ १५ ॥
कोणार्धे च यमदंष्ट्रवा (दंष्ट्रा) मित्तिश्चैव शुभप्रदा ।
सर्वलक्षणसंयुक्ता कोकिलाः सुफलप्रदा ॥ १६ ॥

कोकिला-प्रासादपुत्रनां लक्षण्यु कहे छे-प्रासादनी कोणी उपर भेड तरङ्ग शुभ लक्षण्युवाणी कोकिलानां लक्षण्यु कहुं छुं. कोणीना भेड तरङ्ग भांत उपर अेकेड कोकिला करवी. ते प्रशस्त लक्षण्यु. लीतनी लडाळ नेटलुं अने कर्णु-रेषाना विस्तार नेटलुं कोकिला विस्तारनुं प्रभाष्यु राभलुं. रेष्वाधी नानी अर्ध प्रभाष्युनी कोकिला करवाधी 'यमदंष्ट्रवा' नामनो वेध उरपन्न थाय छे. अे रीते सर्व लक्षण्युवाणी अेवी कोकिला कोणी उपर भेड तरङ्ग करवाधी ते शुभ लक्षण देनार लक्षण्यु. (कोकिला अर्थात प्रासादपुत्र) १५-१६.

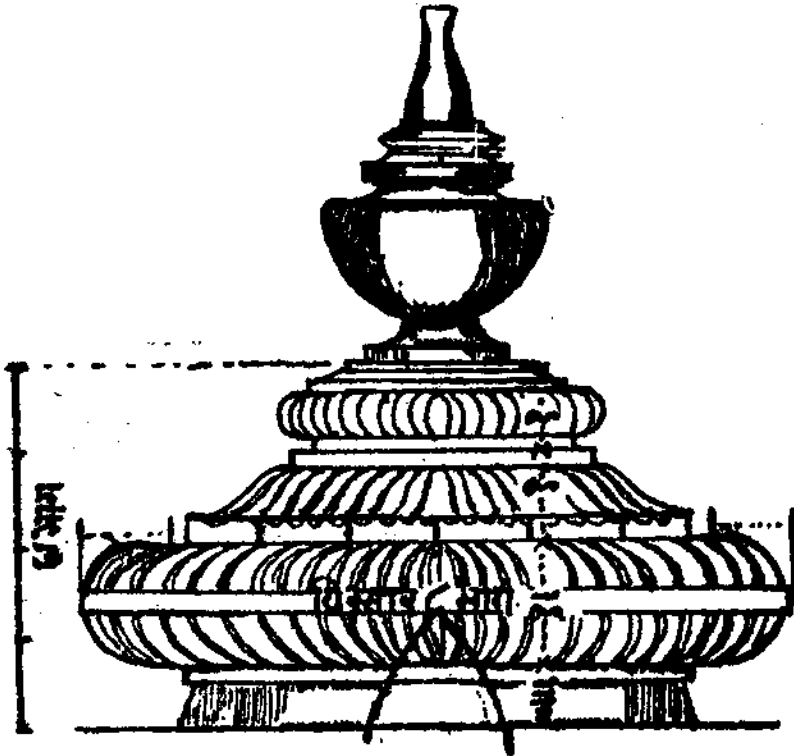

आमलसाराप्रमाण—

स्कन्धः षड्भागको क्षेत्रः सप्तोऽमलसारकः ।
क्षमवा प्रतिरथाभौ मध्ये वृत्तामलकम् ॥ १७ ॥

સપ્તભાગમધ્યે (ચ) ચતુષ્ષટ્ટિ વિભાજિતે ।
 દ્વાત્રિંશોદયં કાર્યં પ્રીવા ભાગં ષટ્ઠં ભવેત્ ॥ ૧૮ ॥
 અણ્ડકં માસ્કરે વિદ્યાત્ અષ્ટચન્દ્રાવિલોકિત્ ।
 ષટ્ઠ્ભાગવામલસારિ ચ નિષ્કાન્તં ચ અતઃ શ્રુણુ ॥ ૧૯ ॥
 અણ્ડકે દ્વાદશં ભાગં ચ સપ્તમિશ્વન્દ્રકોધિત(ક)મ્ ।
 ષટ્ઠ્મિરામલસારિ ચ ચતુર્દશોર્ધ્વકલશાસનમ્ ॥ ૨૦ ॥
 શિવે ચેદનરં રૂપં (તુ) ધ્યાનમૂર્તિં વિચક્ષણઃ ।
 શિશ્વરકર્ણે પ્રસ્થાપ્યં જિને કૂર્યાજ્જનેશ્વરમ્ ॥ ૨૧ ॥

શ્દીરાર્ણવ

અમલસારો કળશસહિત

હવે આમલસારાનું પ્રમાણ અને વિલાગ કહે છે. શિખરના સ્કંધ-બાંધણે ૭ ભાગ હોય તે આમલસારો સાત ભાગ પહોળો કરવો અથવા સ્કંધ-બાંધણેના ઉપગોના બે પ્રતિરથ-પટ્ટરના તિર્થગંભાપ બરાબર આમલસારાનો વિસ્તાર કરવો. (આ બંને પ્રમાણ મળી રહે છે). આમલસારા વિસ્તારના આગળ સાત ભાગમાં ચોસઠ ભાગ આમલસારાના પહોળાઈના કરવા અને બચીશ ભાગ બિંચાઈના કરવા. તેમાં ગણુ' ૭ ભાગ, મોટો અંક ૧૨ ભાગ, આઠ ભાગ ચંદ્ર

અને છ ભાગની અંઝરી-રામલસારી કરવી. એ રીતે યત્રીશ ભાગ આમલસારાના ઉદયના જાણવા. હવે નિકાળા પહોળાઈના ભાગ સાંભળો. મોટાં અંકક બાર ભાગ, અંદ્રસ સાત ભાગ અને છ ભાગ રામલસારી-અંઝરીના અને તે પર કલશાસન ચૌદ ભાગ (ગર્ભાંથી સાત ભાગ) રાખવા. એ રીતે ચોસઠ ભાગ પહોળાઈના અને યત્રીશ ભાગ ઊંચાઈના આમલસારાના જાણવા. શિખરના સ્કંધ ઉપર ખૂણે શિવ ઈશ્વરની ધ્યાનમૂર્તિ કે તાપસ બેસારવા. જે જિનનો પ્રાસાદ હોય તો જિનેશ્વરની મૂર્તિ સ્કંધના ખૂણે બેસારવી. ૧૭-૨૧

ધ્વજાધાર-સ્તંભવેધ પ્રમાણ

પ્રાસાદે પૃષ્ઠદેશે તુ દક્ષિણે ચ પ્રતિરથે ।
 ધ્વજાધારસ્તુ કર્તવ્યં ઈશાને નૈઋત્યેઽથવા ॥ ૨૨ ॥
 રેણોર્ધ્વે વષ્ટમે માગે સૂત્રાશપાદવર્જિતમ્ ।
 ધ્વજાધારસ્તુ કર્તવ્યો દક્ષિણે ચ પ્રતિરથે ॥ ૨૩ ॥
 રસ્તમ્ભે વેધસ્તુ કર્તવ્યો મિત્તિ ષષ્ઠાંશકમ્ ।

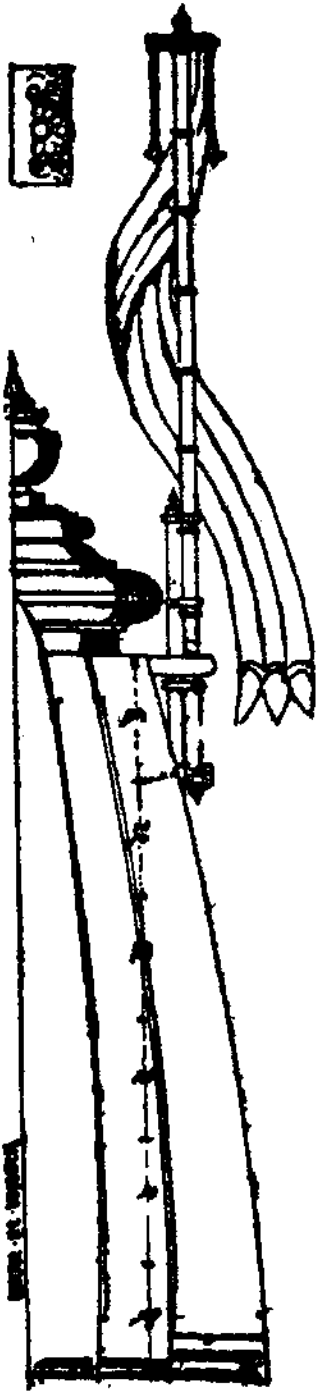
ક્ષીરાર્ણવ

શિખરના ધ્વજાધારનું સ્થાન—

પ્રાસાદના પાછલા ભાગમાં જમણી તરફના પ્રતિરથે ધ્વજાધાર (સ્તંભવેધ) કરવો. જે પૂર્વ મુખનો પ્રાસાદ હોય તો નૈઋત્ય કોણ તરફ અને જે પશ્ચિમ મુખનો પ્રાસાદ હોય તો ઈશાન કોણ તરફ ધ્વજાધાર માટે ધ્વજાધાર રાખવો. ૨૨

૨ ધ્વજાધારનો અર્થ ધ્વજાધારને ધારણ કરનાર. કલાખા (લાંબસા). આ વિષયમાં શિક્ષિતવર્ગમાં થોડો વાદવિવાદ છે. એક પક્ષ કહે છે કે ધ્વજાધાર એટલે ધ્વજાધારને ધારણ કરનાર ધ્વજાધાર અર્હી કરવો જોઈએ. અને તેવાં ધ્વજાધાર કેટલાંક જૂનાં મંદિરોમાં છે પણ ખરા.

કેટલાંક જૂનાં મંદિરોમાં ધ્વજાધાર-લાંબસા કલાખાપર ધ્વજાધાર હોયો કરેલો જેવામાં આવે છે. ત્યાં ધ્વજાધારની આકૃતિ નથી. વળી તે ધ્વજાધાર મૂળરેખાના ૨૪ ભાગ કરી તેના ત્રીજા ભાગે બાંધણી સ્કંધથી નીચે આ ધ્વજાધાર રાખવાનું કહ્યું છે. શાસ્ત્રોક્ત વિધાન આ છે. છતાં કોઈ દષ્ટાંતોને પ્રાધાન્યત્વ આપી સ્કંધ બાંધણીના બરાબર ધ્વજાધાર હોવો જોઈએ અને તે પણ સ્કંધમાં આમલસારામાં ધ્વજાધારને સ્થાપન કરે છે. આ રીત અશાસ્ત્રીય છે. ક્ષીરાણ્ણવમાં સ્કંધમાં-બાંધણીમાં ધ્વજાધાર કરવામાં ઘણું દોષ કહ્યું છે. તે આમલસારામાં ધ્વજાધાર સ્થાપન તો ન જ કરાય. વળી સ્કંધથી ૩/૨૪ અંશ જે ધ્વજાધારનું સ્થાન બરેબર શાસ્ત્રીય રીતે હોય તો આમલસારાથી ધ્વજાધાર જ રહે તેમાં શંકા નથી. બિહાપક્ષ ધ્વજાધારના સ્વરૂપ અને સ્થાન માટે જુદા છે. પરંતુ ધ્વજાધારની અગત્યતાને તો બિહાપક્ષ સ્વીકારે છે. જૂનાં દષ્ટાંતો એ પ્રમાણ ન ગણી શકાય. શાસ્ત્રાધાર જે હોય તે સાચો અને સ્વીકારવો જ જોઈએ. જ્યાં શાસ્ત્રાધાર ન હોય ત્યાં જૂનાં પ્રાચીન દષ્ટાંતોને માનવાં રહ્યાં. તેવા સમયે વાદવિવાદ ન જોઈએ. શાસ્ત્રના અર્થઘટન જુદી રીતે કરી પોતાના મતનું સમર્થન કરવું એ દુરાચાર ન હોવો (રાખવો) જોઈએ.

ધ્વજધારતું સ્થાન માન

શિખરની મૂળ રેખાના પાયચાથી સ્કંધ ળાંધણા સુધીની ળીચાઈના છ ભાગ કરીને તેના ઉપરના છૂટા ભાગમાં ચોથો ભાગ ઢીન કરીને ળાંધણાથી નીચે ધ્વજધાર કરવો એટલે રેખાની ળીચાઈના ૨૮ ભાગ કરી સ્કંધ-ળાંધણાથી ત્રણ ભાગ નીચે ધ્વજધાર શિખરના પાછળ જમણી તરફ પઢરામાં કરવો. આ ધ્વજધારને સ્તંભવેધ પણ કહે છે. તે ભીંતના છૂટા ભાગ જેટલો કરવો. ૨૩

કલશમાન—

પ્રાસાદસ્પાષ્ટમાશેન કલશાણ્કે (ક) વિસ્તરે ।

લોઢશાશાધિકો જ્યેષ્ઠો ઢીનમાને કનીયસઃ ॥ ૨૪ ॥

ગ્રીલાપીઠ ભવેત્ભાગ ત્રિભાગેનાણ્કં તથા ।

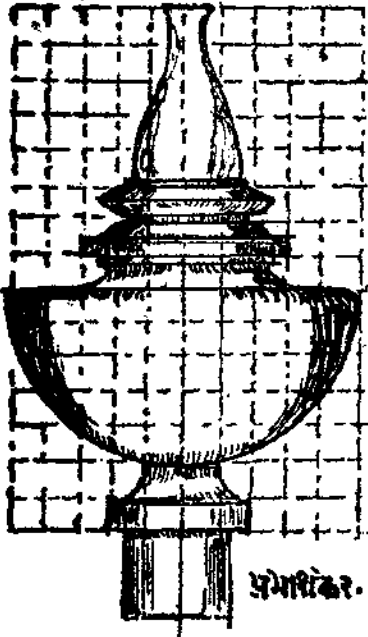
કર્ણિપત્રી ઢ્વિભાગં ચ ત્રિભાગં ઢીજપૂરકમ્ ॥ ૨૫ ॥

ળકાશોઢગ્રે મૂલે ઢ્વૌ વઢ્વિવેદાશકર્ણિકા ।

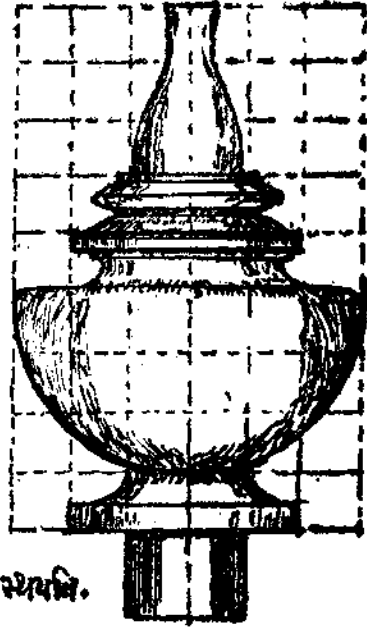
ગ્રીલા ઢ્વૌ પીઠમઢ્વે ઢ્વૌ ષઢ્વભાગવિસ્તરા ॥ ૨૬ ॥

વાસ્તુમજરી

૧૦ X ૧૫ કળશમાન

કલશ માન

૪ X ૯ ભાગ કળશમાન

પ્રમાણિકર. ડર્ગે. સ્થપત્તિ.

શિખરનું કળશમાન--

(પ્રાસાદ કર્ણુ-રેખા વિસ્તાર હોય તેના આડમા ભાગનો કળશવિસ્તાર રાખવો તે મધ્યમાન. તેનો સોળમો ભાગ વધારવાથી જ્યેષ્ઠમાન અને સોળમો ભાગ ઘટાડવાથી કનિષ્ઠમાન થાય. કળશ વિસ્તારથી દોઢો ઉંચો કરવો.) તેના ઉંચાઈના માનમાં નવભાગ કરવા. તેમાં એક ભાગ પીઠ ગણાવો; તે પર એક પડવો ત્રણ ભાગ, કર્ણિકા ને છછ એક એક ભાગની એટલે બે ભાગ અને તે પર દોડલો-ગિજ્જેશ ત્રણ ભાગનો કરવો. એ પ્રકારે કુલ નવ ભાગ ઉદ્યના જાણવા. હવે કળશના વિસ્તાર ભાગ કહે છે. દોડલા ગિજ્જેશનો અથ ઉપરનો એક ભાગ, નીચે મૂળમાં બે ભાગ, કણી ત્રણ ભાગ, છછુ' ચાર ભાગ, એક પડવો છ ભાગ વિસ્તાર નીચે ગણુ' બે ભાગ અને તેની નીચેની પડવી ચાર ભાગ એ રીતે કળશવિસ્તાર છ ભાગ જાણવો ૨૪, ૨૫, ૨૬.૩

૩ કળશનાં ખીજ પણ માન કહે છે-

રેલાયા: પશ્ચમશિન કલશં કારયેદ્ બુધ: ।

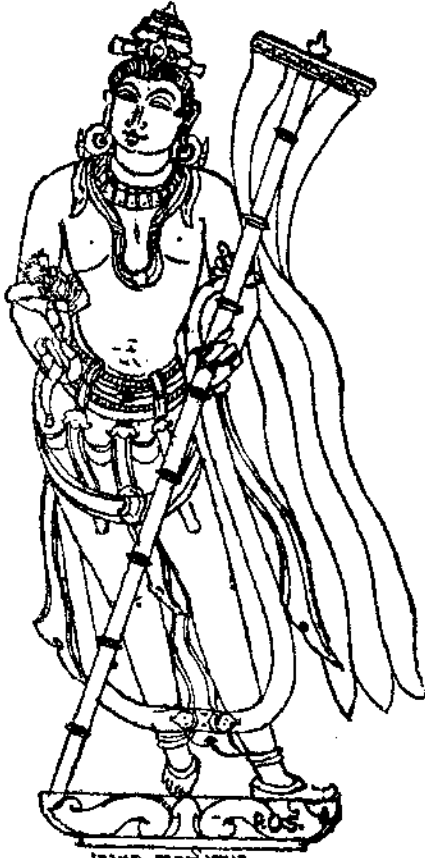
ઘણ્ટાવિસ્તારપાદેન તત્પાદેન યુતં પુન: ॥

इत्थं कलशविस्तारं उच्छ्रयस्तस्य सार्द्धत: ।

દીપાર્ણવ.

શિખરમાં ઉપયોગી કળશના અન્યમાન કહ્યા છે. શિખરના કે ઉરુશુંગ કે શુંગના પાચમા વિસ્તારના પાંચમા અંશે કળશનો વિસ્તાર બુદ્ધિમાન પુરુષોએ કરવો.

ખીજુ' પ્રમાણુ આમલસારાના વિસ્તારના ચોથા ભાગમાં ફરી તેના ચતુર્થાંશ ભાગની વૃદ્ધિ કરતાં જે વિસ્તાર આવે તેટલો કળશનો વિસ્તાર રાખવો. અર્થાત્ આમલસારા વિસ્તારથી સવાયા કરીને તેનો ચતુર્થાંશ કળશવિસ્તાર કરવો. વિસ્તારથી દોઢો ઉંચો કરવો.

ब्रह्माय नमः

सुवर्णुनी प्रासादपुरुष

अथ प्रासादपुरुष—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि पुरुषस्य प्रवेद्यनम् ।
 न्यसेद् देवालयेष्वेवं जीवस्थानफलं भवेत् ॥२७॥
 स्कन्धोर्ध्वं ततः स्थाप्य ताम्रपर्यङ्कसंस्थिताम् ।
 शयनं चाधि (पि) निर्दिष्टं पद्मं वै दक्षिणे करे ॥२८॥
 त्रिपताका करे वामे कार्ये हृदि संस्थितम् ।
 भूतपात्रस्योपरि पर्यङ्के सुवर्णपुरुषः ॥ २९ ॥
 प्रमाणं तस्य वक्ष्यामि अर्द्धाङ्गुले चैकहस्तकम् ।
 अर्द्धाङ्गुला भवेद्दृष्ट्विद्यावत्पञ्चाशहस्तकम् ॥३०॥

क्षीरार्णव

७वे ७ सुवर्णुना प्रासादपुरुषे
 देवालयेना षडस्थानरूपे छे तेने आभलसाराभां
 पधराववानो विधि न्ने क्षणरूपे छे ते कङ्कं छुं.
 पाधिया उपर आभलसाराभां त्रांयानो के
 यांटीनो ढोलियो (रेशमनी ढोरी पाटी) गाद्वी,
 आशीकुं, रेशमनां करी ते पर सुवर्णुना प्रासाद-
 पुरुषने सुवराववो. तेना ऋभया ढाथभां कभण
 धारणु करावतुं डाया ढाथभां त्रणु शिआवाणी
 पताका धारणु कराववी ने ते ढाथ छातीये
 राभवो. तेवी आकृतिनी सुवर्णु प्रतिभा
 सुवराववी.

आभलसाराभां गायतुं धी लरेल त्रांयानो कणशपात्र मूकी ते पर ढोलियो मूकी तेना पर
 सुवर्णुनी प्रासादपुरुषनी भूर्ति सुवरावी संपुटरूपे राभवी (ते पर ढांकुं). प्रासादपुरुषदुं प्रभाणु
 कङ्कं छुं. अत्येक गन्ने अर्धा अर्धा आंगणनी तेम ऐकथी पयास ढाथ सुधीना प्रासादनुं प्रभाणु
 प्रासादपुरुषनुं ऋणुनुं. २७-३०

अजदण्ड पृथुमान—

एकहस्तेषु प्रासादे दण्डपादोनमङ्गुलम् ।
 अर्धाङ्गुलं भवेद्दृष्टिः पञ्चविंशतिहस्तके ॥ ३१ ॥
 अतोर्ध्वपाददृष्टिः प्रयत्नेन शतार्धमानके ।
 पर्वमिर्विषमे कार्याः समग्रन्धीः सुखावहाः ॥ ३२ ॥

દળ વીર્યમાન—

પ્રાસાદકોળમર્યાદા સત્તહસ્તા ન મધ્યતઃ ।

ગર્ભમાનેન કર્તવ્યં હસ્તઃ સ્યાત્પશ્ચવિશતિઃ ॥ ૩૩ ॥

રેલામાનં ચ કર્તવ્યં યાવત્પશ્ચાંશહસ્તકમ્ ।

અષ્ટમાંશ યદા હીનાધિવ્યં કન્ય જ્યેષ્ઠમાનતઃ ॥ ૩૪ ॥

હીરાર્ણવ

ધ્વજદંડની જડાઈનું માન કહે છે. એક હાથના પ્રાસાદને પોણા આંગુલ જડો ધ્વજદંડ રાખવો. બેથી પચીસ હાથ સુધીના પ્રાસાદોને પ્રતિહસ્તે અર્ધા અર્ધા આંગુલની વૃદ્ધિ જડાઈમાં કરવી. છવ્વીશથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને પ્રત્યેક હાથે પા પા આંગુલની વૃદ્ધિ દંડની જડાઈમાં કરતા જવી. એકી (વિષમ) પર્વ = ગાળા અને બેકી (સમ) ગ્રંથી = કાંકણીને ધ્વજદંડ સુખ દેનાર જાણવો. ૩૧-૩૨

હવે ધ્વજદંડની લંબાઈનું માન કહે છે. એકથી સાત હાથ સુધીના પ્રસાદને બહાર રેખા વિસ્તારે હોય તેટલો ધ્વજદંડ લાંબો રાખવો. આડથી પચીસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને ગર્ભગૃહના માન જેટલો ધ્વજદંડ લાંબો રાખવો. છવ્વીશથી પચાસ હાથ સુધીના પ્રાસાદને શિખરની રેખા માને-પાયચા જેટલો વિસ્તાર-ધ્વજદંડ લાંબો રાખવો. જે માન આવ્યું હોય તે મધ્યમાન જાણવું. તેનો આડમો અંશ અધિક કરવાથી જેષ્ઠમાન અને આડમો અંશ ઘટાડવાથી કનિષ્ઠમાન (ધ્વજદંડવું) જાણવું. ૩૩-૩૪

દળકાષ્ઠ

શિશ્વપઃ વંશસ્વદિરમધુકોરુણચન્દનં ।

સુવૃતઃ સારદારુશ્ચ ગ્રન્થિકોટરવર્જિતઃ ॥ ૩૫ ॥

ધ્વજદંડનું કાષ્ઠ સીસમ, વાંસ, ખેર, મહુડા કે ચંદનનું પસંદ કરવું. કાષ્ઠ ગાંડવાળું ન હોવું જોઈએ. ૩૫

ઋષ્ટોદયપ્રમાણેન સ્તમ્ભિકોદયઃ કારયેત્ ।

ધ્વજાવતી સ્તમ્ભિકા ચ ચાષ્ઠશ્રવા (વ) વૃતાસ્તથા ॥

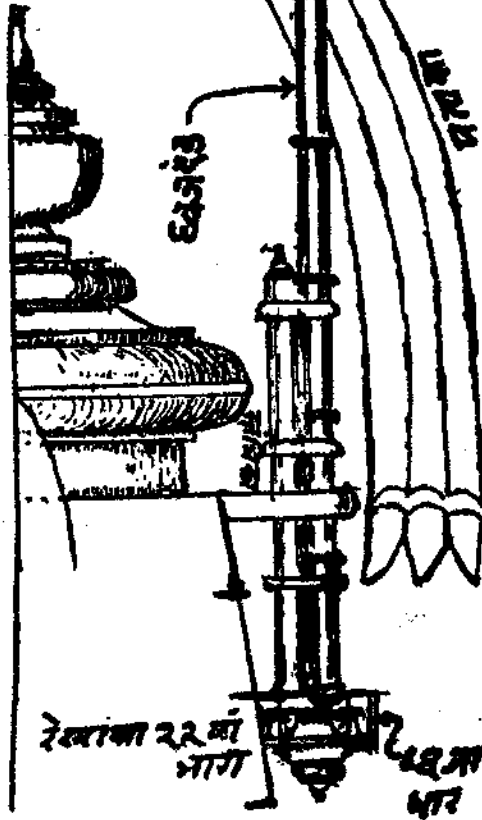
તવૃષ્ણે કલશં કુર્યાત્ વંશબન્ધપ્રતિહસ્તકે ॥ ૩૬ ॥

દીપાર્ણવ

ધ્વજદંડની સાથે ઊભી સ્તંભિકા ધ્વજધારથી આમલસારા સુધીના પ્રમાણની અષ્ટાંશ કે ગોળ કરવી તેના પર મોગરો કરવો. ધ્વજદંડ અને સ્તંભિકાને મજબૂત ત્રાંબાના પાટના બંધો ગળે ગળે જડવા. ૩૬

૪ ધ્વજદંડ સાથે સ્તંભિકા આમલસારા જેટલી ઊંચી રાખી ધ્વજદંડની સાથે બાંધવી. આ પ્રમાણ અપરજિત આદિ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં સ્પષ્ટ આપેલ છે. વર્તે માનમાં સ્તંભિકાની પ્રથા નથી. તેથી કેટલાક શિક્ષણીઓ સ્તંભિકાને નિરર્થક માને છે. પરંતુ શાસ્ત્રોમાં તેનો પાઠ છે. મંડનસ્વધારે કે નાથુએ સ્તંભિકા વિશે કહ્યું નથી. સંક્ષિપ્ત સંકલનના હેતુથી તેણે કશું ન હોય.

पंडनेवासा हे
पाटकी मस

ध्वजधार, ध्वजदंड, स्तंभिका याने मंडी

दण्डमर्कटिमान

तदूर्ध्वं च षडंशेन मर्कटी चार्द्धविस्तरा ।

ततः त्रिभागमुत्सेधं च किङ्किणी घण्टमण्डिता ॥ ३७ ॥

अर्द्धचन्द्राकृतिक्षैव पार्श्वे कार्यो गगारका (कः) ।

तस्योर्ध्वे कलशः कार्यः पञ्चमांशेन दीर्घता ॥ ३८ ॥

पताकाप्रमाण—

ध्वजादण्डमानेन पताका चाष्टांशविस्तृता ।

त्रिभिर्वा पञ्चभिः शिखैः मणिवन्धं च शोभितम् ॥ ३९ ॥

ध्वजदंडनी उपर दंडनी ल'भाधना छद्म लाजे पाटली लांभी करवी. तेनाथी अर्ध पडोणी अने पडोणाधना त्रीण लाजे न्दडी राभवी. पाटलीने कांकणुओ अने ध'टिकाओथी शालती करवी. पाटलीमां नीये अर्ध'य'दने जे प्पानु गगारकोनी आकृति करवी. पाटली उपरना लागमां तेनी ल'भाधना पांयभा लाग प्रभाषुनो कणश छियो करवो. ३७-३८

निचिन्हं (षष्पं) शिखरं दृष्ट्वा ध्वजाहीनं न कारयेत् ।

असुरा नासमिच्छन्ति ध्वजहीने सुरालये ॥ ४० ॥

दीपार्णव

तैयार अयेलु' शिभर ध्वज वगरनुं राभपुं नहि अर्थात् देवप्रतिष्ठा करी लेवी, कारणु के ध्वजरहित शिभर जोधने (छ भास सुधी) भूत, राक्षस ने अशुशे प्रासादमां वास करवानी छुअछा करे छे तेथी ध्वज वगरनुं शिभर न राभपुं अर्थात् देवप्रतिष्ठा करीने ध्वज अडावी देवी. ४०

॥ इति शिखराधिकारः ॥

॥ ४ ॥

॥ अथ मण्डपाधिकारः ॥

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि मण्डपानां तु लक्षणं ।

प्रासादस्य प्रमाणेन मण्डपं कारयेद् बुधः ॥ १ ॥

प्रथमं समं सपादसार्द्धं च पादोनद्वयम् (मेघ च ।)

द्विशुणं चाऽपि कर्तव्यं सपादद्वयमेव च ॥ २ ॥

सार्द्ध-द्वयं तु कर्तव्यं अत ऊर्ध्वं न कारयेत् ।

इति सप्तथा प्रमाण-सूत्रं वास्तुविद्विहरुदाहृतम् ॥ ३ ॥

હવે હું પ્રાસાદના મંડપોતું લક્ષણ કહું છું. પ્રાસાદના પ્રમાણથી બુદ્ધિમાન શિલ્પીએ મંડપ કરવો. પહેલો સમ=એટલે પ્રાસાદ જેવડો, ખીન્ને સવાયો, ત્રીન્ને દોઢો, ચોથો પોણા બે ગણો, પાંચમો બમણો, છઠ્ઠો સવા બે ગણો અને સાતમું પ્રમાણ પ્રાસાદથી અઠી ગણો મંડપ વિસ્તારમાં કરવો. તેથી વધુ ન કરવો. એ રીતે વાસ્તુશાસ્ત્રના ગાતાઓએ સાત પ્રમાણસૂત્રો મંડપનાં કહેલાં છે ૧-૩

સમં સપાદપચ્ચાશત્પર્યન્તં દશહસ્તકમ્ ।

દશપચ્ચહસ્તે સાર્દ્ધં ચતુર્હસ્તે દ્વયપાદન (દોનમ્) ॥ ૪ ॥

ત્રિહસ્તે દ્વિગુણં તદ્વિશિષ્ટા ચતુષ્કિકા ।

ચતુષ્કં ચાડપિ ચાષ્ટાંશં શુકસ્તમ્માનુસારત્ (તઃ) ॥ ૫ ॥

—શ્રીરાણં

પચાસ હાથથી દશ હાથના પ્રાસાદને મંડપ પ્રાસાદ જેવડો કરવો અથવા સવાયો મંડપ કરવો. દશથી પાંચ હાથ સુધીના પ્રાસાદને દોઢો મંડપ કરવો. ચાર હાથનાને પોણા બે ગણો, ત્રણ હાથનાને બે ગણો અને એથી ઓછા માપના દેવાલયને વિચિત્ર એવી યોજી કરવી. યોજી ચોરસ કે અષ્ટાંશ શિખરના શુકસ્તમ્બને અનુસરતી પાદમંડપ જેવી કરવી. ૪-૫

ગૃહલ્લિક (:) તથા નૃત્યક્રમેણ મણ્ડપત્રયં ।

પ્રાસાદે રાજે પ્રતોલ્યે વાપિદ્વારાગ્ર એવ ચ ॥ ૬ ॥

અપરાજિત

મંડપોના ત્રણ સામાન્ય પ્રકાર—ગૃહમંડપ, સ્ત્રિકમંડપ અને નૃત્યમંડપ. એ ત્રણ પ્રકારના મંડપો દેવપ્રાસાદ આગળ કે રાજપ્રાસાદ આગળ, પ્રતોલ્યા આગળ કે જલાશયોના દ્વાર આગળ એમાંના મંડપ કરવા. ૬

લ્લિકમણ્ડપાઃ

એકત્રિવેદષ્ટ્સપ્તનવચતુષ્કિકાન્વિતઃ ।

અગ્રે મઠં દ્વિપાર્શ્વે દ્વે ચાગ્રપાદર્થે (દ્વ) યોસ્તથા ॥ ૭ ॥

અપ્રતલ્લિચતુષ્કિકથશ્ચ (ષ્ચયશ્ચ તથા) પાર્શ્વદ્વયોડપિ ચ ।

મુક્તકોનો ચતુષ્કયો ચેદિતિ દ્વાદશમણ્ડપાઃ ॥ ૮ ॥

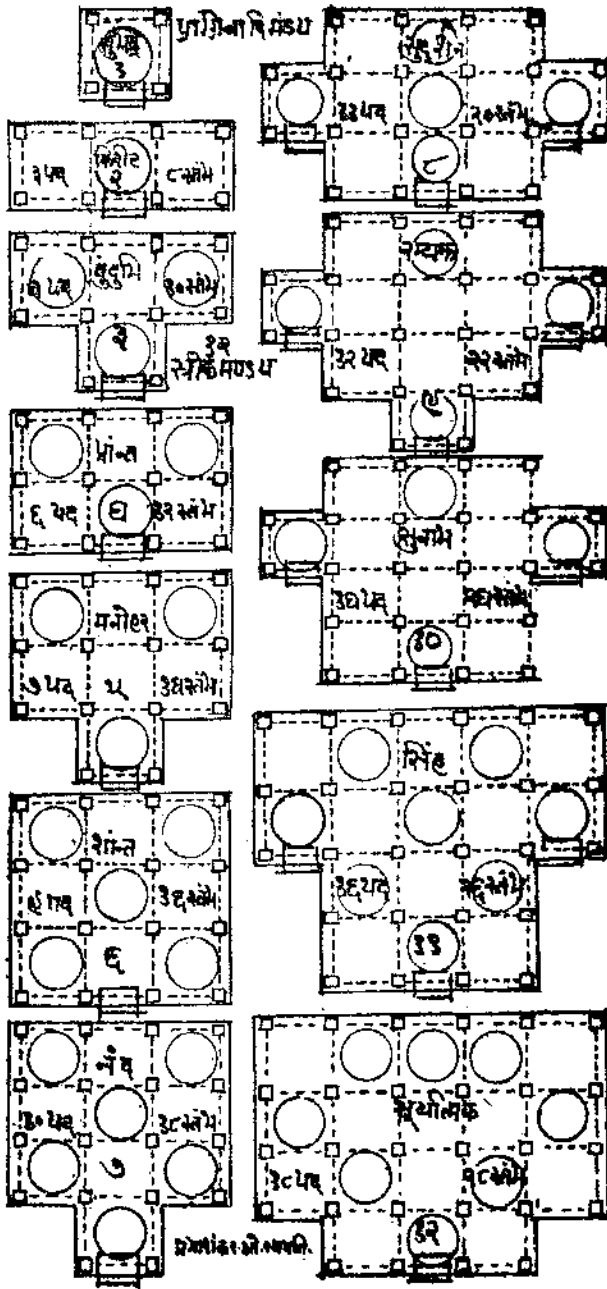
નામાભિધાન—

સુભદ્રસ્તુ કિરીટં ચ દુન્દુભિઃ પ્રાન્ત એવ ચ ।

મનોહરશ્ચ શાન્તશ્ચ નન્દી (ન્દા) હ્યશ્ચ સુદર્શનઃ ॥ ૯ ॥

રમ્યકશ્ચ સુનાભશ્ચ સિદ્ધસૂર્યાત્મકસ્તથા ।

ત્રિ (નિ) ગૃહાગ્રે ત્રિકે લ્યાતં દ્વાદશાઃ મુખમણ્ડપાઃ ॥ ૧૦ ॥

भार खिंड मंडपना स्वकरो

બાર પ્રકારના સ્ત્રિકમંડપની રચના કહે છે. એક પદની ચોક્કા 'સુલદ્ર' (૨) ત્રણ પદને 'કિરીટ' (૩) ત્રણ પદ આગળ એક ચોક્કા 'દુન્દુલિ' (૪) છ ચોક્કા 'પ્રાંત' (૫) છ ચોક્કા પદ આગળ એક પદ વધારવાથી 'મનોહર' (૬) નવ પદની 'શાન્ત' (૭) નવ પદ આગળ એક પદની ચોક્કાને 'નંદ' (૮) નવ ચોક્કાને બાજુના બે પદ વધારવાથી 'સુદર્શન' (૯) ૧૧ પદના સુદર્શન આગળ એક પદ વધારવાથી 'રમ્યક' (૧૦) રમ્યકને આગળ ત્રણ ચોક્કા કરવાથી 'સુનાભ' (૧૧) સુનાભને પાછલી પંક્તિમાં બે બાજુ એકેક પદ વધારવાથી 'સિંહ' (૧૨) પાંચ પદની ત્રણ પંક્તિની આગળ ત્રણ પદની ચોક્કાઓ કરવાથી 'સૂર્યાત્મક' નામે બારમો સ્ત્રિક મંડપ થાય. એ રીતે સ્ત્રિક પ્રકારના બાર મંડપોની રચના એકથી અઢાર પદની કબી, ગૂઢ મંડપો આગળ બહાર આવા સ્ત્રિક મંડપો કરવા. ૭-૧૦

પુષ્પકાદિ ૨૭ મંજપા:-

પુષ્પકોડથ ચતુઃષ્ટિ આદ્યો દ્વાદશસ્તમ્ભકાઃ ।

પુષ્પકાદ્ દ્વૌ દ્વૌ હીનાઃ સ્વઃ મજ્જપાઃ સપ્તવિંશતિઃ ॥ ૧૧ ॥

અપરાજિત-

એસઠ સ્તંભોના પુષ્પકાદિ ૨૭ મંડપોમાં પહેલા બાર સ્તંભોના સુલદ્ર નામના મંડપથી બબ્બે સ્તંભોની વૃદ્ધિ કરવાથી ૬૪ સ્તંભોનો પુષ્પક મંડપ રજમો થાય. અર્થાત્ પુષ્પક મંડપના ૬૪ સ્તંભોમાંથી બબ્બે સ્તંભો ક્રમથી ઓછા કરવાથી ૨૭ મંડપો થાય. ૧૧

(આ ૨૭ મંડપોનાં નામ સ્તંભ સંખ્યા સાથે આ સાથે આલેખમાં આપેલાં છે.)

મેર્વાદિમજ્જપા:-

સૂર્યોત્તરશતં સ્તમ્ભા ભૂમિકા પચ્ચષોઽચ્છિન્નતાઃ ।

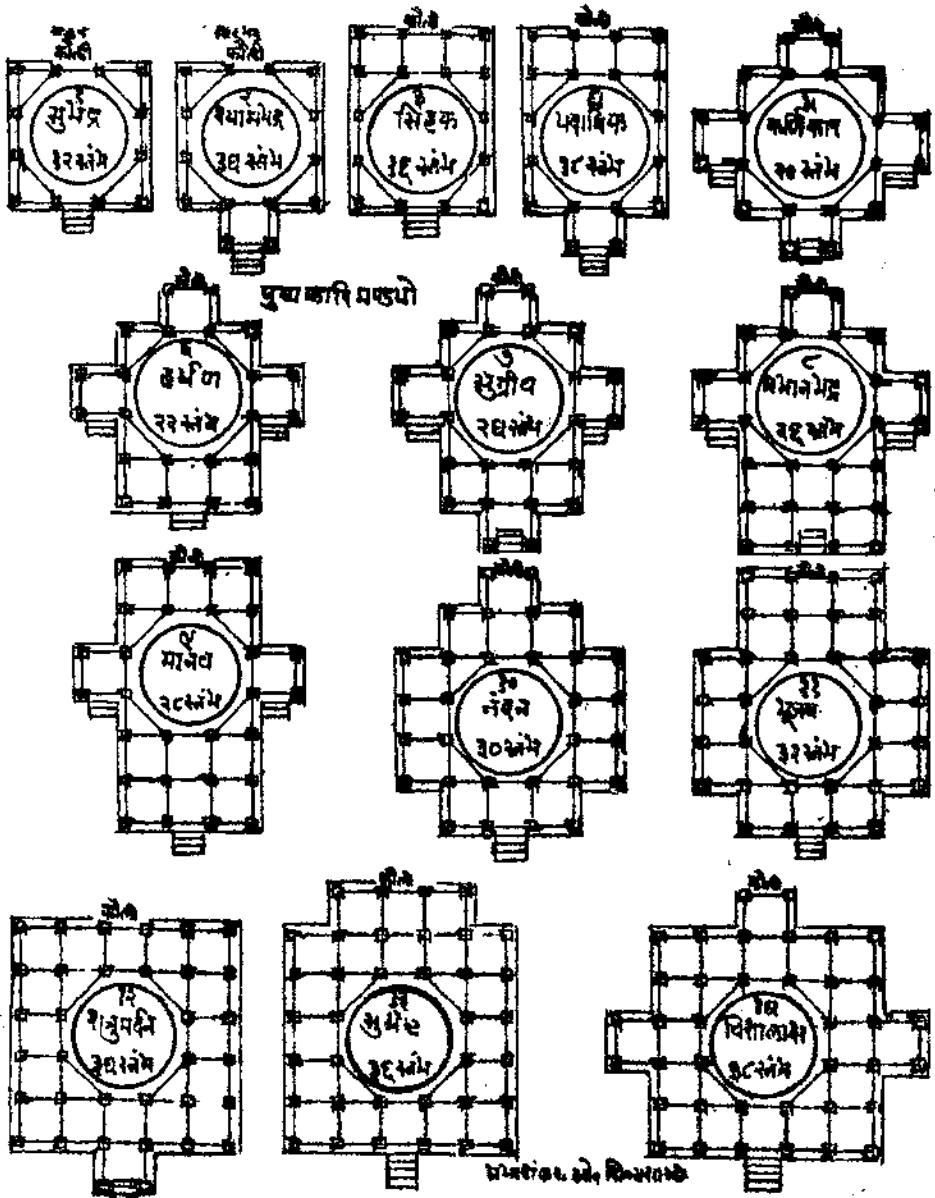
મેરુમજ્જપ ઉક્તાશ્ચ દ્વિભૌમૌર્ધ્વં ચ માજ્જતઃ ॥ ૧૨ ॥

દ્વૌ દ્વૌ સ્તમ્ભૌ દ્વિસ્વયોગાન્મજ્જપાઃ સ્યુરનુકમાત્ ।

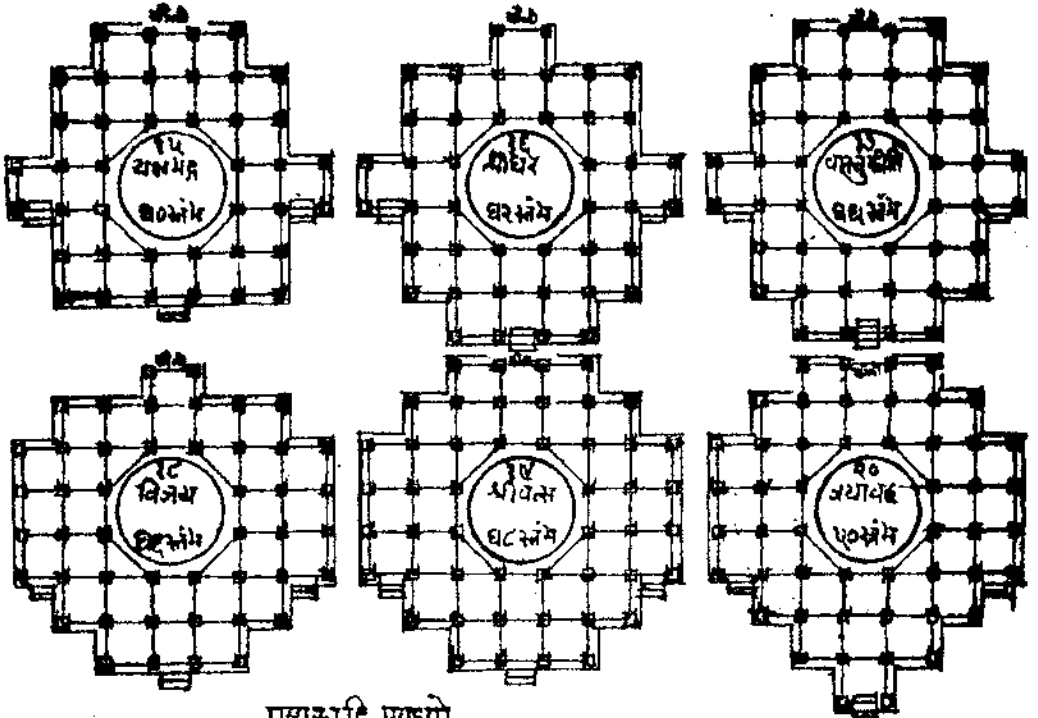
ચતુઃષ્ટિસ્તમ્ભૈર્લોક્ય મજ્જપાઃ પચ્ચવિંશતિઃ ॥ ૧૩ ॥

—દીપાર્ણવ

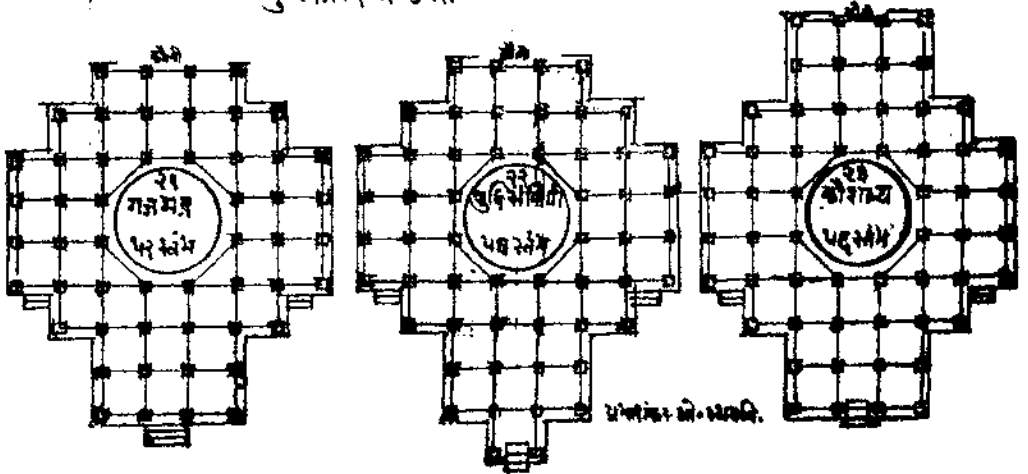
બેથી પાંચ ભૂમિ-મજ્જલાના એકસો બાર સ્તંભો સુધીના મેર્વાદિ પચીસ મંડપો બનાવવા. એકસો બાર સ્તંભોના પાંચ ભૂમિના મેરુ મંડપથી બબ્બે સ્તંભો ક્રમે ક્રમે ઓછા કરવાથી પચીસ મંડપો અનુક્રમે એસઠ સ્તંભો સુધીના થાય. આ મંડપો દેવપ્રાસાદ આગળ દે બલાણુકમાં થાય. ઉપર સંવરણા અને મતવારણ્યુક્રમ મંડપોની રચના થાય. ૧૨-૧૩

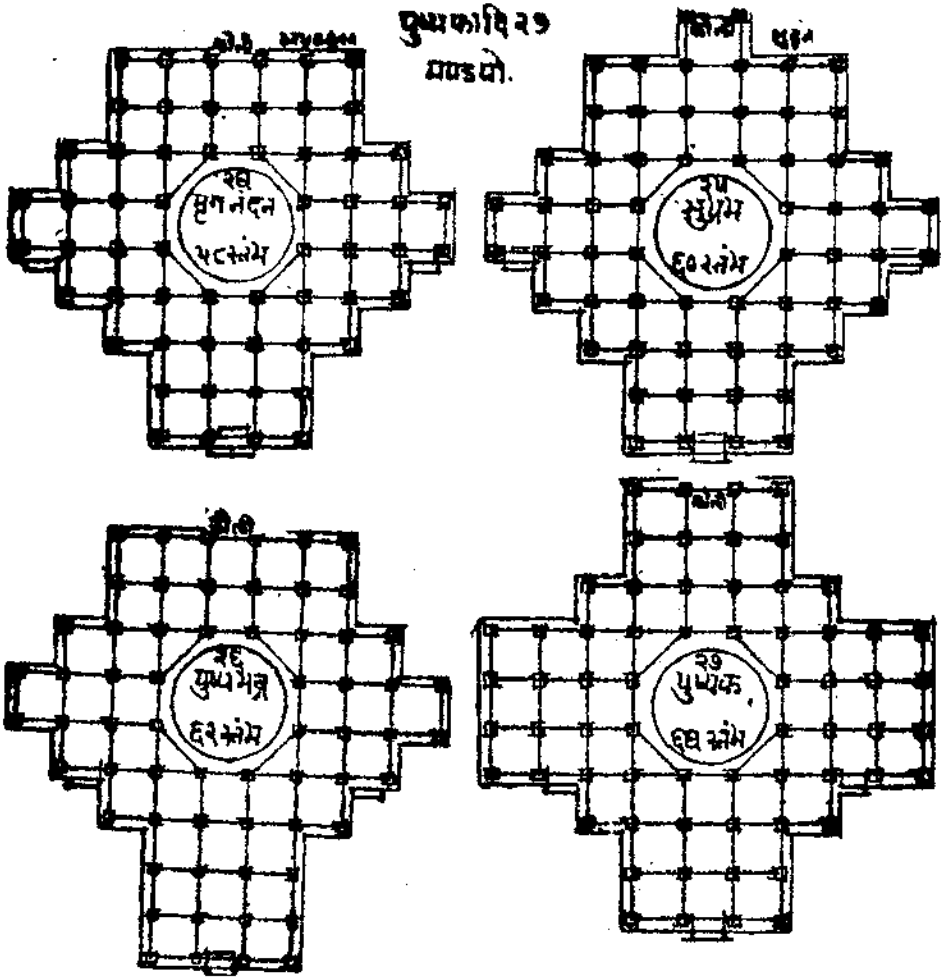
पुष्पकवि २७ मंडपोमांता १-१४ मंडपोना आलेखनी

पुष्यकादि मण्डपो.

पुष्यकादि २७ मंडपोमांना १५-२३ मंडपोना आलेखना

पुष्पकादि २७ भंडपोमांता २४-२७ भंडपोना आलेपनी

पञ्चभूमियुक्त मेवादि २५ मंडपोनो रचनाक्रम

क्र.	मंडपोनां नाम	स्तंभ संख्या	भूमि	प्रथम भूमि स्तल	द्वितीय भूमि स्तल	तृतीय भूमि स्तल	चतुर्थ भूमि स्तल	पञ्चम भूमि स्तल
१	त्रैलोक्यविजय	६४	प्रथम	३६	२८			
२	लक्ष्मीविलास	६६		३६	३०			
३	पद्मसम्भव	६८	द्वितीय	३६	३२			
४	विमान	७०	भूमि	३६	३४			
५	तेजवर्धन	७२		३६	३६			
६	प्रताप	७४		३६	२८	१०		
७	सूर्याङ्ग	७६		३६	२८	१२		
८	भूर्भुवा	७८	तृतीय	३६	२८	१४		
९	पुण्यात्मा	८०	भूमि	३६	२८	१६		
१०	शान्तिरेह	८२		३६	२८	१८		
११	सुरवल्लभ	८४		३६	२८	२०		
१२	शतध्रुंग	८६		३६	२८	२२		
१३	पूर्णाख्य	८८		३६	२४	१४	४	
१४	कीर्तिपताक	९०		३६	२४	२०	६	
१५	महापद्म	९२	चतुर्थ	३६	२४	२०	८	
१६	पद्मराग	९४	भूमि	३६	२४	२०	१०	
१७	इन्द्रनील	९६		३६	२४	२०	१२	
१८	शृङ्गवा	९८		३६	२४	२०	१४	
१९	रत्नकूट	१००		३६	२८	२०	१२	४
२०	हेमकूट	१०२		३६	२८	२०	१२	६
२१	गन्धमादन	१०४		३६	२८	२०	१२	८
२२	हिमवान्	१०६	पञ्चम	३६	२८	२०	१२	१०
२३	कैलास	१०८	भूमि	३६	२८	२०	१२	१२
२४	मंदार	११०		३६	२८	२०	१२	१४
२५	मेरु	११२		३६	२८	२०	१२	१६

अष्टगूढमण्डपाः—

चतुरस्रो वर्धमानः स्वस्तिको भद्रसंयुतः ।
 गरुडः सप्रतिरथः सुरनन्दः प्रभद्रकैः ॥ १४ ॥
 कर्णाढ्यैः सर्वतोभद्रः कैलासो भद्रकोदकैः ।
 प्रतिरथानिन्द्रनीलः त्रिभिः स्याद्रत्नसम्भवः ॥ १५ ॥
 इत्यष्टौ च समाख्याता वर्धमानादिमण्डपाः ।
 सपीठमण्डोवरादिः प्रासादाकृतिमेखला ॥ १६ ॥

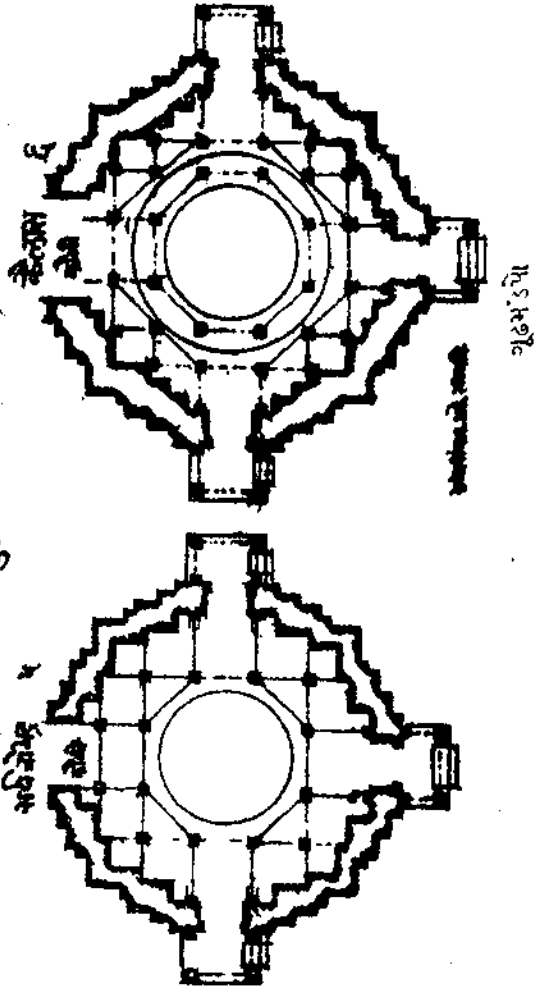
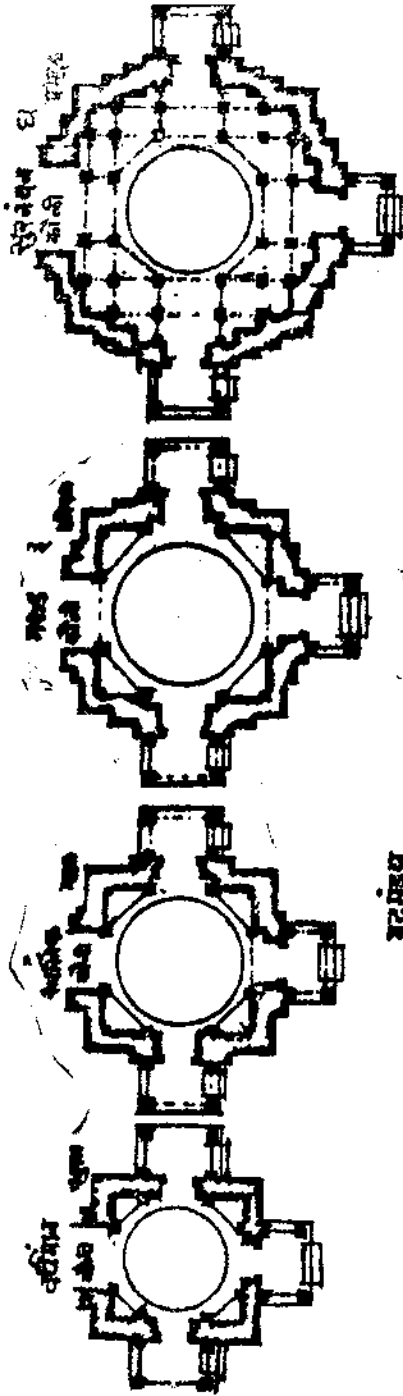
दीपार्णव

आठ प्रकारना गूढमंडपनां स्वरूपो कहे छे. १ चौरस वर्धमान, २ लक्ष्युक्त स्वस्तिक, ३ प्रतिरथयुक्त गरुड, ४ लक्ष्युक्त सुरनन्दन, ५ रेष्मानी पासे नदीवाणो सर्वातेलद्र, ६ लक्ष्मी पासे नदी होय तेवो कैलास, ७ प्रतिरथ पासे नदी होय चन्द्रनील, ८ त्रयु नदीयुक्त ते रत्नसंलव अे रीते वर्धमानादि आठ गूढमंडपनां स्वरूपो लक्ष्युवां. आ गूढमंडपने प्रासादना जेवी पीठ मंडोवर आदि मेखला करवी. १४-१५ (आ गूढमंडपाने प्रासादना जेवी दीवालने मंडोवरना धरो थाय. ते अेक अगरे त्रयु द्वार थाय.) १४-१६

मेघनादादि षट् महामण्डपाः—

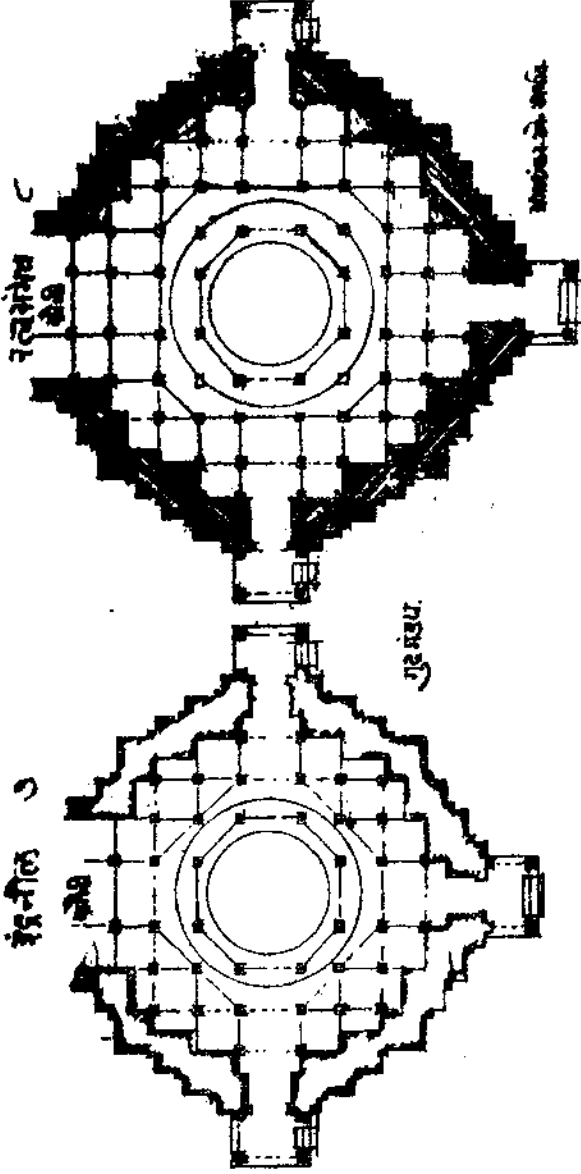
अतः परं प्रवक्ष्यामि मण्डपानां यथाक्रमम् ।
 नामस्वरूपमानं च प्रयुक्तं वृक्षराजयोः ॥ १७ ॥
 शिवनादो हरिनादो ब्रह्मनादस्तथैव च ।
 रविनादः सिंहनादः षष्ठमो मेघनादकः ॥ १८ ॥
 शिवनादादि षट्मण्डपा द्विसाद्वीक्ष्यभूमिकाः ।
 सर्वदेवेषु कर्तव्याः स्वनाम्ना च विशेषतः ॥ १९ ॥
 मध्यस्तम्भाष्टके गड्डी तोरणानि प्रदक्षिणे ।
 रथयुक्ताश्च प्रासादा वैदियुक्ताश्च मण्डपाः ॥ २० ॥

वृक्षार्णव

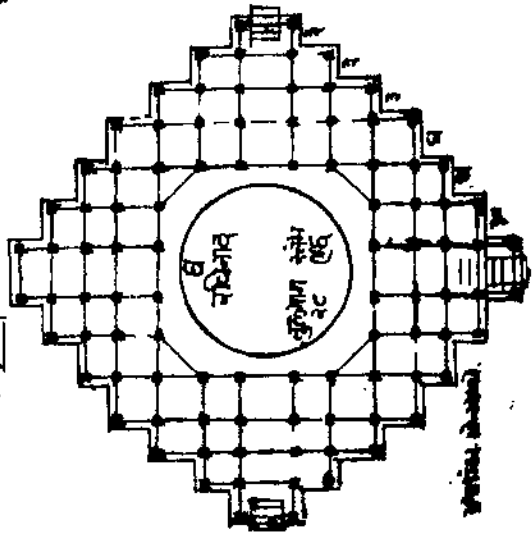
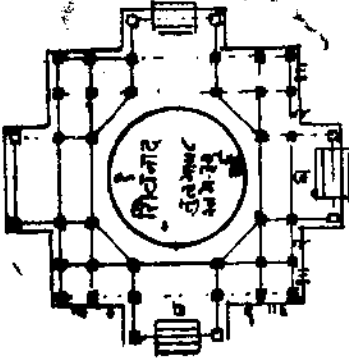
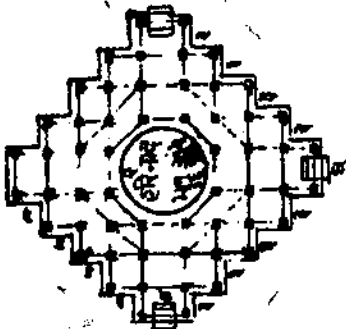
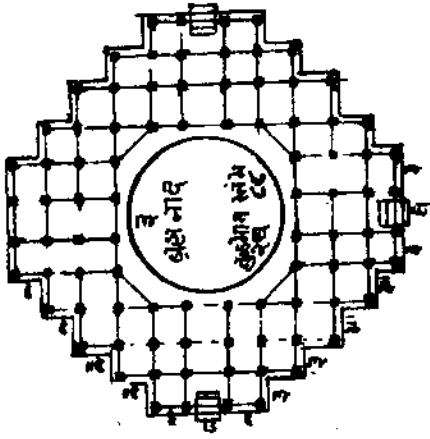
शिवलिंग

शिवलिंग

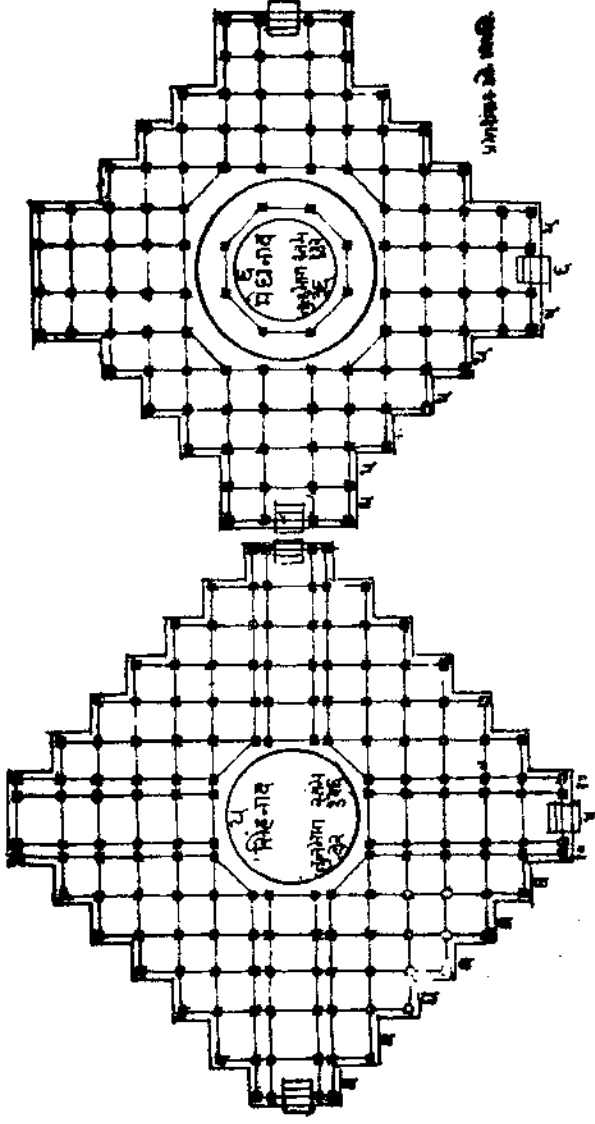
गुरु मंडपो

७ वे छ' छ महामंडपोनां नामो क्रमथी कहुं छुं. तेनां नाम अते स्वल्प वृक्षाणुं वसां विगतथी कळां छुं. १ शिवनाद, २ हरिनाद, ३ ब्रह्मनाद, ४ रविनाद, ५ सिद्धनाद, ६ मेघनाद ज्येष्ठ छ महामंडपोनां नाम ब्जाणुवां. आ मंडपो अढी ३ त्रयु बूमि छिद्यना विशेष करीने करवा. सर्व द्वीने आ मंडपो यत्त शक. तेमां के द्वैवता कळा लेय ते विशेष करीने करवा. मंडपना मध्यना अह स्तंभोने ठेकी (गड्डी) यडावीने करतां तोरखेा करवा. रथब्रह्मद्वियुक्त पुष्पा मंडपोने मात्तवारण्य करवा. १७-२०

गुह्य मंडप

कुशीनर संघ

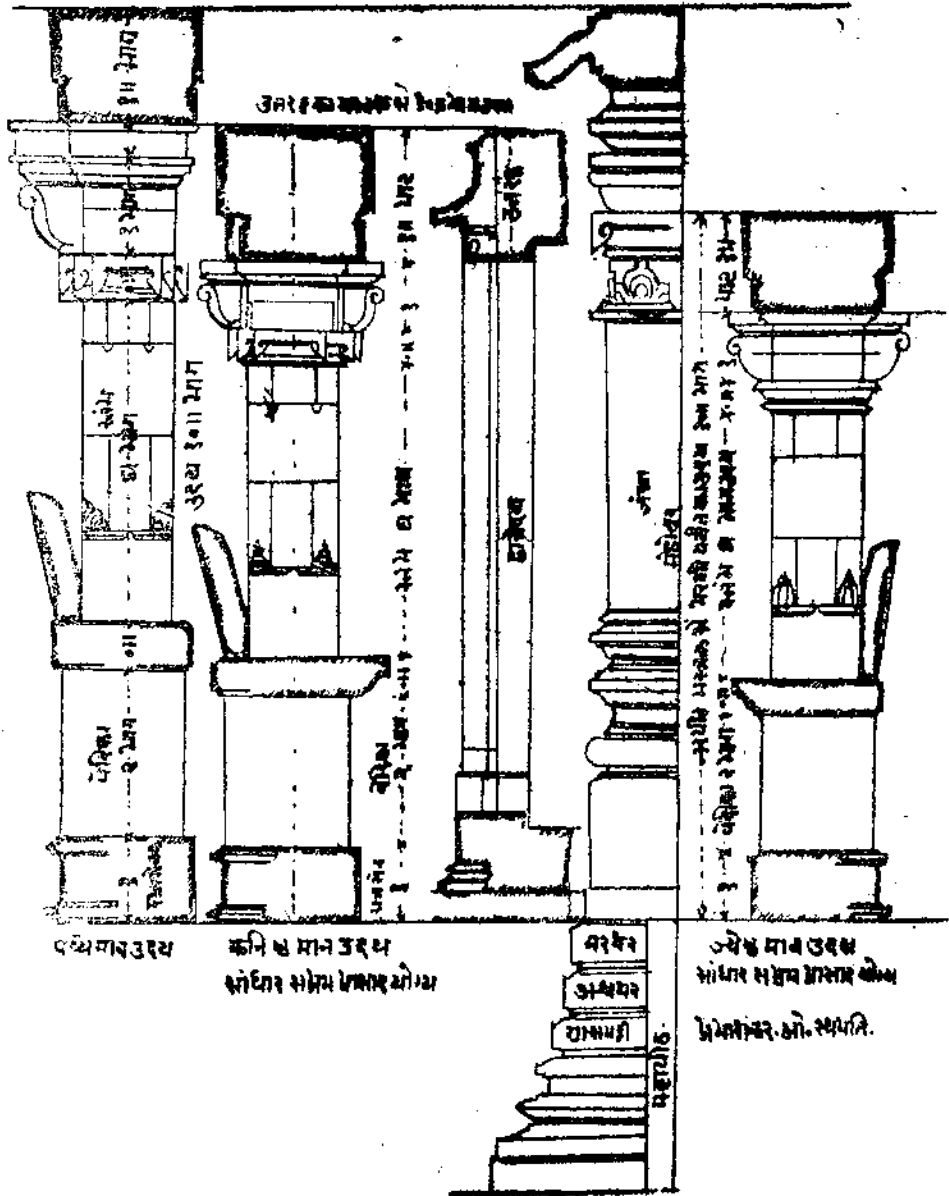

गूढ मंडपे

तल्लैस्तु विषमस्तुल्यैर्यः क्षणैः स्तम्भैः समैस्तथा ।
 सिलन्तरे यदा स्तम्भः पट्टादौ नैव दूषणम् ॥ २१ ॥
 क्षणमध्येषु सर्वेषु पट्टमेकं न दापयेत् ।
 युगं च दापयेत्तत्र वेद्यदोषो विवर्जयेत् ॥ २२ ॥

मंडपनी रचना विषम पदविलायना तणपट अने सम स्तंभेक्षी करवी. अक्षुधी भीम मंडपने
 न्नेडतां ने ते वळ्ये बीतनुं अंतर होय तो, भूमि छिन्नीनीची होय अथर स्तंभ के पाट आधापाछा

इति यानीया होय तो अर्थात् समसूत्रमां न होय तो वर्ये ली'तनु' अंतर होय तो दोष लागतो नथी. क्षण्यु अर्थात् अ'उ = पदना वर्ये ओक पाट आववो क्नेर्छ'अे नडी' परंतु सम = भेक्री स्त'भो सम = भेक्री पाट राभीने होषनेो त्याग करवा. २१-२२

साधार-निरधार आसादना मंडोवर साथेना
स्तंभादिनी समन्वय

स्तम्भपृथुमानम्—

प्रासादस्य दशांशस्तम्भः शस्यतेऽनुभक्तमिषु ।

एकादशै तु (स्तु) कर्तव्यो द्वादशै च (श्च) विशेषतः ॥ २३ ॥

त्रयोदशांशैः प्रकर्तव्यं शकांशे तथोच्यते ।

एतन्मानं पञ्चधा च स्तम्भान्तं विस्तरै पृथु (पृथक्) ॥ २४ ॥

क्षीराणव

प्रासाद रेखाये होय तेना १ दशमा, २ अग्नियारमा, ३ प्यारमा, ४ तेरमा, ५ यौदमा, लागे ऐभ पांय प्रकारे स्त'भनी नडा'र्धनु' मानं न्नु'युं. २३-२४

मत्तवारणम्—

नरपीठस्य चोर्ध्वं तु कूटछाद्यस्य मस्तके ।

कृत्वा दशसाद्दशान् भागैकं राजसेनकम् ॥ २५ ॥

वेदिका च द्विभागा तु भागार्धासनपट्टकम् ।

स्तम्भश्चैव चतुर्थांशं भागार्धं भरणं भवेत् ॥

शरं च भागमेकेन पट्टश्च साद्भागकः ॥ २६ ॥

क्षीराणव

नरपीठना मथायेथी छन्नना मथाणा सुधीना म'डपनी न्या'र्धना साडादश लाग करवा. तेमां ऐक लागनु' राजसेनक, ये लागनी वेदिका, अरधा लागनी आसनपट्ट, ते उपर प्यार लागनी स्त'भ, अरधा लागनु' लरायुं. ऐक लागनुं शइ अने दोढ लागनी पाटनी नडा'र्ध मणाने कुल साडा दश लाग कक्षासनयुक्त मत्तवारणुवाणा म'डपना उदधना न्नु'वा. २५-२६

वितान=करोटकः—

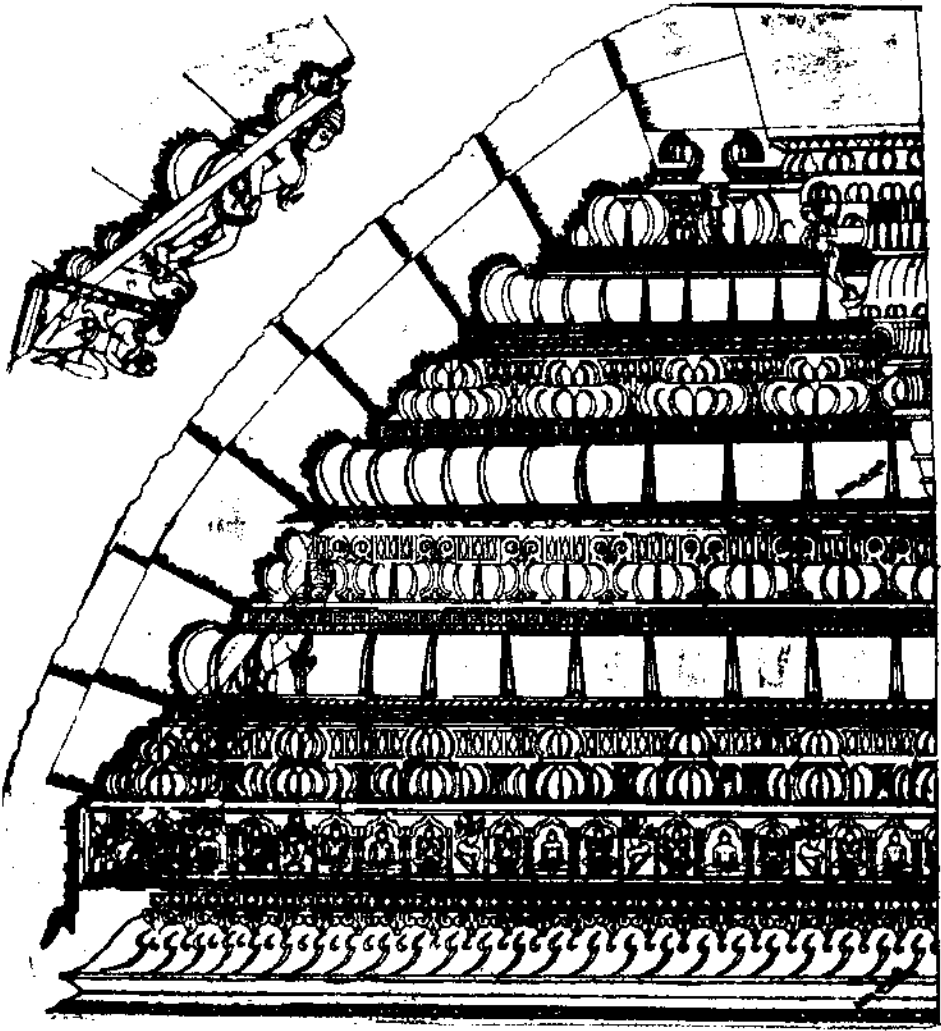
मण्डपानां समस्तानां मध्ये कुर्याद्वितानकम् ।

आद्योत्पत्तिः समं सर्वं वितानं तु लक्षणम् ॥ २७ ॥

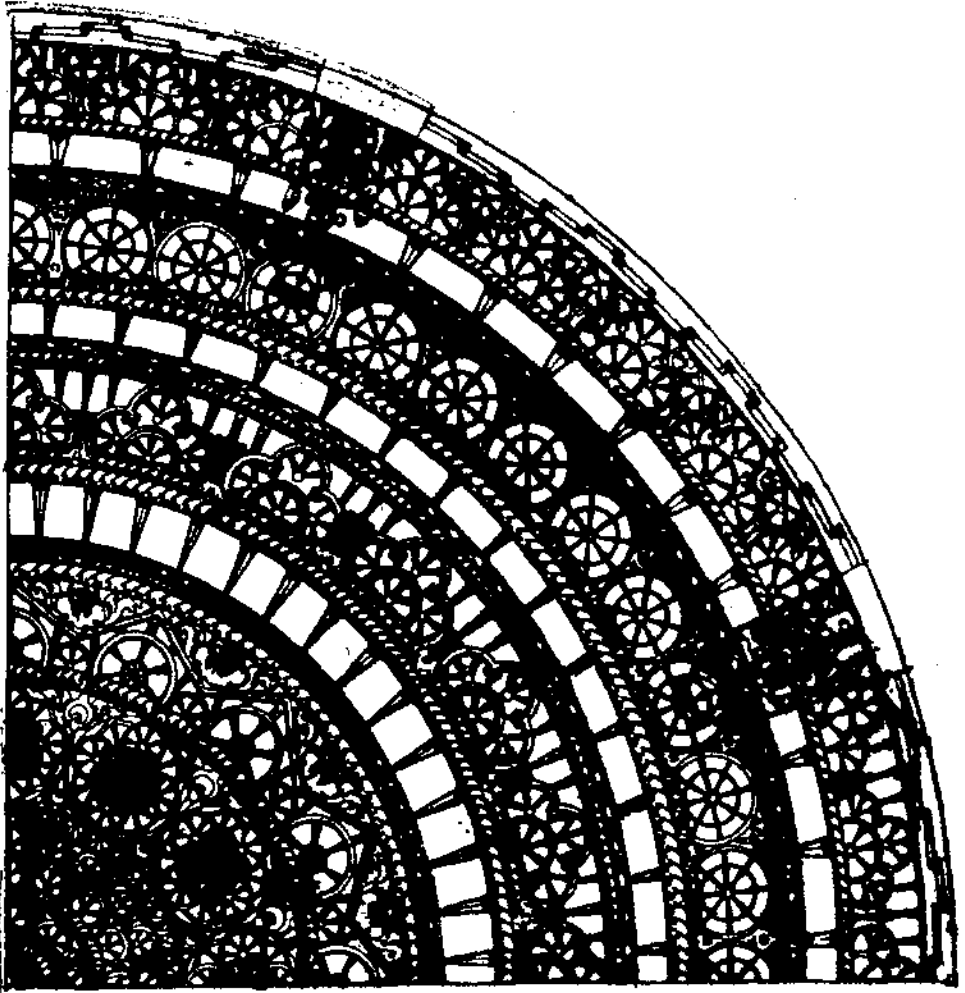
वितानानि विचित्राणि क्षितान्युत्क्षिप्तकानि च ।

समतलानि ह्येयानि उदितानि त्रिधा क्रमात् ॥ २८ ॥

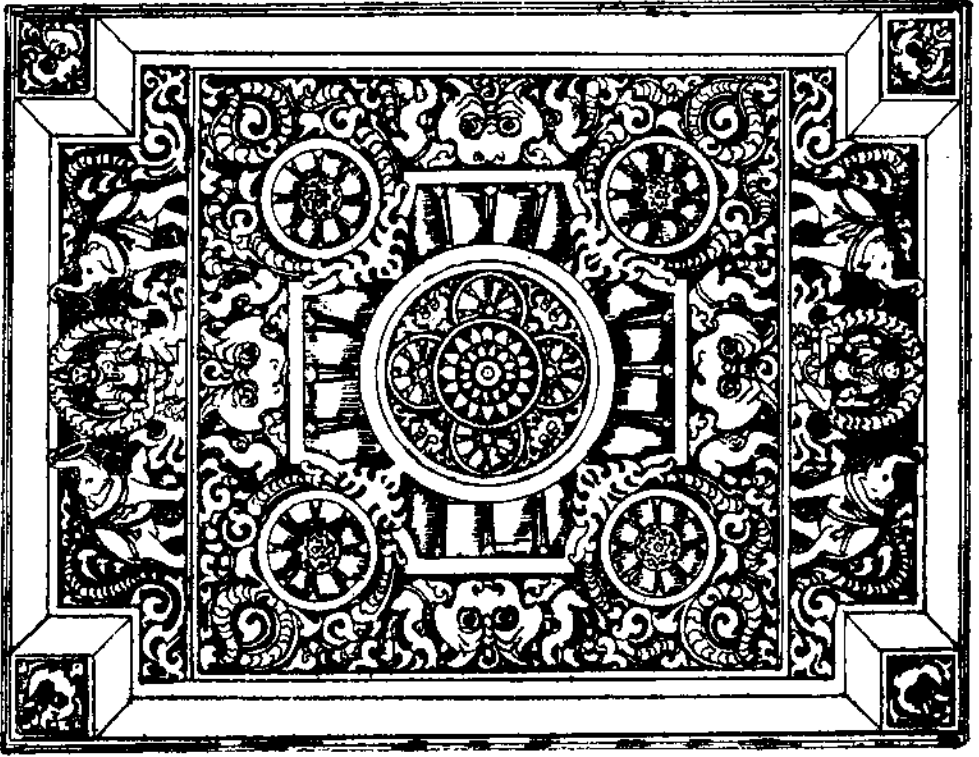
सर्व प्रकारना म'डपोना उपर मध्यमां (तेना आच्छादन दांकणुइप) वितान = धुग्मत करवा. तेनी प्रथम उत्पत्ति सपाट दांकणुथी (सरभा छातिया दांकवानी प्रथाथी शइ थर्ध) थर्ध ते सर्व विताननां लक्षणु छे. वितान चित्रविचित्र प्रकारना थाय तेमां मुप्य त्रणु भेद १ क्षिप्त-उत्क्षिप्त, २ समतल (अतियानुं दांकणु), ३ उदित. ते धालकायलाथी लोयेलोये यउता थरोथी ढंकाते धुग्मत = वितान ऐ रीते वितान = करोटक = धुग्मतना मुप्य त्रणु प्रकार न्नु'वा. २७-२८

वितानना थरो, कर्णु, हर्दरिका, इपकंका, गवालु, अने
 डोलना थरथी आरछादित वितानमध्यमां लटकती पक्कशिला

वितानना थरोनुं तलदशर्न

समतल वितान (छीतीयाथी दांडक्यु)

बलाणकम्--

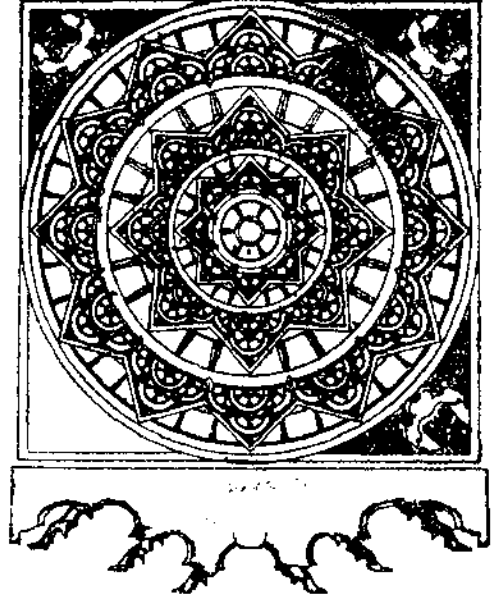
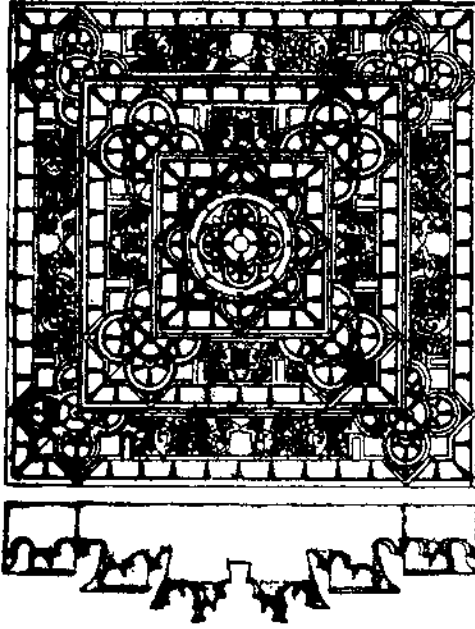
ब्रह्मेश-विष्णु-चन्द्रार्क-जिनग्रे स्याद् बलाणकः ।
प्रासादाग्रे गृहे दुर्गे राजद्वारे जलाश्रये ॥ २९ ॥

वामनश्च विमानश्च हर्म्यशाल(श्च) पुष्करः ।
तथा चोत्तुङ्गनामा च पश्चैते च बलाणकाः ॥ ३० ॥

वामनो देवताग्रे च विमानोत्तुङ्गै (ज्ञो) राजवेश्मनि ।
हर्म्यशालं गृहे वाऽपि प्रासादे नगरानने ॥ ३१ ॥

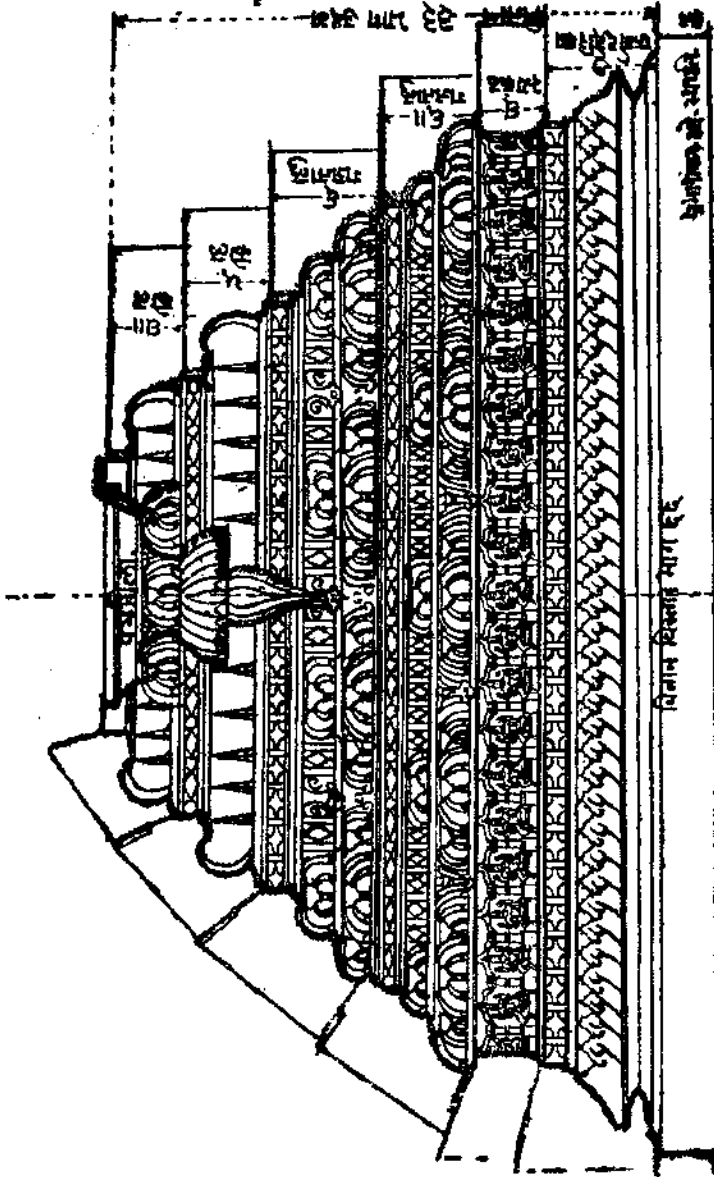
पुष्करं वारिमध्यस्थमग्रतश्चैव भूषितम् ।

सप्तनवभूम्युत्तुङ्गमत ऊर्ध्वं न कारयेत् ॥ ३२ ॥ इति पंचविधबलाणकम्

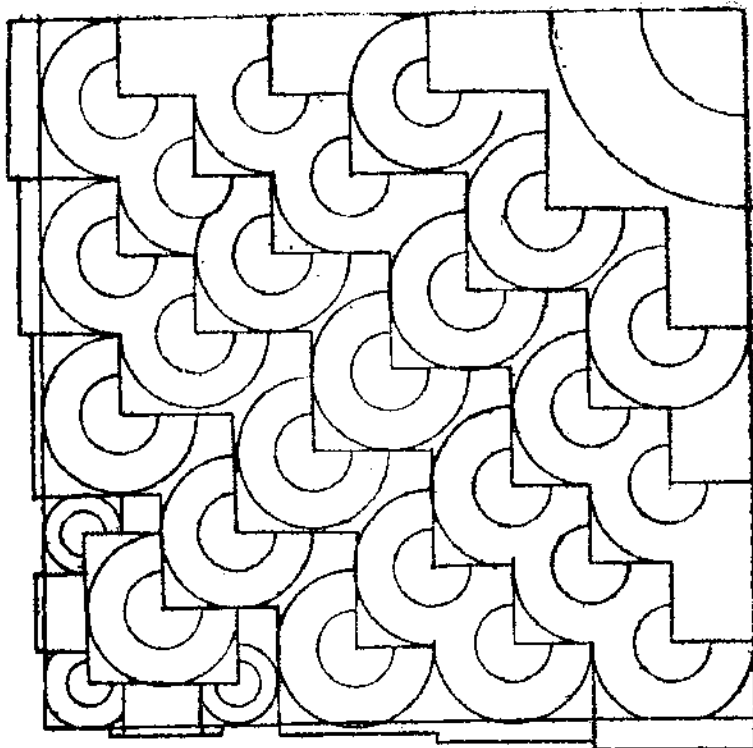

ક્ષિપ્તાનુક્ષિપ્ત વિતાન

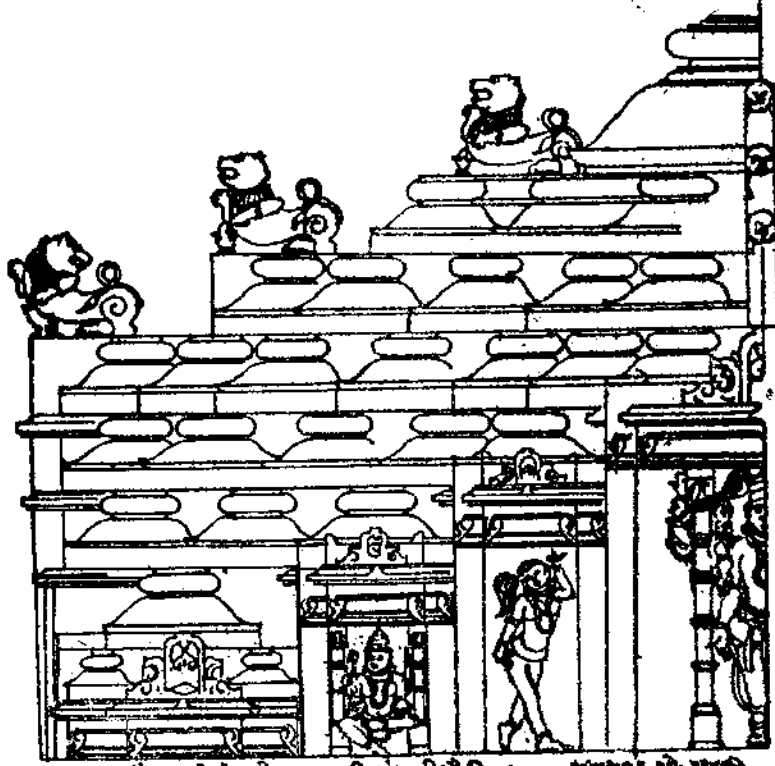
બ્રહ્મા, મહેશ, વિષ્ણુ, ચંદ્ર, સૂર્ય અને જીનના પ્રાસાદો આગળ બલાણુક કરવા. જવન આગળ ડેલી તે બલાણુક; દુર્ગના દરવાજા પર, રાજપ્રાસાદ આગળ અને જલાત્રયમાં કે આગળ એમ બલાણુકો કરવા. ૧ વામન, ૨ વિમાન, ૩ હર્મ્યશાલ, ૪ પુષ્કર, ૫ ઉત્તુંગ એમ પાંચ પ્રકારનાં નામો બાણુવાં. દેવપ્રાસાદના આગળનો કે જગતી ધરાબર કે ઉપર ૧ વામન નામે બલાણુક બાણુવો, રાજપ્રાસાદ આગળ ૨ વિમાન કે ૫ ઉત્તુંગ નામનો બલાણુક, ઘર આગળ કે નગરના મુખ આગળ દરવાજા પર ૩ હર્મ્યશાલ નામે બલાણુક અને જલાત્રયની મધ્યમાં કે તેના મુખ આગળ શોભતો એવો ૪ પુષ્કર નામનો બલાણુક બાણુવો. ઉત્તુંગ બલાણુક સાત કે નવ માળ ભૂમિ સુધી જિઆઈના કાર્તિસ્તંભ જેવો કરવો, તેનાથી ઘણુ જિઓ ન કરવો. બર કરતાં ડેલી જિઓ ન કરવી. ૨૯-૩૨

वितान विस्तार १६ लाय, ११४ ३३ लाय

संवरणों तथा अने दर्शनों

३८ वीं मस्जिदों से धर्ममार्ग का अन्तर्गत संरक्षण है। ६

અથ સંવરણા—

સંવરણાશ્ચ પ્રવક્ષ્યામિ પ્રથમં પશ્ચવળ્ટન્ (વળ્ટકાન્) ।

ચતુર્ઘન્ટાભિર્વૃદ્ધયા ચ યાવદ્દે(દે)કોતરં શતમ્ ॥ ૩૩ ॥

પશ્ચવિંશતિરિત્યુક્તા વિભક્તિર્ભાગસહસ્રલ્યયા ।

વિભક્તિરષ્ટભાગાઘા યાવદ્ વેદોત્તરં શતમ્ ॥

છાચોદ્રમાસ્તરકૂટસ્તદૂર્ષ્ણે ઘણ્ટિકા ભવેત્ ॥ ૩૪ ॥

દ્વીપાર્ણવ

હવે છું સંવરણા વિશે કહું છું. શરૂમાં પાંચ ઘંટાથી ચાર-ચાર ઘંટાની વૃદ્ધિ કરતાં એકસો એક ઘંટા સુધીની; તેના ભાગ સંખ્યાથી પચીસ સંવરણા કહી છે. વિભક્તિ ભાગ સંખ્યાએ પહેલી આઠ ભાગની સંવરણાથી એકસો ચાર ભાગ સુધીની એમ પચીસ સંવરણા ચાર-ચાર ભાગની વૃદ્ધિથી કરતા જવું. પ્રથમેક થર નીચે છાજલી, તે પર મધ્યે દોઢિયા અને ખૂણે કૂટ, તેના પર ઘંટા એ વિધિથી સંવરણાના થરો સમજવા. ઉપર ભદ્રના ઉરુશ્રુજાની જેમ ઉરુઘંટા અને સર્વોપરિ મધ્યે મૂલ ઘંટા પર કળશ સ્થાપન કરવો. ૩૩-૩૪

કીર્તિસ્તમ્ભ-પ્રતોલ્લા—

સ્તમ્ભગર્ભે મિત્તિગર્ભે તન્મધ્યે ચ વિચક્ષણ ।

તોરણસ્યોભયસ્તમ્ભૌ બ્રહ્મગર્ભે તુ સંસ્થિતૌ ॥ ૩૫ ॥

પીઠકુમ્ભીસ્તમ્ભભરણચિરગહવીપુનઃ શર્ ।

પટ્ટ ઉર્ષ્ણે પટ્ટોપરિ સ્થુટ (કૂટ) છાચોર્ષ્ણતિલકઃ ॥ ૩૬ ॥

સ્તમ્ભદ્વયેન ચોતુર્જં યુગસ્તમ્ભૈર્માલાધરઃ ।

ચતુરસ્ર-ચતુઃસ્તમ્ભૈર્વિચિત્રઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૩૭ ॥

સ્તમ્ભસ્યોભયે પક્ષે વેદિકા ચિત્રરૂપકમ્ ।

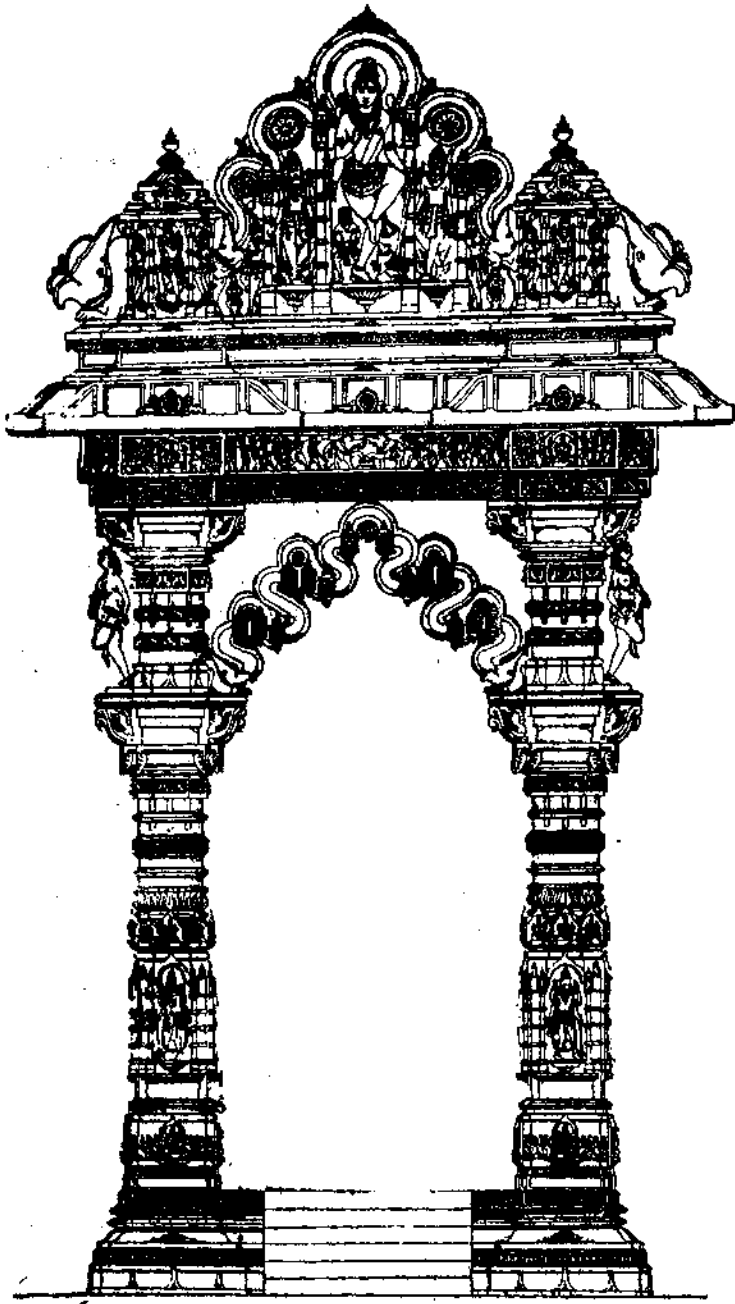
ઘઙ્ઘિઃ સ્તમ્ભૈસ્તુ રૂપાદઘમકરૈર્ઘ્ણૈ(રઘ્ણ)જમુચ્યતે ॥ ૩૮ ॥

દ્વીપાર્ણવ

હે છુદ્ધિમાન શિલ્પી, તોરણના એ સ્તમ્ભો પ્રાસાદના પદના ગર્ભે કે ભીંતના ગર્ભે કે તે એ વચ્ચે સ્થાપન કરવા, પરંતુ સન્મુખની ઊભા બ્રહ્મગર્ભની એઉ યાજુ તોરણના એઉ સ્તમ્ભો ઊભા કરવા. કામદ પીઠ પર કુંભી, સ્તમ્ભ, ભરણું, સર, તેપર ગડદી = ડેડી પર ફરી ભરણું સર ચડાવી તે પર પાટ આડો મૂકવો. તેના પર કૂટછાલ, તે પર સ્તમ્ભગર્ભ તિલક કરવું અને મધ્યમાં ઈલિકા તોરણ અને દેવસ્વરૂપો કરવાં.

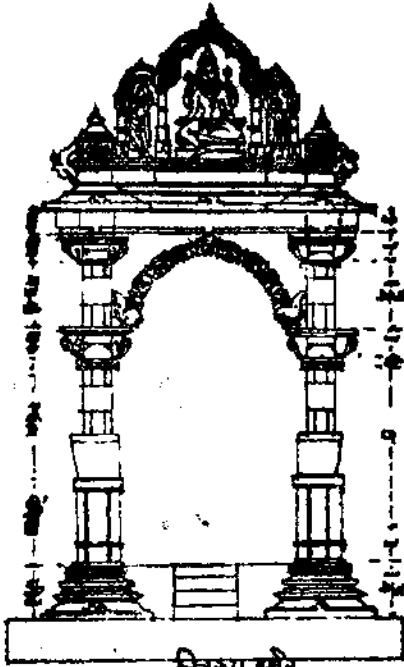
(૧) એ સ્તમ્ભોના પ્રતોલ્યાને ૧ ઉતુંગ, (૨) બેડકા સ્તમ્ભોવાળા પ્રતોલ્યાને ૨ માલાધાર, (૩) ચાર સ્તમ્ભોની ચોક્રીના પ્રતોલ્યાને ૩ વિચિત્ર, (૪) ચાર સ્તમ્ભોની ચોક્રીને એ યાજુ કક્ષાસન કરવાથી ૪ ચિત્રરૂપ અને (૫) છ સ્તમ્ભોયુક્ત પ્રતોલ્યાને ૫ મકરધ્વજ કહે છે. આમ પાંચ પ્રતોલ્યાનાં સ્વરૂપો જાણવાં. ૩૫-૩૮

॥ इति मण्डपाधिकारः ॥

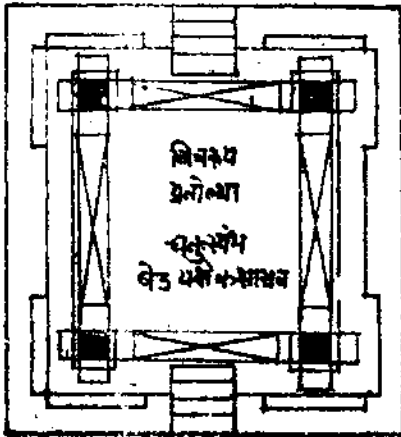
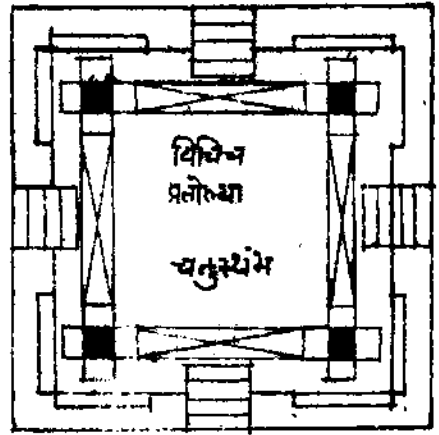

प्रतोल्या

भ्रतोल्या स्वकथ

विनकथ स्तूप

P.O.S.

कुर्मबिला अगती मिट्ट पीठ प्रासादाद्वयद्वार भित्ति खंभ आकृतस्थ कुर्वैस्थ प्रतिमाद्वे १ गजधी १०० गज सुधीद्वे मानप्रमाण

प्रासाद गज	कुर्मबिला प्रा. ति.	कुर्मबिला शीरा. शीपा	अगती मान शीपा	मिट्ट मान	पीठ मान प्रा. ति.	प्रासादो द्य	भित्ति पृथु मान	द्वारोदय मान	स्तम्भ पृथुमान	प्रतिमामान आकृतस्थ कुर्वैस्थ	
१	४ आं.	०.४	०.१२	०.४	०.१२	१.८	०.५	०.१६	०.४	०.६	०.११
२	६ आं.	०.६	१ गज	०.५	०.१६	२.८	०.१०	१.६	०.७	०.१२	०.२१
३	८ आं.	०.८	१.१२	०.६	०.१८	३.५	०.१४॥	२.०	०.६	०.१८	१.७
४	१० आं.	०.१२	३ गज	०.७	१.४	४.३	०.१६	२.१६	०.१२	१.०	१.१७
५	१२ आं.	०.१२॥	२.१२	०.८	१.८	५ गज	२.१	२.१६	०.१३॥	१.३	१.१६
६	१४ आं.	०.१३॥	३ गज	०.८॥	१.१२	५.१६	२.५	२.२२	०.१५	१.६	१.२१
७	१६ आं.	०.१४॥	३.१२	०.९॥	१.१६	६.८	३.९॥	३.१	०.१६॥	१.९	१.२३
८	१८ आं.	०.१५	४ गज	०.१०॥	१.२०	७ गज	३.१४॥	३.४	०.१८	१.१२	२.१
९	१९ आं.	०.१५॥	४.१२	०.११	२.०	७.१६	३.१६	३.६	०.१९॥	१.१५	२.३
१०	२० आं.	०.१६॥	५ गज	०.११॥	२.४	८.८	३.२४ अम	३.८	०.२१	१.१८	२.५
२०	१.१६	०.२२	८.१६	०.१६॥	३.१०	१२.८	३.१६ अम	४.४	१.८॥	२.४	२.१५
३०	२.१२	१.१॥	११.४०	०.१९॥	४.६	१८.५	२.१२ अम	५.०	१.१८	२.१४	३.१
४०	३.८	१.३॥	१३.१४	०.२१॥	४.२२	२१.१३	३.८ अम	५.२०	१.२३	३ गज	३.११
५०	४.४	१.४॥	१५ गज	१.०॥	५.८	२४.२१	४.४ अम	६.१६	२.४	३.१०	३.२१

॥ વેધદોષાદિ ॥

દિક્શુદિક્રુતે વાસ્તૌ દિગ્મૂઢ વાસ્તુવેધક્રુત ।
 જીર્ણે તુ સ્થાપિતે વાસ્તુ વેધદોષો ન વિચલે ॥ ૧ ॥
 પૂર્વોત્તરે ચ દિગ્મૂઢં મૂઢં પશ્ચિમદક્ષિણે ।
 તત્ર મૂઢમમૂઢં વા તત્તુ તીર્થં સમં હિ તમ્ ॥ ૨ ॥
 સિદ્ધાયતને તીર્થેષુ નદીનાં સજ્જમેષુ ચ ।
 સયમ્ભૂવાળલિંગેષુ તત્ર દોષો ન વિચલે ॥ ૩ ॥
 જિનેન્દ્રાણાં સમવરણે દિગ્દોષો ન વિચલે ॥

સૂત્રસંતાન

પ્રત્યેક વાસ્તુની દિક્શુદિક્ષ કરવી. દિગ્મૂઢ વાસ્તુ દોષિત બાણુવો, પરંતુ અર્ચુવાસ્તુના અર્ચોદ્ધારમાં દિગ્મૂઢને ગણિત આદિ કે ઘોષ દોષ લાગતો નથી. પૂર્વ અને ઉત્તર વચ્ચે અગર તો પશ્ચિમ અને દક્ષિણ વચ્ચે (એટલે ઇશાનથી નૈઋત્યના સૂત્રે) બે દિગ્મૂઢ હોય તો તે મૂઢને અમૂઢ બાણુવો. તે તીર્થસમાન દોષરહિત બાણુવું. સિદ્ધ મુનિઓના આશ્રમમાં તીર્થસ્થાનમાં કે નદીના સંગમસ્થાન પર, સ્વયંભૂ કે બાણુદ્વિગના સ્થાન પર અને જૈન સમોરણમાં દિગ્મૂઢનો દોષ લાગતો નથી. ૧-૩

પાષાણાન્તં જ્વાલન્તં વા વાહુકાન્તં ક્ષનેદ્ ભૂમિ(મ્) ।
 કેશાજ્જારાઃકાશ્ચલોદ્ઘાઃ શલ્યમ(સ્માનિ) ક્ષોભયેત્ ॥ ૪ ॥
 ધાય-શ્લક્ષ-ગણ-શ્ચન્દ્ર-ચતુરજ્ઞં પ્રયોજયેત્ ।
 આયાદિ અજ્ઞશુદ્ધિ[ત્] ન જીર્ણે ચિન્તયેદ્ ગૃહે ॥ ૫ ॥

અપરાજિત

પાયો પાષણુ સુધી, જલ સુધી કે વાહુરેતીના અંત સુધી, પાકી ભૂમિ આવે ત્યાં સુધી ખોદી શિલારોપણુ વિધિ કરવી. જમીનમાં વાળ, કાલસા, લાકડું, લોહું, હાડકાં કે રાખ આદિ શલ્ય કાઢી ભૂમિ-શુદ્ધિ કરવી. આ શલ્યો કાઢી નાખવાં. આય, નક્ષત્ર, ગણ અને ચંદ્ર એ ચાર ગણિતનાં અંગો મેળવવાં. અર્ચુમંદિર કે ઘરમાં આયાદિ અંગ મેળવવાની જરૂર નથી. ત્યાં દોષ લાગતો નથી. ૪-૫

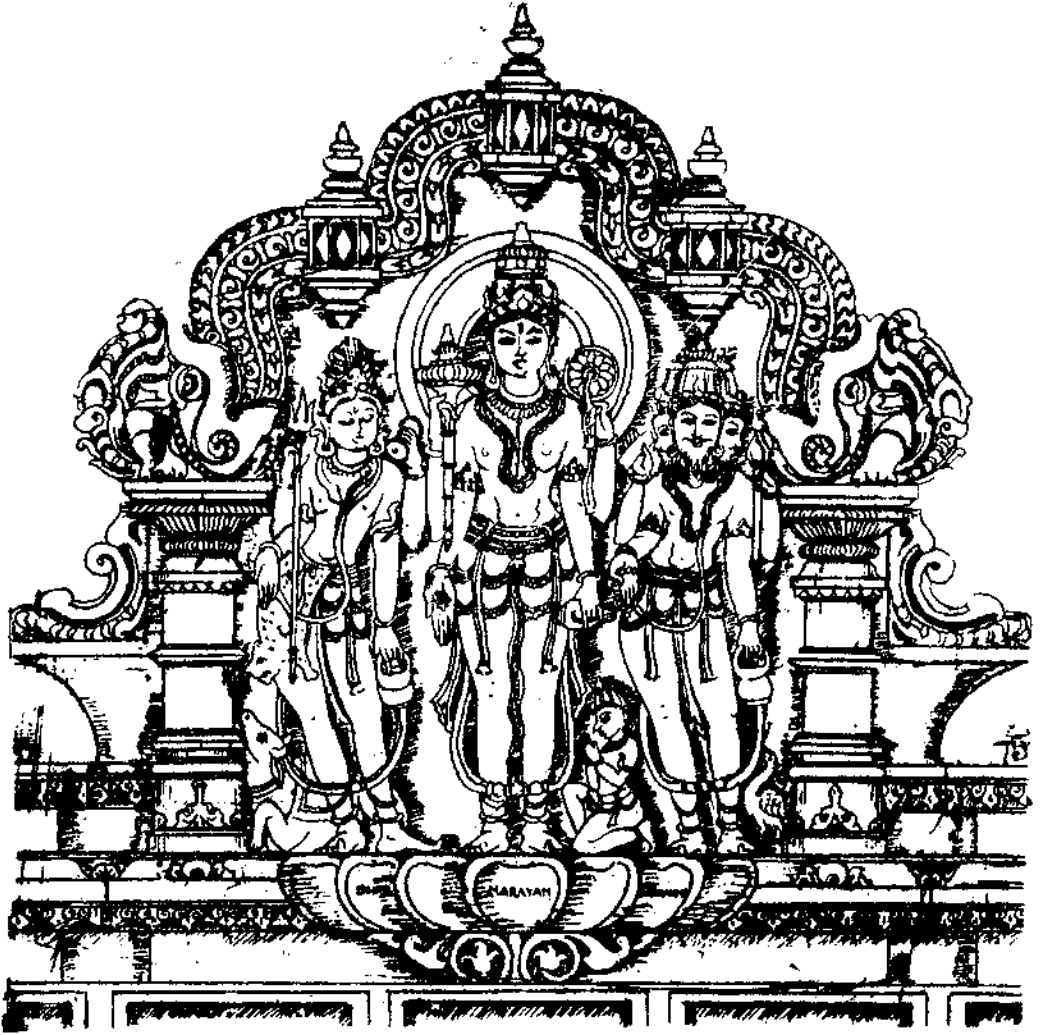
વર્જયેદર્હતઃ પૃષ્ઠમગ્રં તુ શિવસૂર્યયોઃ ।
 વ્રહ્મ-વિષ્ણુ(બ્ધ્વો)શ્ચ પાર્શ્વં તુ ચણ્ડી સર્વેત્ર વર્જયેદ્ ॥ ૬ ॥

અપરાજિત

જિન તીર્થકરના મંદિરની પૂઠે, સૂર્ય અને શિવના સમુખ, બ્રહ્મા અને વિષ્ણુની બાણુમાં ઘર ન કરવું, પરંતુ ચંડીના મંદિરની ચારે તરફ ચારે બાણુ કર્યાંય ઘર ન કરવું. ૬

પ્રસિદ્ધરાજમાર્ગસ્ય(ગાંજ) પ્રાકારાન્તરે(રત્ને)ડપિ વા ।
 સ્વત્તવા દ્વિગુણાં ભૂમિ વેધદોષો ન જાયલે ॥ ૭ ॥

સૂત્રસમ્તાન

भडेश, विष्णु अने अह्मानी मूर्तिअेतुं उद्गम

वेधदोष आवे त्यां अे प्रसिद्ध राजमार्गं होय, कोट छिदलो उ कम्पाउन्ड नेवुं अंतर होय,
अगर ते अे वर्ये अमणी भूमितुं अंतर होय तो वेधदोष लागतो नथी. ७

नामिवेधः-

अग्रतः पृष्ठतश्चैव नामदक्षिणतोऽपि वा ।

प्रासादं कारयेदन्यं नामिवेधं विवर्जयेद् ॥ ८ ॥

ब्रह्माविष्णुरेकनाभौर्द्रयो दोषो न विद्यते ।

शिवसूर्यामि न देवस्य दृष्टिवेधमद्वयम् ॥ ९ ॥

सूत्रसन्तान

એક દેવના પ્રાસાદ આગળ, પાછળ કે આગ્રુમાં જો અન્ય દેવના પ્રાસાદનું નિર્માણ કરવાનું હોય ત્યારે આગળ, પાછળ કે આગ્રુમાં ગર્ભવેધ થવા ન દેવો. જો ગર્ભવેધ થાય તો નાલિવેધ જાણવો. તે અવશ્ય ત્યાગવો. બ્રહ્મા અને વિષ્ણુનાં મંદિરો એક નાલિ પર કરવાં તેમાં દોષ નથી, પરંતુ શિવ અને સૂર્યના સામે કોઈ પણ મંદિરની સ્થાપના કરવી નહિ, કારણ કે એથી દષ્ટિવેધનો મહાભય ઊપજે છે ૮-૮

વિમર્ષિ તલચ્છન્દાય (ન્દે તુ) શિખરોર્ધ્વં હિ કારયેત્ ।

ઊર્વાસિધાનકં ક્ષ્યાતં તલચ્છન્દં તથામિધમ્ ॥ ૧૦ ॥

હીનમાને કૃતે દોષાઃ કથ્યતે (કથયતે) તાન્ સમાસતઃ ।

આયુર્હાનિ દ્વારહીને કૌલિહીને ધનક્ષયઃ ॥ ૧૧ ॥

અપદસ્થાપિતૈઃ સ્તમ્ભૈર્નૈહારોગં વિનિર્દિશેત્ ।

સ્તમ્ભવ્યાસોદયે હીને કાન્તા તત્ર વિનશ્યતિ ॥ ૧૨ ॥

અપરાજિત

પ્રાસાદના તલચ્છન્દની વિભક્તિ અનુસાર છબ્બ પર શિખર કરવું. ઉપરનું શિખર જે નામથી ઓળખાતું હોય તે જ તળચ્છન્દ રાખવું. તેમાં ફેરફાર કદી ન કરવો. શાસ્ત્રમાં કહેલા માનથી ઓછું કરવાથી જે દોષો કહેલા છે તે હું કહું છું દારહિનતાથી આયુષ્ય ઘટે. કોળી હીનથી કે પ્રતાળહીનથી ધનનો નાશ થાય. સ્તંભના પદથી વિમુખ્ખ જો સ્તંભ સ્થાપન કરે તો મહારોગ ઉત્પન્ન થાય. નર્શાર્ક કે ઊગ્રાઈથી ઓછું કરવાથી સ્ત્રીનો નાશ થાય. ૧૦-૧૨

પ્રસાદપીઠહીને તુ નશ્યન્તિ ગજવાજિનઃ ।

રથોપરથહીને તુ પ્રજાપીઠા વિનિર્દિશેત્ ॥ ૧૩ ॥

જઙ્ગાહીને ભવેદ્ બન્ધોર્નાશઃ કર્તુકારાદિકઃ ।

શિખરહીનમાને તુ નશ્યન્તિ પુત્રપૌત્રકાઃ ॥ ૧૪ ॥

અપરાજિત

પ્રાસાદ પીઠ વગરનો કરવાથી હાથી, ઘોડા વ. વાહનોની સમૃદ્ધિનો (વાહનાદિનો) નાશ થાય. પ્રાસાદના રથ ઉપરથનાં ઉપાંગો માનથી ઓછા કરવાથી પ્રબળને પીડા કરાવે. મંડોવરની જંઘા ઓછી કરવાથી ભાઈઓ, કર્તા અને કરાવનારનો નાશ થાય. શિખર પ્રમાણથી નાનું કરવાથી પુત્રપૌત્રાદિનો નાશ થાય. ૧૩-૧૪

અતિવીર્યે કુલચ્છેદો હસ્વે વ્યાધિસમુદ્ભવઃ ।

સ્થૂલે સ્થાપને પીઠા કર્તા તત્ર વિનશ્યતિ ॥ ૧૫ ॥

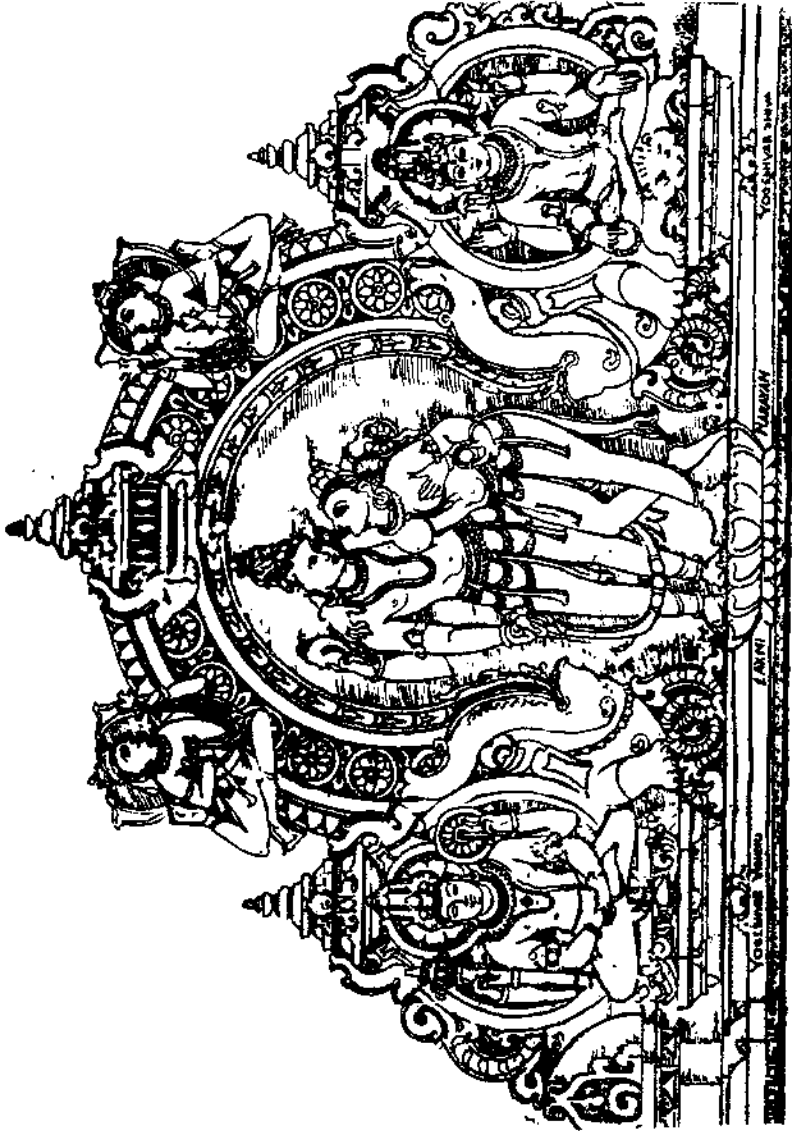
સ્કન્ધહીનો(નઃ) કબન્ધશ્ચ સમસન્ધિઃ શિરોગુરુઃ ।

અપ્રસારિતે પાદે પશ્ચેતે ધનનાશકાઃ ॥ ૧૬ ॥

દિગ્મૂલો નદ્યચ્છન્દશ્ચ હ્યાયતે હીને શિરોગુરુઃ ।

જ્ઞેયાં દોષાસ્તુ ચત્વારઃ પ્રાસાદાઃ કર્મદારુણાઃ ॥ ૧૭ ॥

અપરાજિત

योगेश्वरविष्णु

लक्ष्मीनारायण

योगेश्वरशिव

શિખર પ્રમાણથી લાંબું થાય તો કુળનો નાશ થાય. ટૂંકું થાય તો વ્યાધિ રોગ થાય. નીચેથી બહુ પ્રમાણથી ભારે થાય તો કરાવનારને પીડા ને નાશ થાય ૧ શિખરના બાંધણે સાંકડું કે ૨ ચપટ બાંધ વગરનું કે ૩ સાંધ પર સાંધ હોય કે ૪ માથાભારે નીચે સાંકડું ને ઉપર પહોંચું હોય કે ૫ પાયા વગરનું કે પાતળા પાયા વાળું બાંધકામ એ પાંચે દોષો લક્ષ્મીનો નાશ કરે છે. બીજા ચારમહાદોષો ૧ દિગ્બૂદ હોય, ૨ નષ્ટ હાંદ હોય, ૩ વ્યયથી આય ઓછો હોય, ૪ માથા ભારે ઉપર પહોંચું ને નીચે સાંકડું હોય તે ચાર મહા દોષ પ્રાસાદકર્મમાં મહાભયકર બન્યાવા. ૧૫-૧૭

एकद्वित्रिकमात्राभिर्गर्भगेहं यमा(दा)यतम् ।
यमचुल्ली तदा नाम कर्तृभर्तृविनश्यकम् ॥ १८ ॥
जगत्यां लोपयेच्छालां शालायां मण्डपं तथा ।
मण्डपे नैव प्राज्ञादो प्रस्तश्चेद् दोषकारकम् ॥ १९ ॥

સૂત્રસન્તાન

જગતીથી શાળા, ચોકી, ચોકીથી મંડપ અને મંડપથી ગર્ભગૃહ એમ ઉત્તરોત્તર ઊંચાં ઊંચાં ભૂમિતળ રાખવાં. નીચે રાખવાથી દોષ લાગે છે. ૧૮-૧૯

दीर्घमानाधिकं ह्रस्वं वक्त्रे चापि सुरालये ।
छन्दमेवे जातिमेवे हीनमाने महद्भयम् ॥ २० ॥
मण्डलं जालकं चैव कीलकं सुखिरं तथा ।
छिद्रं सन्धिश्च काराश्च महादोषा इति स्मृताः ॥ २१ ॥

અપરાજિત

પ્રાસાદમાનથી લાંબુ કે ટૂંકું કરવાથી વક્ર કે હાંદભેદ. ઋતિભેદ કે હીનમાન કરવાથી મહાદોષકારક ભય ઊપજે. મંદિરમાં ભમરા મંડળ કરે, કરોળિયા બાળ કરે કે બાંધે, જીવડા ખેતરી ખાય, બાકાં પાડે, ભમરા દરછિદ્ર પાડે, ચૂનામાં તડા પાડે, પોપડા પડે, ભીંતોમાં ચીરાડા પડે, તો આ બધા ભિન્ન દોષ કહેવાય તે મહાદોષકારક બન્યાવા. અર્થાત્ કર્તાએ જીર્ણોદ્ધાર કરાવવો. ૨૦-૨૧

जिर्णोद्धारवास्तु—

अन्यायद्रव्यनिष्पन्ना परवास्तुदलोद्भवा ।
हीनाधिकार्ङ्गी प्रतिमा स्वपरोन्नतिनाशिनी ॥ २२ ॥

વિવેકવિલાસ

અન્યાયથી પેદા કરેલા દ્રવ્યથી મંદિર કે પ્રતિમા કરાવે કે કોઈ કામ સારુ લાવેલ વાસ્તુદ્રવ્ય પાષાણુ કે કાષ્ટ બીજા મંદિરમાં વાપરે કે પ્રતિમા હીન કે અધિક અગવાળી થાય તો પોતાના અને પારકાના હિતનો નાશ થાય. ૨૨

आचाल्यं चालयेद्वास्तु विप्रवास्तुशिवालयम् ।
न चालयेद् सर्वदा तं हि चालिते राष्ट्रविभ्र [म]म् ॥ २३ ॥

યથથા સ્થાપિતં વાસ્તુ તત્તથૈવ હિ કારયેત્ ।
 અવ્યજ્ઞં ચાલિતં વાસ્તુ દારુણં કુરુતે ભયમ્ ॥ ૨૪ ॥
 સ્ખણ્ડિતં સ્ફુટિતં મનનં ચલિતં ચાલિતં તથા ।
 પતિતં પાતિતં જીર્ણમાગ્નિલીઢં સમુદ્ધરેત્ ॥ ૨૫ ॥

અપરાજિત

જે મંદિર ચલિત ન થઈ શકે તેવું, ન પડે તેવું હોય તો, વિકાન બ્રાહ્મણનું ઘર કે શિવાસથ એ સર્વ પડે તેવું ન હોય છતાં પાડે તો દેશ અને રાષ્ટ્રનો નાશ થાય છે.

જે વાસ્તુ સ્થાપિત-સ્થિર હોય તેને નિષ્કારણ પાડે કે તે વાસ્તુ વાંકું, ચાળેલું, પાડવા જેવું ન હોય છતાં જે પાડે તો મહાભયંકર ભય ઉપજાવે. ખંડિત થયેલું, ફાટેલું, ભાંગેલું, ચલિત થયેલું કે ચાળેલું પડેલું કે અપવિત્ર થયેલું, જીર્ણ અને અગ્નિથી જળેલું હોય તેવા વાસ્તુનો જ જીર્ણોદ્ધાર કરી શકાય. ૨૩-૨૫

અથ ચેન્ ચાલયેત્તતુ જીર્ણં વ્યજ્ઞં ચ દૂષિતમ્ ।
 આચાર્ય શિલ્પિભિઃ પ્રાજ્ઞઃ શાસ્ત્રદૃષ્ટયા સમુદ્ધરેત્ ॥ ૨૬ ॥
 સ્વર્ણજં રૂપ્યજં વાપિ કુર્યાન્નાગવૃષાદિકમ્ ।
 તસ્ય શ્રદ્ધેન દન્તેન પતિતં પાતયેત્સુધીઃ ॥ ૨૭ ॥

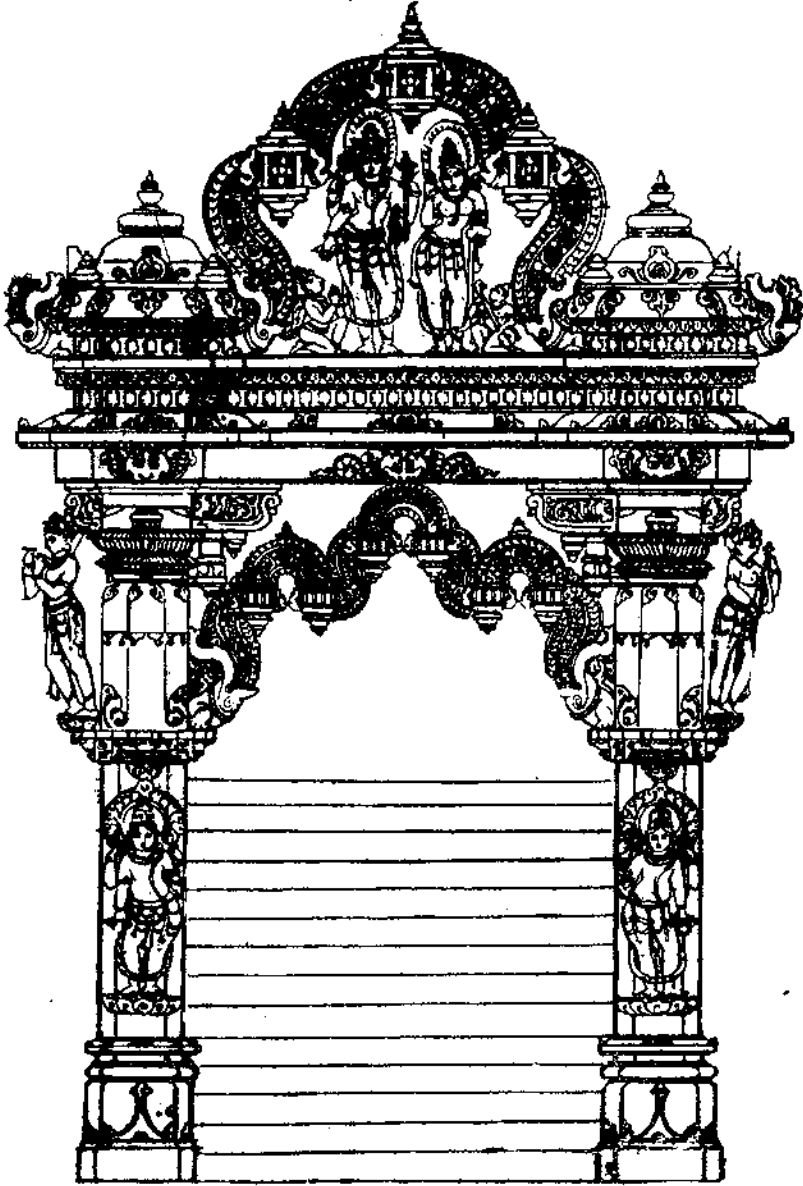
અપરાજિત

જે જીર્ણ બ્રાસાદ વાસ્તુ પડી જાય તેવું વાંકું ને ચલિત કરવા જેવું દૂષિત હોય તો યુદ્ધિમાન પુરુષોએ આચાર્ય અને કુશળ શિલ્પીને ખોલાવી તેનો શાસ્ત્ર દૃષ્ટિથી જીર્ણોદ્ધાર કરાવવો. સુવર્ણ કે ચાંદીના હાથીના દંતુશબ્દે કે નંદીના શિંગડેથી પહેલાં પડે તેવું હોય તેને પાડવાનો પ્રારંભ કરવો. ૨૬-૨૭ (શુભ મુહૂર્તમાં વાસ્તુદેવનું પૂજન અને શિલ્પીને સંતુષ્ટ કરવા.)

તદ્રૂપે(પં) તત્પ્રમાણં ચ પૂર્વસૂત્રં ન ચાલયેત્ ।
 હીને તુ જાયતે હાનિરધિકે સ્વજનક્ષયઃ ॥ ૨૮ ॥
 વાસ્તુદ્રવ્યાધિકં કુર્યાત્ મૃત્કાષ્ટે શૈલજં હિ વા ।
 શૈલજે ધાતુજં ચૈવ ધાતુજે રત્નજં તથા ॥ ૨૯ ॥

જીર્ણોદ્ધાર કરતાં જૂનું જે માપનું લાંબું પહોળું કે જાડું હોય તે જ માપનું કરવું. તેનું પૂર્વસૂત્ર ચાળવડું નહીં. જે પહેલાના જૂનાથી ઓછું કરે તો હાનિ-નુકસાન થાય અને મોટું કરે તો પોતાના કુટુંબપરિવારનો નાશ થાય. બ્રાસાદાદિ વાસ્તુકાર્યનો જીર્ણોદ્ધાર કરતાં જે દ્રવ્યનું હોય તેનાથી અધિક દ્રવ્યનું કરવું અર્થાત્ માટીનું હોય તો ઈંટ કાષ્ટનું કરવું. ઈંટનું હોય તો પાષાણનું કરવું અને પાષાણનું હોય તો ધાતુરત્નનું કરવું. ૨૮-૨૯

દિશિલો [પં] પદલોપં ચ ગર્મલોપં તથૈવ ચ ।
 ઝમયૌ નરકે યાન્તિ (તઃ) સ્વામિસર્વધનક્ષયઃ ॥ ૩૦ ॥

अलंकृत प्रतीस्था—कल्याण-१

धरभङ्गो यदा यस्य कोपितास्त्रं देवताः ।

शिल्पिनो च (नश्च) क्षयं यांति तद् भवेद् स्वामिश्रत्युदम् ॥ ३१ ॥

विषमपदस्तुलास्तम्भं पादमित्तिनष्टकम् ॥

क्रमपदचलिते यच्च न शुभं कर्तुंकारकम् ॥ ३२ ॥

निर्दोषवास्तु

દિગ્મૂલ, પદલોપ, ગભૈલોપથી સ્વામી અને શિલ્પી બેઉનો નરકવાસ થાય છે અને સ્વામીની લક્ષ્મીનો નાશ થાય છે. પાષાણુ કે ઈંટોના ઘરમાં ભંગ થાય તો પ્રાસાદના દેવતા કોપિત થાય છે, સ્વામી અને શિલ્પીનો નાશ થાય છે. ચોરસાઈમાં વિષમ પદ કાટખૂણે ન હોય તેના પદ કે પાટડા કે એછીસ્તંભ હોય કે નીચે ભીંતો પાયા વગરની હોય તો તેથી કર્તા કરાવનારનું અશુભ થાય છે. ૩૦-૩૨

સંવર્દન—

एकद्वित्रि योगेन वृद्धीति वास्तुशोभनम् ।
पुरा तु पूर्वतो वृद्धि अपरा नैव वर्धयेत् ॥ ३३ ॥

જયપૃષ્ઠા

જો ભવનપતિ સમૃદ્ધ થાય તો ભવનવાસ્તુની એક, બે, ત્રણ તરફ વૃદ્ધિ કરવી. સંખુપ્ત પૂર્વમાં વધારવું કે ડાબી જમણી તરફ વધારવું તે સર્વકામનાને આપનાર બ્રહ્મણ્યું પરંતુ એકલો પાછલો ભાગ વધારવો નહીં. ૩૩.

न्यूनाधिक्येन पट्टान्नां तुलावेधः उपर्यधः ।
एकखण्डे नीचोच्यथे पट्टानां तालुवेधना ॥ ३४ ॥

વિવેકવિલાસ

પાટ ઉપર પીઢિયા નાનામોટા હોય તો તે 'તુલાવેધ' બ્રહ્મણ્યો. તેમ જ એક ખંડ (૩૫)માં પાટડા ઊંચાનીચા હોય તો તે 'તાલુવેધ' બ્રહ્મણ્યો. ૩૪

छायादोष—

देवध्वजकूपवृक्ष न दोषं उत्तरायतम् ।
पूर्वपरं च दोषाणां छाया तुष्टि दोषयेत् ॥ ३५ ॥

ગૃહપ્રકરણ

प्रथमान्त्यं यामवर्ज्यं द्वित्रिप्रहरसम्भवा ।
छायावृक्षध्वजाकूप सदादुःखप्रदायिनी ॥ ३६ ॥

સૂત્રસન્તાન

ધર પર દેવના શિખરની, ધ્વજની કે વૃક્ષની છાયા કે ધરની છાયા કૂવામાં પડે તો તે દોષકારક છે, પરંતુ તે ઉત્તરદક્ષિણમાં પડે તો દોષકર્તા નથી. પૂર્વપશ્ચિમની છાયા દોષકારક બ્રહ્મણ્યી. પરંતુ તે દિવસના પહેલા કે ચોથા પ્રહરનો છાયા છોડીને ખીબ કે ત્રીબ પ્રહરની છાયા દેવધ્વજ કે વૃક્ષની પડે તો અગર ધરની છાયા તે સમયે કૂવામાં પડે તો હામેશાં દુઃખકારક બ્રહ્મણ્યી ૩૫-૩૬

उत्तमोत्तमघात्वादि पाषाणैष्टिकाकाष्ठकम् ।
श्रेष्ठमध्याધमद्रव्यं लोहं चैवाधमाधमम् ॥ ३७ ॥

પ્રકીર્ણકવાસ્તુ

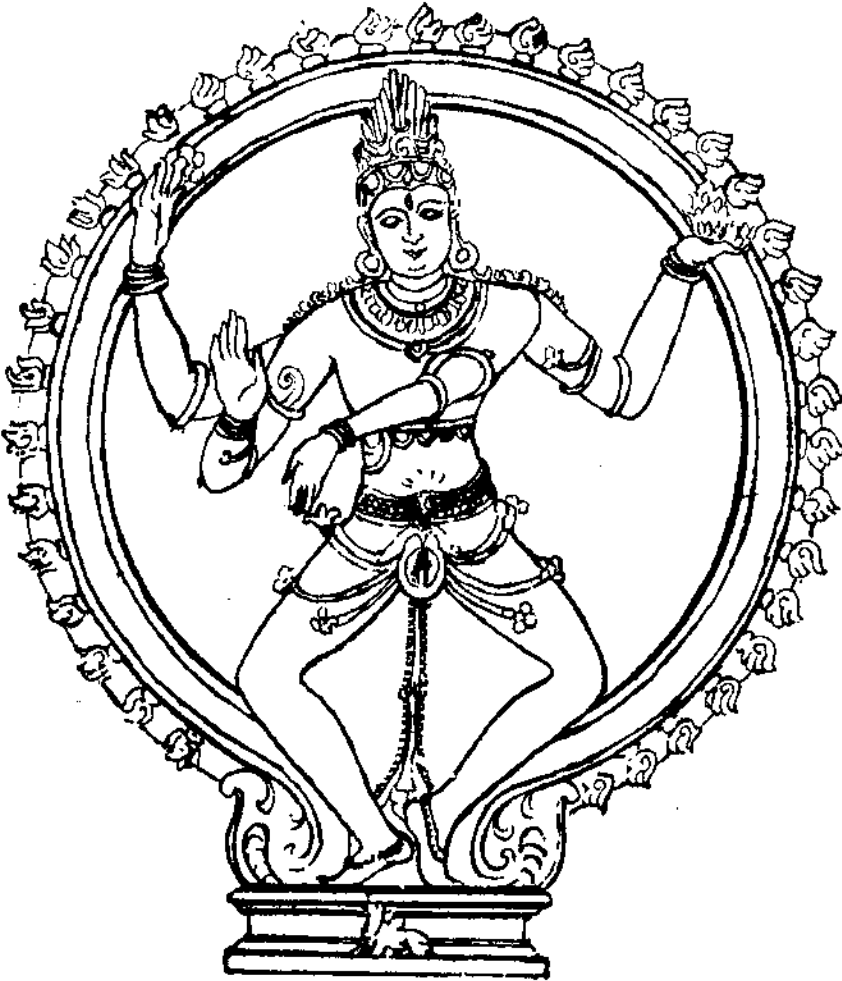
ધાતુ ઉત્તમમાં ઉત્તમ છે. પાષાણુ, ઈંટ અને કાંચ એ શ્રેષ્ઠ, મધ્યમને કનિષ્ઠ વાસ્તુ દ્રવ્ય કહ્યાં છે, પરંતુ લોખંડ તો અધમમાં અધમ દ્રવ્ય કહ્યું છે. લોહકર્મ દેવમંદિરમાં વર્જ્ય જાણવું. ૩૭

અસાક્ષં મન્દિરં કૃત્વા પ્રજારાજ્યગૃહાણિ ચ ।

તદ્ગૃહાપ્યશુભાન્વા(ન્યા)હ શ્રિયસ્તન્ન ન વિચિતે ॥ ૩૮ ॥

નિર્દોષવાસ્તુ

શાસ્ત્રવિધિરહિત મંદિર, બ્રહ્મ કે રાગ્નતું ભવન કરવાથી તે ભવનો અશુભ જાણવાં. તેમાં લક્ષ્મી કદી વાસ કરતી નથી. ૩૮

શિવતાંડવ નૃત્ય

દ્વારમધ્યે સ્તુ(તુ)લાસ્તમ્ભો નાગદન્તશ્ચ મિતિકા ।
દ્વારમધ્યે સમા શ્રેષ્ઠા ન ચૈતે વિષમા સ્થિતા ॥ ૩૯ ॥

પ્રકીર્ણવાસ્તુ

મંદિર કે ધરના દ્વારની સામે પાટ સ્તંભ નાગદન્ત (ઘોડા) કે ભીંત=દીવાલ હોય તો તે નેષ્ટ છે, પણ તે દ્વારમાં જો એક સ્તંભ કે નાગદન્ત હોય તો દોષ છે પરંતુ દ્વારમાં જો તે બે પડતા હોય તો તે દોષકારક ન બન્યુવા. ૩૯

અલ્પલેપં बहुलेपं समसन्धि शिरोगुरु ।
अप्रतिष्ठा(ष्ट) पादहीनं तच्च वास्तु विनश्यति ॥ ૪૦ ॥

સૂત્રસન્તાન

ચણ્ડતરકામમાં, સાંધાઓમાં પ્રમાણથી ઓછો ચૂનો હોય કે બહુ ચૂનો વાપર્યો હોય તેમ જ ચણ્ડતરકામમાં પાયાણુ કે ઈંટોના થરોના સાંધાચળો ન હોય (એટલે સાંધ પર સાંધ હોય) અગર કામ માથાભારે ઉપર પહોળું ને નીચે સાંકડું હોય અગર પાયાપીઠ વગરનું હોય તેવું વસ્તુ આશકારક બન્યુવું. ૪૦

વેનપ્રદક્ષિણા—

एका चण्ड्या रवेः सप्त तिस्रोदद्याद्विनायके ।
चतुरस्रो वास्तु(विष्णु)देवस्य शिवस्यार्धं प्रदक्षिणा ॥ ૪૧ ॥

અપરાજિત

દેવી ચંડીના મંદિરને એક, સૂર્યના મંદિરને સાત, ગણેશને ત્રણ, વિષ્ણુને ચાર અને શિવસિદ્ધગને અર્ધ પ્રદક્ષિણા કરવી કારણ કે શિવની પ્રનાલ ઓળંગાય નહીં. ૪૧

अल्पदोषं गुणाधिक्यं दोषायतनं भवेद्गृहम् ।
दोषाधिक्यं गुणाल्पत्वं गृहमंते विवर्जयेत् ॥ ૪૨ ॥

સૂત્રસન્તાન

જો વાસ્તુ-પ્રાસાદ-ગૃહ-જગામ્રય-જો ઘોડા દોષ અને ધણા ગુણુવાળું હોય તો તે વાસ્તુ દોષરહિત બન્યુવું. તે દોષિત ગણાય નહિ. જેમ શુદ્ધ અગ્નિમાં ઘોડાં જળબિંદુઓથી અગ્નિ હોસવાતો નથી, તે રીતે તેવું કાર્ય નિર્દોષ બન્યુવું. પરંતુ જેમાં ધણા દોષો હોય અને ગુણુ ઓછા હોય તેવું વાસ્તુ અતે ત્યજ દેવું. ૪૨

॥ इति वेधदोषादि ॥

॥ ૬ ॥

॥ પ્રતિષ્ઠામુદ્દર્ત ॥

पूर्वोक्तसप्तपुण्याह प्रतिष्ठा सर्वसिद्धिदा ।
रवौ सौम्यायने कुर्याद् देवानां स्थापनादिकम् ॥ ૧ ॥

सूर्य

चंद्र

मंगल

बुध

शुक्र

शनि

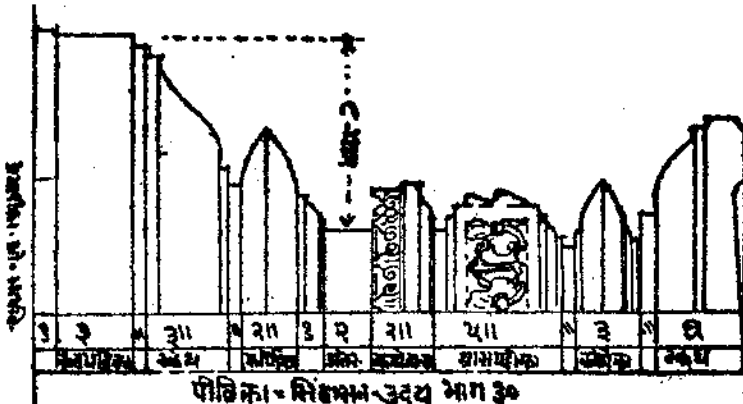
रानि

केतु

ब्रह्म

सुवर्ण मठ मन्थलपुर

પ્રતિષ્ઠા ચોતરામૂલે આર્દ્રાચી ચ પુનર્વસૌ ।
 પુષ્ય હસ્તે મૃગે સ્વાતિ રોહિણી હુ(શુ)તિમૈત્રમે ॥ ૨ ॥
 તિથિ રિક્તાં કુજં ધિષ્ણ્યં કૂરવિદ્વં વિહું તથા ।
 દર્ઘાં તિથિ ચ ગણ્ઠાન્તં ચરમોપગ્રહં લ્યજેત્ ॥ ૩ ॥
 સુદિને સુમુહૂર્તે ચ લગ્ને સૌમ્યે યુતેક્ષિતે ।
 અભિષેકઃ પ્રતિષ્ઠા ચ પ્રવેશાદિકમિષ્યતે ॥ ૪ ॥

આગળ કહેલા સાત પુષ્યાહ દિવસે પ્રતિષ્ઠા કરવાથી સર્વસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. સૂર્ય ઉત્તરા-
 યજુમાં હોય તેવા સમયે પ્રાસાદ અને દેવતાદિની પ્રતિષ્ઠા કરવી તે શુભ છે. શુભ નક્ષત્ર, ત્રણ
 ઉત્તરા, મૂળ, આર્દ્રા, પુનર્વસુ, પુષ્ય, હસ્ત, મૃગશીર્ષ, સ્વાતિ, શેહિણી, શ્રવણ અને અનુરાધા,
 એટલાં નક્ષત્રો પ્રતિષ્ઠા કાર્યમાં શુભ બાણ્યવાં. વળવા યોગ્ય રિક્તા તિથિ, મંગળવાર, નક્ષત્રવેધ,
 નેષ્ટગ્રહો, દગ્ધાતિથિ, અવયોગ, ગંડાંત યોગ, ચર રાશિ અને છપગ્રહ એ સર્વ પ્રતિષ્ઠાદિ શુભકાર્યમાં
 ત્યાગવાં. શુભ દિવસ, શુભ મુહૂર્તમાં શુભગ્રહ, લગ્નમાં સૌમ્યગ્રહ એ બધું જોઈને રાજ્યાભિષેક
 કે દેવ પ્રતિષ્ઠા અને ગૃહપ્રવેશ કરવાં તે શુભ બાણ્યું. ૧-૪

પ્રાસાદામે તથૈશાન્યે ઉત્તરે મળ્ઢપં શુભમ્ ।
 ત્રિપશ્ચસત્તનન્દૈકાદશવિશ્વકરાન્તરે ॥ ૫ ॥
 મળ્ઢપઃ સ્યાત્ કરૈરષ્ટદશમૂર્યકલામિતૈઃ ।
 ષોઢશહસ્તતઃ કુળ્ઢે દશાદધિક ઇષ્યતે ॥ ૬ ॥
 સ્તમ્ભૈઃ ષોઢશસંયુક્તં તોરણાદિવિરાજિતમ્ ।
 મળ્ઢપે વેદિકા મધ્યે પશ્ચાશ્ચનવકુળ્ઢકમ્ ॥ ૭ ॥

પ્રતિષ્ઠા મહંડપ-પ્રાસાદની આગળ કે ઈશાનકાણુમાં કે ઉત્તર દિશામાં પ્રાસાદથી ત્રણ, પાંચ,
 સાત, નવ, અગિયાર કે તેર હાથના અંતરે પ્રતિષ્ઠાના યજ્ઞમંડપનું નિર્માણ કરવું. એ મંડપ
 આઠ, દશ, બાર કે સોળ હાથસુધીના પ્રમાણનો સમયોરસ કરવો કુડોની અધિકતાના કારણે સોળ
 હાથથી પણ વધુ પ્રમાણનો મંડપ કરવો. યજ્ઞમંડપ વીશ ગળ = હાથને તુલાપ્રદાનના વિષયમાં
 બનાવવો. તોરણથી સુશોભિત સોળ સ્તંભોના મંડપને ચારે તરફ ચાર દ્વાર રાખવાં. મધ્યમાં વેદિકા
 અને ફરતા પાંચ, આઠ, કે નવકુડો બનાવવા. ૫-૭

હસ્તમાત્રં ભવેત્ કુળ્ઢે (ળ્ઢ) મેઘલાયોનિસંયુતમ્ ।
 આગમૈવૈદમન્ત્રૈશ્ચ હોમં કુર્યાત્ વિધાનતઃ ॥ ૮ ॥
 અયુતે હસ્તમાત્રં હિ લક્ષાર્થે તુ દ્વિહસ્તકમ્ ।
 ત્રિહસ્તં લક્ષહોમે સ્યાત્ દશલક્ષે ચતુષ્કરમ્ ॥ ૯ ॥
 ત્રિશલક્ષે પશ્ચહસ્તં કોઢ્યર્થે ષટ્કરં મતમ્ ।
 બશીતિલક્ષેઽત્રિકરં કોટિહોમેઽષ્ટહસ્તકમ્ ॥ ૧૦ ॥

यज्ञकुंडलं प्रभाष्य कहे छे—येक हाथना यज्ञकुंडने त्रयु मेभलां ने येनि करवी. आगमे।
अने वेदमन्त्रोथी विधिथी देवताओने आमंत्रित करी यज्ञ-होमनो आरंभ करवो. दशहजार
आहुतिने सारु येक हाथनो, पयास हज्जर आहुतिने सारु ये हाथनो, येक लाख आहुतिने सारु
त्रयु हाथनो, दशलाखने चार हाथनो, त्रीश लाखने पांच हाथनो, पयास लाखने छ हाथनो,
अंशी लाखने सात हाथनो अने येक करोड आहुतिने सारु आठ हाथनो यज्ञकुंडलं यनाववाचुं
प्रभाष्य छे. ८-१०

प्रहपूजाविधानेन(च) कुण्डमेककरं भवेत् ।

मेखलात्रिलयं वेदरामयुग्माहुलैः क्रमात् ॥ ११ ॥

एकद्वित्रिकरं कुर्याद् वेदिकोपरिमण्डलम् ।

ब्रह्माविष्णुरवीणां तु सर्वतोभद्रमिष्यते ॥ १२ ॥

भद्रं तु सर्वदेवानां नवनामिस्तथा त्रयम् ।

ल्लिङ्गोद्भवं शिवस्यपि लतालिङ्गोद्भवं तथा ॥ १३ ॥

भद्रं गौरितिलके च देवीनां पूजनं (ने) हितम् ।

अर्धचन्द्रं तडागेषु चापाकारं तथैव च ॥ १४ ॥

अहपूजादि विधानमां येक हाथनो कुंडलं यनाववो. तेने चार, त्रयु अने ये आंगुलनी
ओम त्रयु मेभला अतुकमेथी करवी. मध्यनी वेदी उपर येक, ये के त्रयु हाथनां मंडल भरवां.
अह्ना, विष्णु अने सूर्यने सर्वतोभद्र मंडल भरवुं. सर्व देवताओनी प्रतिष्ठां लक्ष नामनुं
मंडल भरवुं. तथा नवनामिवाणुं लिङ्गोद्भव मंडल भरवुं. शिवप्रतिष्ठां लिङ्गोद्भव तथा
लतालिङ्गोद्भव नामनां मंडलो भरवां. सर्व देवीओनी पूजाप्रतिष्ठां लक्षमंडल तथा
गौरीतिलक नामनां मंडलो भरवां. तणावनी प्रतिष्ठां अर्धचंद्र मंडल धनुषाकार भरवुं. ११-१४.

॥ स्थपति=सूत्रधारपूजन ॥

इत्यनव(न्तर)तः कुर्यात् सूत्रधारस्य पूजनम् ।

बल्लालङ्कारभूषिते गोमहिव्याश्ववाहनैः ॥ १५ ॥

अन्येषां शिल्पिनां पूजा कर्तव्या कर्मकारिणाम् ।

स्वाधिकारानुसारेण बल्लताम्बूलभोजनैः ॥ १६ ॥

पुण्य-प्रसादं स्वामी प्रार्थयेत् सूत्रधारतः ।

सूत्रधारो वदेद् स्वामिन् अक्षयं भवतात् तव ॥ १७ ॥

लक्ष(क्ष)लक्षणोऽभ्यासाद् गुरुमार्गानुसारतः ।

प्रासादभवनादीनां सर्वज्ञानमवाप्यते ॥ १८ ॥

एकेन शास्त्रेण गुणाधिकेन विना द्वितीयेन पदार्थसिद्धिः ।

तस्मात् प्रा(प्र)कारान्तरो(रतो) विलोक्य मणिर्युगाढयोऽपि सहायकाङ्क्षी ॥ १९ ॥

प्रासादमण्डन

यम

लैरव

उमा भईरव

उर्वतिलक शिव

भूतशिवनृत्य तांडव

नृत्यशिव

कशानशिव

कशमा

ये रीते प्रासाद संपूर्ण थया पक्षी सूत्रधार स्थपतिनुं विधिपूर्वकं पूजनं करवुं देवप्रतिष्ठा, यज्ञयागादि करीते प्रमुष्प स्थपतिने सन्मानपूर्वकं गाथो, दास-दासीयो, धर-धोडा, आदि वाहन आपी संपुष्ट करवा. सुवर्णुं रत्न आदि आभूषणो, भूमि, द्रव्य, उत्तम प्रकारनां वस्त्रो आपवां. अन्य कार्यकर्ता शिल्पीयोनुं पण्य योज्यतापूर्वकं पूजनं करीने तेमनी योज्यतानुसार आपवुं अने वस्त्र, लोहन, तांभूल आदिथी सन्मानं करवुं, तत्पश्चात् यजमान गृहपतिअे प्रार्थना करवी के, “ हे स्थपति, अमारो पुण्य प्रासाद पूर्ण थयो. ” तेना उतरमां स्थपतिअे कहेवुं के, “ हे स्वामिन, आपनुं कार्य अनंत काण अक्षय हो। ” देवप्रासाद के राजप्रासाद के लवन निमोणु सारु सर्व प्रकारना शिल्पज्ञाननां सर्व लक्षणेनो अभ्यास गुरुमार्गने अनुसरीने प्राप्त

થાય છે. (ગુરુના વિદ્યાદાનથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય છે). શિલ્પશાસ્ત્રના અર્થો અનેક છે. એક શાસ્ત્રના અભ્યાસથી સર્વ ગુણોનો વિકાસ થતો નથી. અન્ય અર્થોના અભ્યાસ વિના કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી. એથી કરીને પ્રકારાન્તર અન્ય મત-મતાન્તરોનો વિચાર કરી વિવેકબુદ્ધિથી કાર્ય કરવું. જે રીતે મણિના ગુણ બાણવાને સારુ કિંકિણીની સહાયતા લેવી પડે છે, એ રીતે મહાન ગુણવાન પુરુષોના ઘણા અર્થોનો અભ્યાસ-મનન કરીને કાર્યોની સિદ્ધિ મેળવાય છે. ૧૫-૧૯

॥ इति प्रतिष्ठामुहूर्तादि ॥

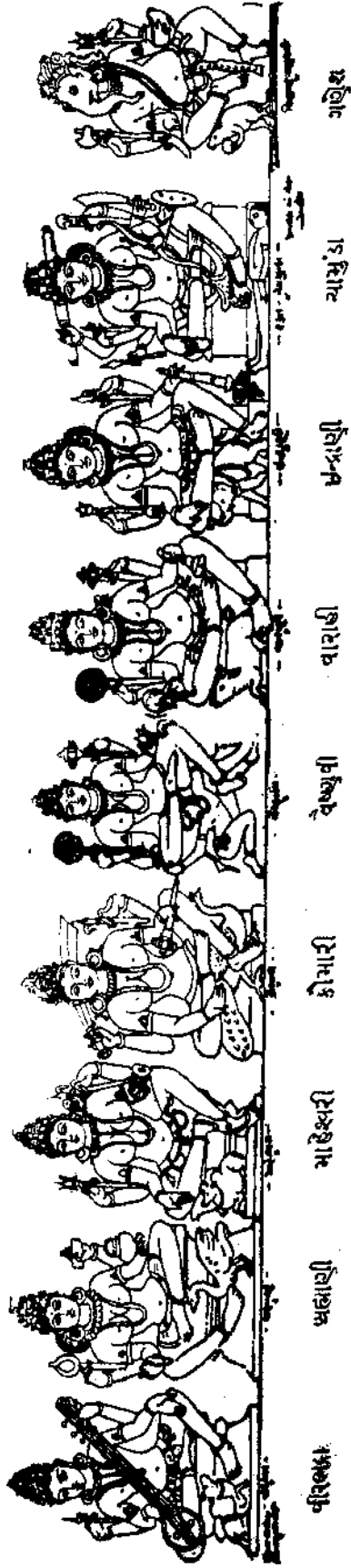
॥ इति ग्रन्थपूर्तिः ॥

ઇતિ સૂત્રધાર વીરપાલ પ્રણીત વાસ્તુશાસ્ત્રના (ખેડયા) પ્રાસાદતિલકની ગ્રન્થપૂર્તિ સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈએ કરેલ ગુજરાતી અનુવાદ સહિત પૂર્ણ થઈ.

॥ इति प्रासादतिलकम् ॥

सप्त मातृकायाम्

परिव्रता

ब्रह्मवारी

माहिकारी

कुम्भारी

वैष्णवी

पार्वती

भद्राणी

ग्यासुंडा

गौरी

પદ્મશ્રી સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુરા શિલ્પવિશારદ કા સંપાદિત પ્રણિત શિલ્પ સ્થાપત્ય કા અલભ્ય સાહિત્ય ગ્રંથો કા પ્રકાશન

૧. દ્વીપાર્ણવ :- વિશ્વકર્મા પ્રણિત પ્રાસાદ શિલ્પનો મહાન ગ્રંથ ૭૬ + ૪૮૮ = ૫૬૪ પૃષ્ઠોનો મોટી રોચક સાઇઝ જેમાં ૩૫- આલેખો (ડ્રોઈંગો) હાક્ટોન પ્લોક ફાટા પ્લોક ૧૧૦ મૂળ સંસ્કૃત શ્લોક પાઠ તેનો ગુજરાતી અનુવાદ. તેમાં ગર્થ અને ટીપ્પણ સાથે ભરપુર સંપૂર્ણ વિવરણ સમજ સાથે દલદાર ગ્રંથના અધ્યાય ૨૭. અનેક દેવદેવીઓની શિલ્પાકૃતિઓ અને પ્લાનો ધ્વીવેશન સાથે આપેલા છે. સ્થપતિ પ્રભાશંકરભાઈના દીર્ઘ કાળના સક્રીય અનુભવના નિચોડ રૂપ આ અદ્ભુત ગ્રંથ ભારતમાં પ્રથમ પ્રકાશિત થયેલ છે. તેમના અનુભવની પ્રશંસા વિદ્વાનોએ કરી છે. ૫૦ પ્રકોની વિહર્દ પૂર્ણ પ્રસ્તાવનાનું પઠન કરવાથી સંપાદકની કુશળતા, અનુભવ અને વિદ્વતાનો પરિચય થાય છે. રાષ્ટ્રપતિ ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદે આ ગ્રંથની પ્રશંસા કરી ચાર હજાર રૂ. પારિતોષિક સન્માન સાથે શ્રી સોમપુરાજીને આપીને તેમનું અદ્ભુત કરેલ છે. ના. બમસાહેબ, પૂ. જી. ગવર્નર શ્રી. ક. મા. મુનશીજી, પુરાતત્વજી શ્રી વામુદેવજીજી શ્રીમદ્ શ્રી શંકરાચાર્યજી અને જૈનચાર્યજી વિશ્વયોદ્યસુરિશ્વરજીએ ગ્રંથની પ્રમાણિકતા ઉપયોગીતાની પ્રશંસા કરી છે. અલગ ગ્રંથના ઉત્તરાધમાં જૈનપ્રાસાદ પ્રતિમા પરિકર ચક્ષુક્ષ્મી આદિના આલેખનો સાથે આપેલ છે. ગ્રંથની પ્રતિ અલ્પ રહી છે. હાલ તેનું મુલ્ય રૂ. ૩૦ પોસ્ટેજ અલગ.

૨. સ્ત્રીરાણવ : વિશ્વકર્માપ્રણિત નારદ અને વિશ્વકર્માના સંવાદરૂપ આ ગ્રંથ મહાપ્રાસાદોની રચનાનો અદ્ભુત અદ્વિતી મહાગ્રંથ છે. સાધાર પ્રાસાદો, ચતુર્મુખ મહા-પ્રાસાદોનો પિવચ સવિસ્તર આપેલ છે. એ ત્રણ ભૂમિ ઉદ્યના મેઘનાદ મંડપોની રચના દાદશ ભૂમિ ઉદ્યના પ્રાસાદોની રચના અનેક પ્રકારના મંડપો પૃથક પૃથક પ્રકારના કસા છે. ગ્રંથોના ૨૨ અધ્યાયો પ્રાપ્ત થયેલ છે તેમાં ૮૦૦ સંસ્કૃત મૂળ શ્લોક તેનો ગુજરાતી અને હિન્દી અનુવાદ સાથે વિવરણ. તેમાં ગર્થ સમજણ અને આલેખનો ચિત્રો નકશાઓ સાથે આપેલ છે. અનેક દેવદેવીઓના સ્વરૂપો બીજા દેવગિનાઓના લક્ષણ સ્વરૂપો સાથે તેના આલેખનો આપેલા છે. નકશાઓ ફાટાઓ વગેરે સાથે ૫૮ + ૩૨૪ = ૪૧૨ પૃષ્ઠોનો અલભ્ય દુષ્પાઠ્ય અવર્ણનીય ગ્રંથ છે તેની ભૂમિકા પુરાતત્વજી વિદ્વાન ડૉ. મોતિચંદ્રજીએ લખી, સંપાદક માટે ગ્રંથની પ્રસંહા કરી છે. મુલ્ય રૂ. ૨૫૫ પચ્ચીસ પોસ્ટેજ અલગ

૩. પ્રાસાદ મંજરી : મૂળ સંસ્કૃત સાથે હિન્દી અનુવાદ કરેલ છે. ૮૦ રેખા ચિત્રો હાક્ટોન પ્લોકો ૨૦ છે. પંદરમી શતાબ્દીમાં મેવાડના મહારાજા કુંભાના સ્થપતિ મંડન સૂત્રધારના કનિષ્ઠ અંધુ “ નાયજી ”એ આ ગ્રંથની રચના વાસ્તુ મંજરીની કરેલી તેનું પ્રાસાદ સ્તંભક-પ્રાસાદ મંજરી.” અનુવાદ સાથે તેના ગર્થ વિવરણ ટીપ્પણ સમજ સાથે તેના રેખા ચિત્રો સહિત સંપાદન કરેલ છે. અભ્યાસી દ્રષ્ટિએ ઉત્તમ ગ્રંથ છે અનેક શિલ્પગ્રંથોના પ્રમાણે આપેલા છે. મુલ્ય રૂ. ૭ સાત પોસ્ટેજ. અલગ

૪. પ્રાસાદ મંજરી વિષે મુજબ ગુજરાતી અનુવાદ. મુલ્ય રૂ. સાત પોસ્ટેજ અલગ.

૫. Prasad Manjari મૂળ સહીત તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ. પ્રાસાદની ભલિઓ સંપાદકના હસ્તલિખિત શિલ્પગ્રંથના વિવેચન આદિની વિસ્તૃત નોટ. આ ગ્રંથનો અંગ્રેજી અનુવાદ અમેરીકન એકેડેમીના સભ્ય; ભારતીય વાસ્તુશાસ્ત્રના વિદ્વાન શબ્દ કોષના કઠિન કાર્ય પર રોકાયેલા છે. તે વિદ્વાન પુરાતત્ત્વશ્રી મધુસુદનભાઈ અ ઠાંકી આ ગ્રંથનું અંગ્રેજી અનુવાદ તૈયાર કરી રહ્યા છે. હાલ આ ગ્રંથ પ્રેસમાં છે. તેનું મુલ્ય રૂ. ૧૫ પોસ્ટેજ અલગ.

વેધવાસ્તુ પ્રમાકર -મૂળ સંસ્કૃત. જુદા જુદા શિલ્પગ્રંથના વેધ વિચારના સંગ્રહીત કરેલ. તેનું ગુજરાતી અને હિન્દી અનુવાદ સહીત. પ્રાસાદ લવન ગ્રહો પ્રતિમા આદિ પરના વેધ દોષો અનેક પ્રકારના આપેલા છે. ગૃહ સ્થાપન-શશ્યવિજ્ઞાન દ્વાર સ્તંભ પાટ મુક્ત વદ્ર વાસ્તુ વળલેપ સંક્ષિપ્ત પૂજાવિધિ મંત્ર સૂત્રધાર પૂજન, ગણિત કોષ્ટક આદિ અનેક વિષયોથી ભરપુર અલભ્ય સુંદર ગ્રંથમાં રેખાચીત્રો ફોટોઓ સાથે આપેલા છે. આ ગ્રંથ દીપાર્ણવ ક્ષીરાર્ણવ અને પ્રાસાદમંજરી ગ્રંથની પૂર્તિ રૂપે છે. મુલ્ય રૂ. ૧૦ દશ પોસ્ટેજ અલગ.

૭ ભારતીય દુર્ગવિધાન—અનેક પ્રાચીન ગ્રંથોમાં દુર્ગ વિષયનું સાહિત્ય એકત્રિત કરેલ છે. શીલ્પના જુદા જુદા ગ્રંથો પુરાણો, રામાયણ, મહાભારત, કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર, અગસ્ત્ય આદિ ઋષિ મુનીયોના ગ્રંથોમાંથી મૂળ સંસ્કૃત પાઠ પરથી દુર્ગ લક્ષણ-દુર્ગની પહોળાગાન ઉચાર્ઠ દુર્ગની આકૃતિ તેના નામો-પ્રત્યેહ્યા તેના અંગોના નામો શાસ્ત્રીય રીતે તેના આકૃતિ ચીત્રો ફોટા સાથે સમજાવેલ છે. આ ગ્રંથ શ્રી સોમપુરાણ અને પુરાતત્ત્વશ્રી મધુસુદનભાઈ ઠકીના સંયુક્તે લખેલ છે તે મુઅરના સોમૈયા પબ્લીશીંગન સંસ્થા તરફથી પ્રકાશીત થયેલ છે. મુલ્ય રૂ. ૩૫-પોસ્ટેજ પ્રથક

૮. પ્રાસાદ તિલક તેમજ સહીમાં થયેલ સૂત્રધાર વીરપાત્ર રચિત સુંદર ગ્રંથ વિવિધ છંદમાં સંસ્કૃત કાવ્યમાં લખેલ છે. આ અદ્ભૂત ગ્રંથની પ્રતો શ્રી સોમપુરાણના હસ્તલિખિત ગ્રંથ ભંડારમાં ફક્ત તેના ચાર અધ્યાયો પ્રાપ્ત થયેલ-મૂળ ગ્રંથ દશેક અધ્યાયનો હોવા સંભવ છે. મૂળ ચાર અધ્યાયો પછી પ્રાચીન ગ્રંથોના આધારે ગ્રંથ પૂર્તિ આપી ગ્રંથ સંપૂર્ણ આપવા પ્રયાસ કર્યો છે. આ ગ્રંથ વડોદરા પ્રાચ્ય વિદ્યા મંદિર તરફથી ખરોડા યુનીવર્સિટી પ્રેસમાં તેમજ ત્ર્યેમાસીક “સ્વાધ્યાય” માં છપાયેલ. મુલ્ય રૂ. ૧૦ દશ પોસ્ટેજ પ્રથક.

જિનદર્શન શિલ્પ—દીપાર્ણવના ઉત્તરાધર્મ રૂપે છે જૈન પ્રાસાદ શીખરો પ્રતિમા માન પ્રતિમા લક્ષણ વર્ણુ લાંચન પરિકા લક્ષણુ : ૨૪ યક્ષ ૨૪ યક્ષણી ૧૬ વિદ્યા દેવીઓ દશ દીગપાળ નવ ગ્રહો-જૈનોના ચાર દીશાના અષ્ટ પ્રતિહારો માણીભદ્ર-ક્ષેત્રપાળ પદ્માવતી ઘંટાકર્ણુના શાસ્ત્રીય પાઠો તેના અનુવાદ અને તે પ્રત્યેકના આલેખન રેખાચીત્રો જૈનોના શાસ્ત્રીય તીર્થો-સમવસરણુ અષ્ટાપદ, મેરુગીરી, નંદીશરદીપના શાસ્ત્રીય પાઠો અનુવાદ સાથે તેના આલેખનો જૈનોના ૨૪-૫૨-૭૨ અને ૧૦૮ છનાયતનો તેના નકશાઓ ત્રણે કાળની ચોવીસીયો તેના નામ લાંચન સિદ્ધચક્ર ગણધર સંખ્યા ડુંકાર હીકારમાં ચોવીસ તિથિ કર વર્ણુ પ્રમાણે. અષ્ટમંગળ ચૌદ સ્વપ્ન માણુકસ્તંભ આદિ જૈન શિલ્પને લગતું સંપૂર્ણ સાહિત્ય મૂળપાઠ અને તેના અનુવાદ અને રેખાચીત્ર સાથે આવા અલભ્ય ગ્રંથ પ્રથમ પ્રકાશીત થયેલ છે. મુલ્ય રૂ. ૧૦ પોસ્ટેજ પૃથક.

૧૦ ભારતીય શિલ્પ સંઠીતા—પ્રતિભાવિધાન અંગેનો અદ્ભુત ગ્રંથ પ્રાચીન શિલ્પ ગ્રંથોના આધારે બે વિભાગમાં આવેલ છે. પૂર્વાદેમાં—મૂર્તિ ધૂળ—પ્રતિમાગાન પ્રતિમા તાલમાન—વર્ણુ—વાહન—હસ્તમુદ્રા, પાદમુદ્રા, આસન શરીરમુદ્રા પીઠીકા (સહાસન) નૃત્ય—પોડશાહરણ્ય અલંકાર આયુષ્ય પરિકટ વ્યાજ સ્વરૂપો—દેવાનુચર અસ્થરાદિ ૧૬ સ્વરૂપો અને ખત્રીસ દેવાડનાઓ આ સર્વના મૂળ સંસ્કૃત પાઠો સાથે અનુવાદ અને તેના વિસ્તૃત આલેખનો હજુ સુધી આવું સાહિત્યનું પ્રકાશન અલભ્ય અને અમુલ્ય છે.

ગ્રંથના ઉત્તરાર્ધમાં દેવ દેવીઓ જૈનો આદિ સ્વરૂપો આપેલા છે. બ્રહ્માના ચાર સ્વરૂપો, વિષ્ણુના ૨૪ અને દશ અવતાર ઉપરાંત ૨૪ અવતારો વિષ્ણુના અન્ય સ્વરૂપો કૃષ્ણના સ્વરૂપો ચતુર્મુખ વિષ્ણુ લક્ષ્મીનારાયણ આદિ સ્વરૂપો શિવ રુદ્રના અવ્યક્ત વ્યક્ત વ્યક્તાવ્યક્ત સ્વરૂપો જ્યોતિર્લિંગ આણ્વીલિંગ રાજલીંગ સહસ્ત્રલિંગ શતાલિંગ ધારાલિંગ પાપાણ્ય પરિક્ષા રુદ્રના ચાર સ્વરૂપો ઉમા મહેશ દશ સંયુક્ત સ્વરૂપો. શિવના અન્ય સ્વરૂપો. નવેક ભૈરવ સ્વરૂપો નંદી—

દેવી શક્તિ સ્વરૂપો નવ દુર્ગા સપ્ત માનુષ્યો ચંડી આદિ સ્વરૂપો દ્વાદશ.

ગૌરિ સ્વરૂપો ચતુર્વિંશતી ગૌરી સ્વરૂપો

દ્વાદશ સૂર્ય ત્રયોદશાદિત્ય સ્વરૂપો. ગણેશના ૧૫ સ્વરૂપો કાર્તિક રકંદ.

વિશ્વકર્મા યજ્ઞવલ્કલ મૂર્તિ હનુમંતના સ્વરૂપો દશ દીગ્પાળ નવગ્રહો

જૈન તિર્થંકર યજ્ઞ યજ્ઞણ વિદ્યાદેવીઓ માણિક્ય ઘંટાકર્ણુ ક્ષેત્રપાળ પદ્માવતી આડ ધારપાળ પ્રતિહારો સૌદ સ્વપ્ન અપ્તમંગળ આદિ. આ સર્વના મૂળપાઠ સાથે તેના સેંકડો આલેખનો આપવામાં આવેલ છે. આવો ગ્રંથ વર્તમાનમાં પ્રથમ પ્રકાશીત થય છે. તે મુખર્ષ સોમૈયા પબ્લીકેશન પ્રકાશન થયેલ છે.

૧૧. વાસ્તુ તિલક—સાતમી આઠમી સદીમાં પંડીત કેશવે લખેલ સુંદર ગ્રંથ વિવિધ સંસ્કૃત છંદમાં તે કાળના શિલ્પને લગતો ગ્રંથમાં વિવિધતા છે. તેનો વિદ્વાન કર્તા શિલ્પનો જ્ઞાતા જણાય છે. સકલ લોકોપયોગી શિલ્પ એવું તેણે ગ્રંથોને આપેલ છે તેનું શુદ્ધીકરણ શ્રી મધુસુદનભાઈ ઢાકી ખનારસમાં કરાવી તેના રેખાચીત્રો સાથે તેના પર અંગ્રેજી નોટ સાથે—અરોડા પ્રાચ્યવિદ્યા તરફથી પ્રેસમાં છપાશે.

૧૧. વૃક્ષાણુવ—આ ગ્રંથના પ્રકરણ પ્રાપ્ત થયેલ છે. તે મહાપ્રાસાદોને લગતો અલભ્ય ગ્રંથ છે. તેના પાઠોને અંગ્રેજી અનુવાદ શ્રી ઢાકીજી તેના પર લખી રહ્યા છે. તેનું સંશોધન ચાલી રહ્યું છે.

૧૨ વાસ્તુવિદ્યા—અને વાસ્તુશાસ્ત્ર ઉપર પ્રમાણે સંશોધનમાં શ્રી મધુસુદન ઢાકીજી ખનારસમાં કરી રહ્યા છે. તેની અંગ્રેજી નોટ સાથે લખે છે.

શિલ્પ કલા પ્રકાશન

૩ પથીકસોસાયટી, અમદાવાદ-૧૩

૩૧, ઇસોરા પાર્ક, અમદાવાદ-૧૩

મુકુંદજી સોસાયટી, ઘાટનોડીયા રોડ,

અમદાવાદ-૧૩

પ્રકાશકો :

શ્રી બળવંતરાય પ્રભાશંકર સોમપુરા

શિલ્પશાસ્ત્રી અને ભાષ્યો